

T. C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

**ÇOKKÜLTÜRLÜ BİR TOPLUM OLARAK
KUZEY MAKEDONYA'DA DİN EĞİTİMİ**

DOKTORA TEZİ

Ümmi MURATİ

BURSA - 2023

T. C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

**ÇOKKÜLTÜRLÜ BİR TOPLUM OLARAK
KUZEY MAKEDONYA'DA DİN EĞİTİMİ**

DOKTORA TEZİ

Ümmi MURATİ

ORCID:0009-0004-0172-2934

Danışman:

Prof. Dr. M. Akif KILAVUZ

BURSA - 2023

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı'nda 711521012 numaralı Ümmi Murati'nin hazırladığı **“Çokkültürlü Bir Toplum Olarak Kuzey Makedonya’da Din Eğitimi”** konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı 30 Mart 2023 günü saat 14:00-16:00 saatleri arasında yapılmış sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oyçokluğu ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Mehmet Akif KILAVUZ

Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Mehmet Emin AY

Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Saadet MAYDAER

Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Halis AYHAN

İstanbul Aydın Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Ahmet KOÇ

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

“Çokkültürlü Bir Toplum Olarak Kuzey Makedonya’da Din Eğitimi”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 172 sayfalık kısmına ilişkin, 24/02/2023 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin) aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %20’tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları’nı inceledim ve bu Uygulama Esasları’nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim

24.02.2023

Adı Soyadı:	Ümmi MURATİ
Öğrenci No:	711521012
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Programı:	Din Eğitimi Bilim Dalı
Statüsü:	☐ Y. Lisans ☒ Doktora

Danışman
Prof. Dr. M. Akif KILAVUZ
23/02/2023

YEMİN METNİ

Adı Soyadı: Ümmi MURATİ
Öğrenci No: 711521012
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Programı: Din Eğitimi Bilim Dalı
Statüsü: ☐ Y. Lisans ☒ Doktora

Doktora tezi olarak sunduğum **“Çokkültürlü Bir Toplum Olarak Kuzey Makedonya’da Din Eğitimi”** başlıklı çalışmamın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

24/02/2023

Ümmi MURATİ

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Ümmi MURATİ
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Din Eğitimi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Mezuniyet Tarihi : / / 20.....
Tez Danışmanı : Prof. Dr. M. Akif KILAVUZ

“ÇOKKÜLTÜRLÜ BİR TOPLUM OLARAK KUZEY MAKEDONYA’DA DİN EĞİTİMİ”

İnsanlığın ilk dönemlerinden itibaren bireysel, toplumsal ihtiyaçlar ve coğrafi şartlara bağlı olarak gerçekleşen göç hareketleri farklı kültürlerin karşılaşması ve bir arada yaşamasına zemin hazırlamıştır. Yeryüzünde birbirinden bağımsız çok farklı kültür ve medeniyetler doğup gelişmiştir. Çevresel ve toplumsal etkiler sonucunda kültürler arası iletişimin günümüzde artarak devam etmesi tekkültürlü toplum yapısını neredeyse imkânsız kılmıştır.

Bu özelliğe sahip Kuzey Makedonya farklı etnik, din, dil ve kültür unsurlarının asırlarca birlikte yaşaması sonucu oluşan çokkültürlü toplum yapısına sahiptir. Günümüz çokkültürlü toplum yapısındaki farklı dinamikler ülkenin çalkantılı siyasi ve kültür tarihi sürecini etkilemiş aynı zamanda dönem şartlarından etkilenerek günümüz toplum yapısını oluşturmuştur. Farklı toplulukların iç içe yaşamaları sonucunda kendi inanç ve kültürlerini koruma, yaşama ve aktarma çabaları zengin kültür mirasının günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Homojen toplum yapısının kalmadığı günümüzde kültürleri, dinleri, tarihleri, dilleri ve adetleri çok farklı olan hatta zaman zaman birbirine zıt olan toplum kesimlerini bir arada uyumlu bir şekilde yaşaması eğitimin gücü ve işlevine bağlıdır.

Kuzey Makedonya’da görülen çokkültürlülük, etnik temelli olduğu kadar dini çeşitliliğe de dayanmaktadır. Bu sosyal ve kültürel gerçek karşısında çözüm, her din mensubunun öncelikle kendi dini hakkında ve yaşadığı toplumda bulunan diğer dinler hakkında doğru ve yeterli bilgi sahibi olmasıdır. Ülkenin bağımsızlığa kavuşmasından itibaren takip ettiği eğitim ve din eğitimi politikası hukuki uygulamalar açısından incelenerek mevcut durum değerlendirilmiştir. Kuzey Makedonya’nın çokkültürlü eğitime uyum sağlamasında, bireysel ve toplumsal huzur ve barışın tesis edilmesinde din eğitiminin önemi ve gerekliliği, çözüm önerileriyle temellendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çokkültürlülük, Kuzey Makedonya, Din eğitimi

ABSTRACT

Name and Surname : Ümmi MURATI
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Science
Branch : Religious Education
Degree Awarded : PhD
Degree Date : / / 20.....
Supervisor : Prof. Dr. M. Akif KILAVUZ,

“RELIGIOUS EDUCATION IN NORTH MACEDONIA AS A MULTICULTURAL SOCIETY”

Since the first periods of humanity, migration movements that have taken place depending on individual, social needs and geographical conditions have prepared the ground for the meeting and coexistence of different cultures. Thus, very different cultures and civilizations were born and developed independently of each other on earth. As a result of environmental and social effects, the increasing continuation of intercultural communication has made the monocultural social structure almost impossible. North Macedonia has this feature and has a multicultural social structure formed due to the coexistence of different ethnic, religious, language and cultural elements for centuries. Different dynamics in today's multicultural society have affected the country's turbulent political and cultural history. At the same time, being affected by the conditions of the period, these dynamics have created today's social structure. As a result of different communities living together, their efforts to protect, live and transfer their beliefs and cultures have enabled the rich cultural heritage to reach today.

Apart from ethnic differences, the essential difference between societies in Northern Macedonia is the difference between religions. In the face of this social and cultural reality, the solution is for every member of a religion to have accurate and sufficient information about their religion and other religions in their society. This study examines the education and religious education policy the country has followed since its independence regarding legal practices and evaluates the current situation. This study, furthermore, grounds the importance and necessity of religious education in North Macedonia's adaptation to multicultural education and in establishing individual and social peace and harmony by offering required solutions.

Keywords: Multiculturalism, North Macedonia, Religious Education

ÖNSÖZ

Kuzey Makedonya tarihi ve coğrafi konumu nedeniyle birçok kültürel etkileşim ve çeşitliliği barındıran bir ülkedir. Ülkenin etnik yapısı, Makedonlar, Arnavutlar, Türkler, Sırp, Romenler, Boşnaklar, Torbeşler ve diğer küçük etnik guruplardan oluşmaktadır. Etnik çeşitliliklerin yanı sıra Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudilerden oluşan farklı dini topluluklar çok kültürlü toplum yapısında önemli sosyal unsurlardır.

Kuzey Makedonya’da, çokkültürlülüğün temel dinamikleri çerçevesinde etnik, dini ve kültürel çeşitliliklerin, temel eşit haklar konusunda ayırıma tabi tutulmaması toplum huzuru açısından önemlidir. Asırlarca yan yana yaşamış farklı topluluklardan oluşan toplum kültürünün korunması ve devam ettirilebilmesinde, genel eğitim içerisinde nitelikli, yeterli ve sistemli din eğitimi uygulamalarına yer verilmesi önem arz etmektedir.

1991 yılında bağımsızlığına erişen günümüz Kuzey Makedonya Devleti, 2002 yılı gibi geç sayılabilecek bir tarihte din eğitimine yer vermeye başlamışsa da bu alanda istikrarlı ve sistemli bir uygulamaya henüz geçilememiştir. Hukuki, politik ve diğer nedenlerden dolayı bireysel ve toplumsal ihtiyaçları karşılayabilecek yeterli din eğitimi uygulamalarından uzak kalınmıştır. Özellikle eğitimde eşitliğin ihmali, insanların kendi dinlerini öğrenmede sorun yaşamaları ve benzer problemlere ilişkin din eğitimine etki eden faktörlerin arka planı ve alt yapısını değerlendirmeyi gerekli kılan nedenler oluşmuştur.

Bu konuda yapılan sınırlı sayıdaki çalışmalarda konunun daha çok kurumsal işleyiş ve mevcut durum değerlendirmeleri düzeyinde tutulduğu görülmektedir. Bu çalışmada, konuya farklı bir yaklaşımla değinilmiştir. Buna göre; Kuzey Makedonyadaki din eğitimi uygulamaları hukuki, politik, sosyal, kültürel boyutlar çerçevesinde mukayeseli olarak ele alınmıştır.

Birinci bölümde, kültür ve çokkültürlülük kavramlarının anlamları üzerinde durularak tarihi süreç içerisindeki kavramsal değişim ve gelişime yer verilmiştir. Çokkültürlü toplumlarda, eğitim ve din eğitiminin önem, etki ve uygulanma şekilleri kavram ve tanımlar üzerinden değerlendirilmiştir. Çokkültürlülük ve din eğitimi ilişkisi bağlamında toplumlarda din eğitimi ve öğretimi hakkında yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkan ve farklı ülkelerde uygulanan din eğitimi modelleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde Kuzey Makedonya'nın siyasi ve kültür tarihinde asırlarca beraber yaşamış etnik ve dini topluluklardan oluştuğuna dikkat çekilerek oluşan çokkültürlü toplum yapısının temel dinamiklerine yer verilmiştir. Ülkedeki etnik unsurların geçiş dönemlerinde kimlik, sosyal statü ve temsil hakları açısından yaşadıkları sıkıntı ve değişimlere değinilmiştir. Bağımsızlıktan sonra toplumun etnik, dini ve kültür yapısı hukuki ve siyasi çerçevede değerlendirilerek toplumdaki kurucu unsurların anayasal durumu, hak ve özgürlükleri incelenmiş, demokrasi ve çokkültürlülüğe aykırı uygulamaların olumsuz sonuçlarına dikkat çekilmiştir. Ayrıca Kuzey Makedonya'da din-devlet ilişkileri ve dini gurupların yasal hak ve özgürlük tanımları doğrultusunda uygulamalara yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde Kuzey Makedonya eğitim sisteminin hukuki temelleri, uygulama süreçleri ve sorunları, ulusal ve uluslararası değerlendirme raporları da dikkate alınarak incelenmiş, çokkültürlü eğitim anlayışının benimsenmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Genel eğitim sistemi içerisinde din eğitiminin konumu, yasal düzenlemeler boyutunda incelenmiştir. Bağımsızlığından itibaren devlet kanadında atılan olumlu adımlarla birlikte din eğitiminde yeterli ve sistemli bir düzeye ulaşamamasında etkili olan sorunların neden ve sonuçlarına değinilerek yorumlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca dini guruplara bağlı eğitim kurumları ve müfredatları da incelenmiştir ve dini hizmet politikaları değerlendirilmiştir. Kuzey Makedonya gibi çokdinli toplumların eğitim sistemlerinde din eğitimine yer verilmesinin kaçınılmaz bir gereklilik olduğu vurgulanmıştır.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar	xii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
A. Araştırma Konusu	1
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	3
C. Araştırmanın Problemi	3
D. Kapsam ve Sınırlar	5
E. Yöntem	5
F. Kaynaklar.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK VE DİN EĞİTİMİ

A. Kültür	8
B. Sosyolojik Olarak Çokkültürlülük Kavramı ve Tarihsel Süreci.....	13
1. Çokkültürlülük Tanımı ve Özellikleri	17
C. Kültürler Arası Yaklaşımlar	22
1. Dini Dışlayıcılık.....	24
2. Dini Kapsayıcılık	25
3. Dini Çoğulculuk.....	26
D. Çokkültürlülük ve Eğitim.....	27
E. Çokkültürlülük ve Din Eğitimi	35
1. Din Eğitimi Modelleri	38
a. Dini Öğrenme- Confessional.....	40
b. Din Hakkında Öğrenme- Non-Confessional.....	41
c. Dinden Öğrenme	42

İKİNCİ BÖLÜM

ÇOKKÜLTÜRLÜ KUZEY MAKEDONYA

A. Kuzey Makedonya Hakkında Genel Bilgiler	45
B. Kuzey Makedonya Siyasi ve Kültür Tarihi	46
1. Antik Çağ (M.Ö.3000- M.S.4-5).....	46
2. Osmanlı Dönemi (1392-1912)	47
3. (SHS) Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı Dönemi (1918-1929).....	57
4. Yugoslavya Krallığı Dönemi (1929-1941)	61
5. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti Dönemi (1945-1992)	62
6. Günümüz Kuzey Makedonya Cumhuriyeti	67
7. İsim sorunu.....	68
C. Çokkültürlü Kuzey Makedonya’da Etnik Unsurlar.....	69
1. Makedonlar	70
2. Arnavutlar	72
3. Türkler.....	73
4. Romanlar	74
5. Sırpalar.....	75
6. Torbeşler	76
7. Ulahlar.....	76
8. Ohri Çerçeve Anlaşması (OÇA)-13 Ağustos2001	77
D. Din-Devlet İlişkileri	81
1. Laiklik, Din ve Vicdan Hürriyeti	83
2. Resmi Dini Kurumlar	90
3. Makedon Ortodoks Kilisesi	91
4. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği.....	94
E. Kuzey Makedonya’nın Çokkültürlü Toplum Yapısı	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOKKÜLTÜRLÜ KUZEY MAKEDONYA’DA DİN EĞİTİMİ

A. Kuzey Makedonya’nın Eğitim Sistemi	103
1. Kuzey Makedonya'nın Eğitim Sisteminde Entegre Eğitim Stratejisi	107
2. Eğitim Dili.....	109
B. Din Eğitimi Mevzuatı ve Uygulaması.....	113
1. Devlet Okullarında Din Eğitimi 2002/2003 Uygulaması.....	114
a. 2002–2003 yılı İlkokul III. Sınıflar için “Ortodoks Hristiyan Din Eğitimi” Plan Program.....	116
b. 2002–2003 yılı İlkokul III. Sınıflar İçin “İslam Din Eğitimi” Plan ve Programı	117
2. 2007 Eğitim Yasası ve 2008-2009 Din Eğitimi Uygulaması.....	119

a. 2008–2009 Yılı, V. sınıflar için “Ortodoks Hristiyan Din Eğitimi” Plan Programı.....	121
b. 2008–2009 Yılı İlkokul V. Sınıflar İçin “İslam Din Eğitimi” Plan Programı	122
c. Ahlak/ Din Dersi 2010-2011	124
d. 2010-2011 Ahlak/ Din Dersi Müfredatı.....	126
B. Dini Gruplara Bağlı Eğitim Kurumları	133
1. Makedon Ortodoks Kilisesi Eğitim Kurumları.....	133
a. Sv. Kliment Ohridski Lisesi	133
b. "Sv. Kliment Ohridski İlahiyat Fakültesi.....	135
2. Makedonya İslam Birliği Eğitim Kurumları.....	137
a. İsa Bey Medresesi	137
b. İslami Bilimler Fakültesi.....	141
C. Yaygın Din Eğitimi	143
SONUÇ.....	146
KAYNAKÇA	153

TABLÖLER

Tablo 1. 2002–2003 yılı İlkokul III. Sınıflar İçin “Ortodoks Hristiyan Din Eğitimi” Plan Program	117
Tablo 2. 2002–2003 yılı İlkokul III. Sınıflar İçin “İslam Din Eğitimi” Plan ve Programı.	118
Tablo 3. 2008–2009 yılı V. sınıflar için Ortodoks Hristiyan Din Eğitimi Ders Programı	122
Tablo 4. 2008–2009 yılı İlkokul V. Sınıflar İçin “İslam Din Eğitimi” Plan Programı	123
Tablo 5. Kuzey Makedonya’da Ortodoks Eğitimi Açısından Temel Kurum Olan Sv. Ohri Clement Lisesi Beş Yıllık Müfredat Programı	134
Tablo 6. Sv. Kliment Ohridski Fakültesinin 4 Yıl / 8 Dönemlik Ders Programı	136
Tablo 7. İsa Bey Medresesi Ders Programı	140
Tablo 8. İslami Bilimler Fakültesi Müfredat Programı	142

KISALTMALAR

KMC	Kuzey Makedonya Cumhuriyeti
SHS	Sırp -Hırvat Sloven Krallığı
OÇA	Ohri Çerçeve Anlaşması
MİB	Makedonya İslam Birliği
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	Milattan Önce
MOP	Makedonsko Proslavna Crkva
TDP	Türk Demokrat Partisi
YMO	Yugoslavya Müslüman Birliği
YSFC	Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti
PDSH	Arnavut Demokrat Partisi
MOK	Makedon Ortodoks Kilisesi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

A. Araştırma Konusu

Yaşadığımız dönemin oluşturduğu şartlar neticesinde dünyanın genelinde toplumlar çokkültürlü toplum yapısına bürünmüştür. Birey ve sosyal gurupların her alanda hiçbir ayrıma tabi tutulmadan toplumda var olması temeline dayanan çokkültürlülük anlayışı bütün dünya toplulukları için önemlidir.

Kültür kelimesinden bağımsız tanımlanamayan çokkültürlülük kavramının farklı disiplinler tarafından tarif edilmesi, birbirinden farklı birçok tanımı ortaya çıkarmıştır. Çokkültürlülük toplumda var olan dil, din, etnik ve kültürel olarak farklılıkları açıklamak için kullanılırken bu kültürleri eşitlik temelinde kabul etmektedir.¹

Etnik ve kültürel çeşitliliği ile bilinen Kuzey Makedonya toprakları, insan uygarlıklarının tüm dönemlerinde büyük imparatorluk ve medeniyetlerin bir parçası olmuştur. İlirya, Yunan, Roma, Bizans, Bulgar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun izlerini taşımakta olan coğrafya farklı etnik, din, dil ve kültürlerden oluşan çokkültürlü toplum yapısına sahiptir. Sınırları sürekli değişkenlik gösteren coğrafi konumu, siyasi ve kültür tarihinin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Toplumda farklı etnik ve dini unsurlar bir zenginlik olarak kabul edilirken öte yandan çatışmaların da temelini oluşturmaktadır.

Çokkültürlülük anlayışı, toplumda yer alan farklı unsurlar için eşit şartlarda eğitim ortamının sağlanması yönündeki özelliğiyle eğitim bilimleri alanına dâhil olmuştur. Eğitimde çokkültürlülük kavramı, toplumu oluşturan sosyal unsurların ve kültürel homojenliğin artarak devam etmesi ile ortaya çıkmıştır.² Kuzey Makedonya gibi farklılıkların bir arada yaşamasının doğal toplum yapısı olarak kabul edildiği toplumlarda çokkültürlü eğitim sisteminin kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır.

Kuzey Makedonya'nın asırlara dayalı çokkültürlü toplum yapısında etnik gurupların yanı sıra farklı dini unsurların varlığı, tarihi süreç içerisinde din ve din eğitimi konusuna yönelik tartışmaları canlı tutmuştur. Bu konuyla ilgili çözüm önerileri ve arayışlar günümüze değin güncelliğini muhafaza ederek süregelmiştir.

¹Charles Taylor, *Tanınma Politikası, Çokkültürcülük*, Haz. Amy Gutman, Çev. Y. Salman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 59.

²İsmail Erşahin, "Çokkültürlülük ve Dinî Çoğulculuk Bağlamında İngiltere Okullarında Din Eğitimi", *Türk Akademik Araştırmaları*, 3/1 (2018), 101-102.

Bağımsızlık öncesi siyasi değişim ve yönetim anlayışları sonucunda din eğitim ve öğretimi çoğunlukla yaygın eğitim formatında devam ettirilmiştir. Fakat dünya şartlarının değişmesi, insanların manevi arayışa yönelmesi ile birlikte örgün din eğitimi konusu ulusal ve uluslararası çalışmaların ana konusu haline gelmiştir. Toplumda etnik aidiyet farklılıklarının çokluğu ve etkisinin yanında dini aidiyet farklılıklarını da barındıran Kuzey Makedonya’da toplumsal huzur ve barışın sürdürülebilmesinde etkili olabilecek modern dünyadaki eğitim ve din eğitimi ile ilgili yaşanan gelişmeler göz ardı edilemezdi.

1991’de bağımsızlığın ilanı ile birlikte oluşturulan ilk anayasada en tartışmalı konulardan biri eğitim sisteminin içeriği olmuştur. Çokkültürlü eğitim sistemi açısından değerlendirildiğinde birçok eksik ve ihmalin devam etmesinin yanı sıra birçok olumlu yasal düzenlemelere de gidilmiştir.

Günümüzde sosyo-kültürel, sosyo ekonomik ve eğitim düzeyi ne olursa olsun sağlıklı, huzurlu ve güvenli bir toplum hayatının yaşanması için din ve din eğitimine özel önem verilmelidir.³ Birey ve topluma yönelik birçok hedefi olan din eğitiminin amacı; bireyi, ruh, duygu, zihin, beden ve heyecanını bozmadan, kendi iç dünyasında tutarlı, sorumluluklarının bilincinde ve başarılı olarak topluma kazandırmaktır. Aynı zamanda, din eğitimi, yetişmekte olan nesli bilgilendirerek dini ihtiyaçlara, sorulara ve beklentilere doğru cevaplar vermeyi; bireylere hurafe ve batıl inançlardan uzak bir din anlayışını kazandırmayı hedeflemektedir.⁴ Ayrıca tarihin gelecekteki akışının, bugünkü kuşağın bilim ve din arasındaki ilişkileri hakkında vereceği karara bağlı olduğunu iddia etmek mübalağa sayılmaz.⁵

Kuzey Makedonya eğitim sisteminde iyileştirilmesi gereken birçok problematik alan olmakla beraber konumuz açısından din eğitimi sürecindeki gelişmeler önemlidir. Ülkede din eğitim ve öğretimi konusu ilk olarak bağımsızlığın ilanından dört yıl sonra çıkarılan 1995 tarihli “İlk Öğretim Kanunu” ile devletin örgün eğitim kurumlarında yasaklanarak gündeme gelmiştir. Örgün ve yaygın eğitimden sorumlu resmi dini gruplar; Makedon Ortodoks Kilisesi, Makedonya İslam Birliği, Roma Katolik Kilisesi, Yahudi Birliği ve Evanjelik Metodist Kilisesi konuyla ilgili sıkıntı ve taleplerini dile getirme çabalarına

³ Halis Ayhan, “Din Eğitimi ve Öğretimi: 21. Yüzyılda Beklentiler”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Türk Eğitim Sistemi*, ed.Orhan Oğuz vd. (İstanbul: Pegem Yayınları, 2010), 228.

⁴M. Akif Kılavuz “Örgün ve Yaygın Eğitimde Öğrenenlerin İhtiyaçları Doğrultusunda Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2 (2009), 125.

⁵ A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), 13.

rağmen 2000’li yıllara kadar konu siyasi gündemde yer almamıştır. Ancak bu dönemden itibaren bireysel ve kitlesel taleplerin çoğalması, problemin ülke gündeminde yer almasına ve yasal değişikliklere gidilmesine zemin hazırlamıştır.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Kuzey Makedonya çokkültürlülük yapısı üzere kurulmuş bir devlettir. Hâkim bir etnik ve dini guruba ait olarak kurulup da bağımsızlığın elde edilmesi sonrasında diğer etnik unsurların coğrafyaya dâhil olduğu bir yapı değildir. Buna göre çalışmamızda;

Kuzey Makedonya’nın asırlara dayalı bir birlikteliğin ürünü olan çokkültürlülük gerçekliğine dikkat çekmek,

Aynı zamanda ülkenin etnik dini yapısı, siyasi ve kültürel tarihi dikkate alınarak eğitim sisteminin yeniden revize edilmesinin önemli olduğunu vurgulamak,

Ayrıca Kuzey Makedonyanın bağımsızlığından itibaren anayasal düzeyde din eğitiminin yorumlanma ve uygulanma şeklinin laiklik kavramının yorumlanması ile paralel şekillendirildiği ve bu laiklik kavramın dünya ölçeklerine uyumlu olunması yönünde yeniden ele alınarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamak,

Son olarak bu çalışmayla birlikte ülkedeki Din eğitiminin genel eğitim sistemi içerisinde yer almasındaki engellerin ve din eğitimi uygulamalarındaki yetersizliklerin tespit edilmesi, bu sorunların giderilmesi yönünde çözüm arayışlarının sürdürülmesi ve bu yönde diğer yapılacak çalışmalara yol gösterici ve katkı sağlayıcı olunması, çalışmanın amaçlarındandır.

Kuzey Makedonya’da din eğitimi konusuna çokkültürlülük perspektifinden yaklaşılarak, konunun önemi ve çözüme yönelik önerilerin ele alınması bu çalışmayı diğerlerinden farklı kılan bir durum ortaya koymaktadır.

C. Araştırmanın Problemi

Bir toplumun varlığı sosyal kurumlarla ilişkilidir. Ekonomi, siyaset, eğitim, din ve ahlak gibi temel sosyal kurumlar bir zincirin halkaları misali birbirleri ile ilintilidir. Bir sosyal kurumda yaşanan olumlu ya da olumsuz bir değişim diğer alanlara da yansır. Sosyolojinin bir tespiti olarak ortaya konulan bu veri ışığında tezimizin problem alanını belirlemeye çalıştık. Buna göre Kuzey Makedonyanın sosyal yapısı, homojen bir toplum tipi olmayıp

çok kültürlü, çok dilli ve çok dinli unsurlardan mürekkep bir yapıdır. Tarihsel süreçlerde bu yapının dikkate alınmadan sergilendiği yaklaşımlar ve sosyo-politik uygulamalar ile ülkede toplumsal birlik ve barışın gölgelendiği, hak ve özgürlüklerin baskılandığı, çatışma ve kaosların yaşandığı görülmektedir.

Tezde amaçlanan konunun ortaya konmasına dair problem alanlarını şöyle ifade edebiliriz:

Kuzey Makedonya'nın sosyal gerçekliğinin temel insan hakları ve özgürlükleri paralelinde çokkültürlü bir toplum olarak değerlendirilmesini engelleyici problemler.

Bu problemlerin eğitim sisteminde çokkültürlülük özelliğine uygun düşmeyen ana dilde eğitim sınırlamaları, müfredat ve materyal eksiklikleri gibi problemler.

Laiklik ilkesinin ortaya çıktığı ülkelerde dahi hangi din eğitimi modeli uygulanmalı arayışı söz konusu iken Kuzey Makedonya'da laiklik kavramına getirilen yoruma bağlı olarak din eğitime engelleyici veya sınırlandırıcı yaklaşımların sürdürülmesi.

Dini gurupların din eğitimi konusundaki taleplerinin yeterince dikkate alınmaması ve bu guruplara bağlı eğitim kurumlarının denklik sorununun kalıcı çözüme kavuşturulmaması.

Din eğitimi konusunda genel eğitim sistemi içerisinde yer alması gerekliliği konusunun yeterince gündeme getirilmemesi ve kalıcı çözüme kavuşturulamaması.

Genel eğitim sistemi içerisinde din eğitiminin yer alması için dini gurupların devlet kurumları ile işbirliği içerisinde daha bilimsel ve sistematik çalışmalarda ortaklık sergilenmemesinin nedenleri.

Bütün bu problemlerin çözümlenmesinde aşılması gereken bu sorunların tespiti ve istikamet verilecek olan çözüm arayışlarının ortaya konulabilmesi tezimize benzer konularda yapılan çalışmalardan daha kapsamlı ve farklı bir içerik kazandıracaktır. Kuzey Makedonya'da din eğitiminin yeterli seviyede olamaması probleminin ana etkenlerinin netleşmesi için Kuzey Makedonya'nın sosyal gerçekliği dikkate alınarak çokkültürlülük perspektifinden sorunlar ele alınmıştır. Kuzey Makedonya'da din eğitimi konusu etnik ve dini çeşitliliği dikkate alınmadan değerlendirilmemelidir.

D. Kapsam ve Sınırlar

Kuzey Makedonya'nın tarihsel birlikteliğe dayalı çokkültürlülük toplum yapısını oluşturan etnik ve dini unsurlar dikkate alınarak eğitim ve din eğitimi yaklaşım ve uygulamalarına yer verilmiştir.

Çalışmamız, din eğitimi ve öğretimi konusunda ülkedeki iki büyük dini grup olan Makedon Ortodoks Kilisesi ve Makedonya İslam Birliği uygulamaları ile sınırlı tutulmuştur. Bunun nedeni Katolik Kilisesi ve Makedonya Yahudi Birliği'nin devlet okullarındaki din eğitimi alanında çalışmalarına ve uygulamalarına katıldıklarına dair herhangi bir veriye ulaşılamamasıdır.

E. Yöntem

Araştırma ulusal ve uluslararası kaynakların araştırılması ile doküman analizi metodu temelinde yapılmıştır. Kullanılan genel metotlar arasında olan vasıflama, karşılaştırma, anlama ve açıklama yöntemlerinden de yararlanılmıştır. Tez konusu gereği belge tarama metoduyla hukuki mevzuat ve resmi gazeteler incelenmiştir.

F. Kaynaklar

Konunun birçok disiplinle ilişkili olması nedeniyle pedagojik, psikolojik, sosyal, hukuki, siyasi, tarihi ve kültür alanlarındaki temel kaynaklardan yararlanılmıştır. Türkiye'de kendi alanında yapılmış ilk çalışma olması nedeniyle, akademik çalışmalarda sıkça kaynak eser olarak Kadr Arif'in yayımlanmamış yüksek lisans tezi “Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya’da Din Eğitimi (1991-2010)”⁶ adlı çalışmadır.

Bir diğer önemli kaynak Habibe Sejdini'nin çalıştığı “Kuruluşundan günümüze Makedonya İslam Birliği'nin Örgün ve Yaygın Din Eğitimi Hizmetleri” Yüksek lisans tez çalışmasıdır.⁷

Kuzey Makedonya odaklı araştırmalarıyla bilinen Ali Pajaziti'nin sosyoloji temeline dayalı kültür, çokkültürlülük, eğitim ve din eğitimi alanında ortaya koyduğu çalışmalar “Religion and Education in New Millennium Macedonia”, “Religija i Tolerancija” ve

⁶ Kadr Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya’da Din Eğitimi* (1991-2010) (Bursa: Uludağ Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

⁷ Habibe Sejdini, *Kuruluşundan günümüze Makedonya İslam Birliği'nin Örgün ve Yaygın Din Eğitimi Hizmetleri* (İstanbul: Marmara Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

farklı çalışmaları ile tez yazım sürecinde bilimsel temellere dayalı bilgilere ulaşmayı kolaylaştırmıştır.⁸

Tezde istifade edilen kaynaklardan biri Balkanların siyasi, kültür tarihi, etnik ve dini yapısı hakkında birçok bölümün yer aldığı iki ciltlik kitap “*Balkanlar El Kitabı*” Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ editörlüğünde yayımlanmıştır.⁹

“*Makedonya Cumhuriyeti'nde Dini Cemaatler Hukuku ve Din Özgürlüğü El Kitabı*” ve bu konuda birçok farklı yayınları bulunan Tanja K. Jovanovska ve Aleksandar Spasenovski'nin hukuk ve din çerçevesindeki çalışmaları tezde kaynak olarak kullanılmıştır.¹⁰

Özellikle Konrad Adenauer Vakfının din eğitimi alanında düzenlediği, yürüttüğü ve yayımladığı bilimsel tartışma ve verileri din eğitimi alanına ışık tutmakla birlikte, güncel din eğitimi uygulamaları hakkında bilgilere ulaşmayı kolaylaştırmaktadır.

⁸⁸ Ali Pajaziti-Bedri Kasami, “Religion and Education in New Millennium Macedonia”, *Milel ve Nihal*, 9/2 (2012). ; Ali Pajaziti- Cefri Selami, *Religija i Tolerancija* (Skopje: Zip Enstitute, 2017).

⁹ *Balkanlar El Kitabı*, ed. Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017).

¹⁰ Tanja K. Jovanovska-Aleksandar Spasenovski, *Priračnik za Pravoto na Verskite Zaednici i za Slobodata na Veroispoved vo Republika Makedonija* (Skopje: Konrad Adenauer Stiftung, 2018). ;

Aleksandar Spasenovski, *Politickite Parti i Granicite na Sekularizmot ve Republika Makedonija* (Skopje: Konrad Adenauer Stiftung, 2014).

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK VE DİN EĞİTİMİ

Kuzey Makedonya tarihi boyunca birçok farklı kültürü ve dini çeşitliliği barındıran bir toplum örneğidir. Tarihi derinlik içerisinde sahip olduğu heterojen toplum olma tecrübeleri ile sadece Balkan coğrafyasında değil, dünya ülkeleri arasında çokkültürlülüğü ile temayüz eden bir toplumdur. Bünyesinde barındırdığı topluluklar arasındaki ilişkiler açısından örnek gösterilen Kuzey Makedonya'daki bu kültürel zenginliğin çatışmaya dönüşmemesi bağlamında, ülkenin eğitim sistemindeki problemlerin giderilmesi önemlidir. Özellikle farklı dil ve inançların birlikte yaşamak zorunda olduğu bu gibi toplumlarda, barış içinde birlikte bulunmak giderek zorlaşmaktadır. Farklı etnisite ve inançların aralarında ayrışma, çatışma veya ötekileştirmenin yaşanmaması için çeşitli önlemler alınmalı ve kültürün bu temel ögesine sistematik eğitim süreçleriyle yapısalılık kazandırılmalıdır.

Tüm insanların özgürlük ve eşitliğini savunan çokkültürlü toplumlar ve topluluklar entelektüel, siyasal, dini ve kültürel farklılıklara karşı saygı duyma temeline dayanmaktadır. Karşılıklı saygı olgusunun var olabilmesi, farklılıklarımızı ifade etmede, sahip çıkmada ve akılcı eleştiriler karşısında saygı duyulamaz farklılıkları diğerlerinden ayırt etmede, fikirlerimizi değiştirmeye ve geliştirmeye yönelik tutum ve becerilere bağlıdır ve olumsuz tutumların önüne geçilmesinde stratejik öneme sahiptir. Aksi durumda bu kazanımların elde edilebilmesinde değerlerle bezendirilmiş eğitimin toplum ve bireyler üzerindeki etkin gücünü doğru yönetebilmek çok önemlidir.¹¹ Aksi durumda toplumda oluşacak önyargılar ve sahip olunan değerlerin çatışma aracına dönüştürülmesi, içinden çıkılamayacak sıkıntıları beraberinde getirecektir.

Çokkültürlü toplumlarda huzur ve istikrarın sağlanmasında günümüz ülkelerinde din eğitimi verilir verilmemesi noktasından, din eğitiminin nasıl verilmesi gerektiğine yönelik arayışların arttığı bir süreç yaşanmaktadır.

¹¹ Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık, Azınlık Haklarının Liberal Teorisi* (İstanbul: Ayrıntı Yay., 1998), 130

A. Kültür

İnsanlık tarihi ile paralel bir seyir gösteren kültür kavramının nesilden nesile aktararak geleceğe taşındığı ve insanların yaşamına etki ettiği bilinmektedir.¹² İnsanların inanç, bakış açısı, duygu, değer, tutum, davranış ve yaşam tarzlarını etkileyip şekillendirmektedir. Kültür kavramı sosyoloji ve antropoloji başta olmak üzere insan ve toplum bilimleri literatüründe çok sayıda ve farklı kullanım biçimlerine sahiptir.¹³ Alfred Kroeber ve Clyde Kluckhohn'ın yayınladıkları kültür antolojisinde 164 kültür tanımına yer verildiği ifade edilmektedir. Kültür kavramının çok sayıda tanıma sahip olma nedenleri; farklı paradigmlar, yöntem çokluğu, konunun hangi yönü ile işlendiği, çalışmanın amacı, soyut bir kavram olması ve kültürün toplumdan topluma değişen bir olgu olması ile kültürün karakterinden kaynaklanır.

İnsan ve toplum bilimlerinin kullandıkları yöntemler kavramsal çerçevesini de belirlerken araştırmacının konuyu hangi yönüyle ele aldığı da kullandığı kavramı belirleyebilmektedir. İnsan ve toplum bilimlerindeki yöntem çokluğu tutarsız gibi görünse de değişen ve dönüşen dünyada toplumsal olgulara daha zengin bir zemin sunmaktadır. Bunun yanı sıra paradigma farklılıkları dolayısıyla disiplinlerin kullandıkları kavramların çeşitliliği insanlık tarihinin en eski olgularından biri olarak kültür gibi bir olgunun anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.¹⁴

Antropoloji ve sosyolojinin temel tartışma konularından biri olan kültür kavramının etimolojik ve semantik evriminin insanlığın yerleşik hayata geçmesi sonrası üretime soktukları yabancı bu daya “kültür” adını vermeleri ile başladığı bilinmektedir. Kültür kavramı etimolojik olarak Latince’de ekin anlamına gelen “*cultura*” ile sürmek, ekip biçmek, düzenlemek, yerleştirmek, inşa etmek, eğitmek, bakım yapmak, mayalamak gibi anlamlara gelen “*colere*” sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır.¹⁵ “*Colere*” fiili ile türetilen “*cultura*” teriminin tarımsal etkinlikleri nitelendirmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Romalılar, insan eli ile tarlada yetiştirilen bitkileri, doğada kendiliğinden yetişen bitkilerden ayırmak üzere *cultura* terimini kullanmışlardır. Tarım kelimesinin karşılığı olarak toprağı işlemek anlamında *agri-cultura* kelimesini üretmişlerdir ki

¹² Anthony Giddens, *Sosyoloji*,  ev. Cemal Güzel (Ankara: Ayraç, 2000), 43-44.

¹³ Güvenç Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991), 95.

¹⁴ M. şevki Aydın- Cemil Osmano lu, *Kültürler Arası Din Eğitimi* (İstanbul: Nobel Yayınları, 2016), 1.

¹⁵ Güvenç Bozkurt, *Kültürün ABC’si*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 14.

kültürün bu anlamı günümüzde de kullanılmaktadır. Laboratuvar, sera veya farklı yöntemlerle tarla gibi ortamlarda yetiştirilen bitkiler “kültür bitkisi” olarak adlandırılmaktadır.¹⁶Kaynağını doğadan alan kültür kavramı insanın ürettiği maddi ve manevi tüm değerleri tanımlamaktadır. İnsanın kültür üretiminde, doğada var olanı bir sistem haline getirip geliştirme ve toplumu belirli bir değerler bütünü etrafında birleştirmeyi amaçlamaktadır.¹⁷

Kültür kavramını insanın eğitilmesi ve yetiştirilmesi anlamında ilk kez kullananlar Romalı filozoflar Marcus Cicero (M.Ö.106-M.Ö. 43) ve Quintus Horatius (M.Ö. 65-MÖ. 8)’tur. Cicero’nun bu konuda kullandığı terimin başlangıçta “doğal bir malzeme, içgüdü, hammadde, nefesine düşkün bir hayvan olarak gördüğü insanın işlenme, yetiştirilme ve eğitilmesi, insan nefsinin terbiye edilmesi” anlamında kullanıldığı bilinmektedir. İnsanın gerekli bilgileri edinerek akıl yürütme, nefesine hâkim olma, gitgide “kişilik” sahibi olma haline kültür denilirken bu özelliklere sahip kişiler günümüzde de “kültürlü” olarak tanımlanmaktadır.¹⁸

Aydınlanma Çağı’nda kültür kavramını sözlük anlamlarından bağımsız şekilde, insan ve toplum bilimlerine ait bir kavram olarak kullanan ilk kişi Alman Filozof Johann Gottfried Herder (1744-1803)’dir. Kültür, Herder’e göre bir halk, topluluk ya da ulusun yaşam biçimidir.¹⁹ Kültür sözcüğünün anlam genişlemesi ile Voltaire’in insan zekâsı ve özellikle “ruhu” anlamında söz ettiği düşünce, bir “halkın ruhu” anlamını almış ve böylelikle bir halk topluluğunda “yaygın temel anlayışlar bütünü” anlamını kazanmıştır.²⁰ Bu anlamı ile kültür; düşünme, tercih ve tenkit yönümüzün güçlenip gelişmesini sağlayan bilgi ve eğitim kavramlarına yaklaşmaktadır.²¹ 19. yüzyıldan sonra tanımlar yeterli görülmemiş, kavram daha da genişleyerek iktisadi üretim ve mübadele sistemi, akrabalık ve aile örgütlenme sistemleri ile siyasi ve dini örgütlenmeyi, gündelik hayat kuralları, ahlak ve adalet sistemi, efsane, sanat, felsefe, hatta bilim üretimini ihtiva eden bir olgu olarak bütün evrensel ve tarihsel boyutu ile karşımıza çıkmaktadır.²²

¹⁶Güncel Türkçe Sözlük “Kültür” (Erişim 10.07.2021)

¹⁷Terry Eagleton, *Kültür*, Çev. Berrak Göçer (İstanbul: Can Yayınları, 2019), 34.

¹⁸Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2008), 153.

¹⁹Osman Özkul, *Kültür ve Küreselleşme*, (İstanbul: Açılım Kitap, 2013), 25.

²⁰İoanna Kuçuradi, *Uludağ Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak, Kültür Kavramları*, (Ankara: TFK Yayınları, 1998), 48.

²¹Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, 97.

²²Özkul, *Kültür ve Küreselleşme*, 26.

Kültür kavramının ele alınma şekli ve değerlendirilmesi bakımından antropoloji ve sosyoloji arasında farklıklar görülmektedir. Antropoloji, kültürün içeriğini kendisine konu edinirken sosyoloji kültür konusuna daha çok toplumu meydana getiren sosyal yapı unsurlarından biri olarak yaklaşmaktadır.²³ Bu perspektif farklılığı ile yapılan tanımlar bir bütünün farklı yönleri ve özelliklerinin açıklanması olarak görülebilir.

Marksistlerin kültür kavramı, üretim biçimi ile örülen toplumsal ilişkiler, değişimin sürekliliğini ve nesnel tarihi koşulları altyapı-üstyapı ikiliğini kapsamaktadır. Makro bir kuram olarak Marksizm kültür olgusunu da bütünsel bir yapı ve toplumsal süreç içerisinde anlamlandırmaktadır. Kültürün toplumda önemli işlevlerinden biri de iktidar ilişkilerindeki rolüdür. Egemen kültür her zaman egemen sınıfa ait olan bir kültür iken iktidara hangi sınıf sahip ise o sınıf fikirlere hükmeder. Marx’a göre kültür, doğaya karşılık insanın yarattığı hemen her şey iken Adam Kuper’e göre bir halkı diğerlerinden farklı kılan şeydir.²⁴ Anthony Giddens kültür ve toplum ilişkisine dikkat çekerek her ikisinin de birbiriyle bağlantılı olduğunu savunmuştur. Thomas S. Eliot ise kültürü, *“aslında herhangi bir toplum dininin vücut bulmuş hali”* olarak görmüştür.²⁵

Sosyoloji anlayışı kültür ve medeniyet kavramları çevresinde oluşan Ziya Gökalp’e göre; ulusal kültür (hars) toplumların kendi içinde gelişmesinden, evrensel olan uygarlık ise çeşitli kültürlerin karışımından doğmaktadır. Kültür, yalnızca bir ulusun din, ahlak, estetik, us, hukuk, dil, iktisat, felsefe ve fenle ilgili uyumlu yaşayış biçimlerinin bir toplamını belirtir; aynı gelişmişlik düzeyini bünyesinde barındıran birçok ulusun toplumsal yaşayışlarının ortak bir toplamı ise uygarlığını meydana getirir.²⁶

Kültür değişmelerini inceleyen Mümtaz Turhan’a göre kültür, *“Bir cemiyetin sahip olduğu maddi ve manevi değerlerden oluşan bir bütündür ki cemiyet içinde var olan her tür bilgiyi, alakaları, itiyatları, değer ölçülerini, umumi atitüd, görüş ve zihniyet ile her türden davranış şekillerini içine alır. Tüm bunlar, o cemiyet üyelerinin çoğunda ortak olan ve onu diğer cemiyetlerden ayırt eden özel biryaşama tarzını ve yaşayışı temin*

²³Zeki Aslantürk- M. Tayfun Amman, *Sosyoloji - Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000), 233.

²⁴ Adam Kuper, “Kültürlerin Yanılsaması”, Çev. Yümni Sezen, *Evrenselden Özele Kültür*, Ed. Nicolas Jornet (İstanbul: İz Yayınları, 2009), 365.

²⁵ Thomas S.Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, Çev. Sevim Kantarcıoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 20.

²⁶ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 46-47.

eder”tanımı ile kültüre oldukça geniş bir çerçeve çizer.²⁷ Sosyolojideki “maddi kültür - manevi kültür” ayrımına dikkat çeken Erol Güngör kültürü, inançlar, bilgiler, hisler ve heyecanlar bütünü olarak tanımlamakta ve maddiyatı bu bütünün dışında bırakmaktadır. “Manevi olan kültür, uygulamalar halinde maddi formlara bürünür” yorumunu yapmıştır.²⁸

Geniş ve kuşatıcı bir tanım daha ekleyecek olursak Taylor’a göre kültür; bilgiyi, imanı sanatı, örf ve adetleri, ferdin mensup olduğu toplumun üyesi olması itibariyle kazandığı tüm alışkanlıklarını içine alan girift bir bütündür.²⁹ Bu tanım, insanın hayatı boyunca edindiği bilgi ve becerilerin olgunlaşmasına paralel bir gelişim içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olan kültür, Türk Dil Kurumu tarafından “tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü” şeklinde tanımlamaktadır.³⁰

Kültür, toplum ilişkilerinde kullanılan ve öğrenme yolu ile sonraki kuşaklara aktarılan ortak inanç, değer, adet ve davranış sistemidir. Paylaşılan inanç, değer ve bilgilerin toplamı içinde barındırdığı ritüel ve semboller insanlara rehberlik ederken insan davranışları üzerinde kalıcı etkiler bırakmaktadır. Antropologlara göre insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biri sahip olduğu kültürü, üretmesi ve geliştirmesidir.

Grubun ortak mülkiyeti olması; insanlara kabul edilebilir bir davranış modeli sunması; etkileşimle gelişmesi ve toplumla bütünleşme süreciyle yeni nesle aktarılması; biyolojik olmayıp sosyolojik taşınması; katı ve değişmez değil, değişme ve yenilenmeye açık olması; insani başarıların, yaşanmışlıkların birikimi olması kültürün özellikleri şeklinde sıralanabilir.³¹ Özetle kültür, maddi ve manevi olarak üretilmiş her şey olma özelliğiyle “sosyal birikim” ve “sosyal miras” olarak da ifade edilir.³² Kültürün sosyal miras

²⁷Mümtaz Turhan. *Kültür Değişmeleri*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 56.

²⁸ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1986), 15.

²⁹ Charles Taylor, “Tanınma Politikası”, *Çokkültürcülük Tanınma Politikası*, Çev. Can Aktaş, Ed. Amy Gutmann, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 34.

³⁰*Güncel Türkçe Sözlük* “Kültür” (Erişim 10.07.2021).

³¹Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimler Sözlüğü*, (İstanbul, Rağbet Yayınları, 2011), 196.

³² Aslantürk- Amman, *Sosyoloji - Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler*, 234.

olduğunu savunan Bronislaw Malinowski kültürü bir toplumun geçmişten devraldığı fikir, sanat, bilim, teknoloji değer ve alışkanlıklar sistemi olarak tanımlar ve hatta kültürün en önemli öğelerinden biri olan dini, sosyal miras olarak kabul eder.³³ Kültürün bu özelliği ve gelenek birliği, yaşama biçimi, ideal- değer davranış ve tutumlar olarak ele alınması; onun uyum, eğitim, sembol, köken bakımından incelenip tanımlanması çok boyutluluğunun bir tezahürü olarak yorumlanabilir.³⁴

Bozkurt Güvenç'e göre kültür "toplumun üyesi olarak insanın yaşayarak, yaparak öğrendiği ve aktararak öğrettiği maddi manevi her şeyden oluşan karmaşık bütündür".³⁵ Güvenç, kültür kavramının tarihi süreç içerisinde geçirmiş olduğu anlam karışıklıklarını, insan ve toplum kuramı olarak kültürün bir toplumu yansıtan bir dizi sosyal süreçlerin toplamı olmasına ve buna ilave olarak bir toplumun hem kendisi hem de o toplumun ve diğer toplumların birikimli uygarlığı olmasına bağlamaktadır. Kültür, ideal ve davranışlar, gelenekler ve sosyal miras birliği, yaşam biçimi, düşünüş, çevreye uyum, köken ve bir simge olarak değerlendirilmiştir.³⁶

Her toplum kendi kültürünü gelecek nesillere aktararak kültürel sürekliliği sağlama amacı taşımaktadır. Biyolojik yol ile gerçekleşmeyen bu aktarımı, kişi kültürü içinde büyüyerek öğrenir ve kültür bir nesilden diğerine aktarım sürecinde değişime uğrar.³⁷ Dil gibi canlı bir niteliğe sahip olan kültürün değişimi kaçınılmaz ve çok yönlüdür. Hızlı ya da yavaş mutlaka devam eden kültürün değişme süreci Malinowski'ye göre: "Bir cemiyetin mevcut düzeni, yani içtimai, maddi ve manevi medeniyetini bir şekilden başka bir şekle dönüştüren süreçtir. Bu bir cemiyetin siyasi yapısında, idari müessese ve toprağa yerleşim tarzında, iman düşüncesinde, bilgi sisteminde, kanunlarında, tüketim alışkanlıklarındaki değişimleri ihtiva eder".³⁸ Nüfus artışı, göç, çevresel faktörler, teknolojik gelişmeler ve farklı etkenler kültür içerisindeki davranış ve değerler farklılaşmasını hızlandırmaktadır. İnsan hayatının somut ve soyut anlamda şekillenmesinde önemli bir faktör olan kültür kavramının işlem ve kaplamasının sınırlarının belirlendiği bir tanımın yapılması oldukça

³³ Özkul, *Kültür ve Küreselleşme*, 32.

³⁴ Milay Köktürk, *Kültürün Dünyası, Kültür Dünyasına Giriş*, (İstanbul: Ece Yayınları, 2006), 17.

³⁵ Bozkurt Güvenç, *Kültürün ABC'si* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 14.

³⁶ Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, 95. ;Nurullah Altaş, *Çokkültürlülük ve Din Eğitimi*, (İstanbul: Nobel Yayınları, 2003). 11.

³⁷ William A. Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, Çev. İnan Deniz Erguvan Sarioğlu (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2017), 112.

³⁸ Özkul, *Kültür ve Küreselleşme*, 89-90.

zor olduğu anlaşılmaktadır. İnsanlık tarihi boyunca kültür iletişimi etkilemiş, iletişim de kültürü aktarıp şekillendirmiş ve bu ilişki biçimi artarak devam etmiştir. Kùltürlerin kendi grubu içindeki farklılıklar ve bu grupların farklı kültürel gruplarla karşılaşması ve bir arada yaşaması konusu son yıllarda dünya gündemini en çok meşgul eden konulardan biridir.

B. Sosyolojik Olarak Çokkùltürlülük Kavramı ve Tarihsel Süreci

İlk çağlardan itibaren bireysel, toplumsal ihtiyaçlar ve coğrafi şartlara bağılı olarak gerçekleşen göç hareketleri farklı kùltürlerin karşılaşması ve bir arada yaşamasına zemin hazırlamıştır. Yeryüzünde birbirinden bağımsız çok farklı kùltür ve medeniyetler doğup gelişmiş, çevresel ve toplumsal etkiler sonucunda kùltürler arası iletişim günümüze kadar artarak devam etmiştir. Tarihsel süreçleri, kaynakları ve özellikleri fark etmeksizin günümüz toplumları çokkùltürlü bir yapıya sahiptir. Değişen ve gelişen dünya koşulları günümüzde homojen bir toplumun varlığını neredeyse imkânsız kılmaktadır.³⁹ Parekh, bir toplumda ikiden fazla kültürel farklılık bulunması durumunda o toplumu çokkùltürlü toplum olarak nitelendirmektedir.⁴⁰ Teknoloji, tarihin hiçbir döneminde görülmediğı kadar hızla ilerlemekte bireysel ve toplumsal anlamda büyük çaplı değişikliklere kapı açmaktadır. Yaşanan bu hareketlilik çok dinli, çok kùltürlü, çok etnisiteli toplumların ve farklı sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Farklılıkların kabul edilmesinin doğal süreci olarak farklı etnik ve kültürel grupların bir arada yaşaması sonucu şekillenen “çok kùltürlülük”, “çoğulculuk” gündemi daha çok meşgul etmektedir.

Çokkùltürlülük kavramının tanımlanması yakın tarihlere denk gelse de farklı sosyal gruplara mensup bireylerin ilk iletişime geçtikleri dönemden itibaren farklı şekillerde yorumlanarak günümüzde de devam eden sosyal bir gerçekliktir.

Tarihin hiçbir döneminde kùltürler birbirleriyle tamamen ilişkisiz ve tümüyle içine kapalı olmamışlardır. İnsanlık tarihi, sürekli etkileşim ve mübadelelerin yer aldığı, grupların birbirleri ile temasa geçtikleri, kendi içlerinde değiştikleri, çarpıştığı ve birbirlerini değiştirdikleri sürecin tarihidir.⁴¹ Çokkùltürlülük olgusunu Helenistik döneme kadar

³⁹ Milena Doytcheva, *Çokkùltürlülük*, Çev. Tuba Akıncılar Onmuş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 109.

⁴⁰ Bhikhu Parekh, *Çokkùltürlülüğü Yeniden Düşünmek*, Çev. Bilge Tanrıseven (Ankara: Phoenix Yayınları, 2002), 165.

⁴¹ Hacer Çelik, “Çok Kùltürlülük ve Türkiye’deki Görünümü” *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakùltesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/15 (2008), 321.

götüren çalışmalarda Yunanca konuşan elitlerin, Mısır'dan Orta Asya'ya, Makedonya'dan Kuzey Hindistan'a kadar çok çeşitli dillere, dinlere ve kültürel geleneklere sahip olan halklara hükmettikleri yer almaktadır.⁴² İnsanlar ve kültürler arası etkileşimin bilinen en eski şekillerinden biri 4. yüzyıl ortalarında Hunların diğer kavimleri Batıya doğru göçe zorlaması ile yaşanan “Kavimler Göçü”dür.⁴³ Bunun gibi mecburi göçler dünyanın diğer bölgelerinde de yaşanmış ve bu sebep ile farklı kültürlerin iletişim ve etkileşime girmesini sağlamıştır.

Çin'de M.Ö. 500-300 yıllarında Yüz Okul döneminden itibaren çok çeşitli geleneklerin bulunduğu ve hatta bu geleneklerin toplumun belirleyici unsuru olmak için rekabet ettikleri bilinmektedir. Konfüçyüs inancı, Budizm, Taoizm, sonraları Hristiyanlık ve İslam, Tang Hanedanı döneminde de Musevilğin toplumda yer edinmeye çalışması, Çin topraklarında farklı kültürlerle etkileşiminin dinler üzerinden gerçekleştiği söylenebilir. Hindistan coğrafyası ise, tarihi kaynaklara göre en az 3000 yıllık çokkültürlü bir geçmişe sahiptir. Çokkültürlü yapının katı bir toplumsal sisteme dönüşmüş hali olan kast sisteminin Hint coğrafyasında hâkim olması sebebi ile İskender döneminde de işgale uğrayan bölgeye yerleşen işgalciler asimile olarak Hint kültürüne karışmışlardır. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren bölgeye yerleşmeye başlayan İslam kültürünün istisnai bir uygulaması olmuştur. Karşılıklı iletişim ve etkileşime rağmen İslam kültürü asimilasyona uğramadan Hinduizm ile birlikte yaşamayı başarmış ve kast sistemine alternatif olma özelliği büyük rol oynamıştır.⁴⁴

Tarihteki farklı toplum yapılanmaları göz önünde bulundurulduğunda birden fazla kültürel topluluğu içinde barındıran siyasal örgütlenme modellerinden dolayı çokkültürlülüğün sadece günümüze has bir sosyal gerçeklik olduğu söylenemez. Tarihteki tüm imparatorluklarda olduğu gibi Romalılar da bir yeri fethettiklerinde belli koşullarda aile, sosyal yaşam, eğitim, vergi ve hukuk sistemi gibi konularda belirli özgürlük alanı tanımıştır. Roma'daki uygulamayı karşılıklı saygıya dayanan çok kültürlülüğün ziyade sınıf ve katmanlara ayrılmış toplumsal yapı olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Yerli halk Romalılar gibi davrandıkça Roma vatandaşı olmaya hak

⁴² Emel Topçu ve İbrahim Halil Menek. “Ulus Devlet ve Çokkültürlülük”*Gaziantep Üniversitesi İslahiye İİBF Uluslararası E-Dergi*, 3/3 (2019), 107.

⁴³ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 15.

⁴⁴ Mesut Hazır, *Amerikan Çokkültürlülüğü ve Meluncan Kimliği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010),17-18.

kazanmış, imparatorluk güvencesi ve kısmen özgürlük verilmiş, bu uygulama ile gönüllü asimilasyon politikası uygulanmıştır.⁴⁵

Kymlicka, Osmanlı millet sistemini; Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerin millet olarak tanımlandığı bir “teokrasiler konfederasyonu” olarak nitelemekte ve bu sistemin dinsel hoşgörü temelinde işlediğini belirtmektedir. Bu özelliği ile Osmanlı millet sistemi, farklı dinsel ve kültürel grupların bir arada ve birbirlerine müdahale etmeden bir yaşam sürmelerini sağlayan bu kozmopolit sistemin başarılı bir model olduğu kabul edilir.⁴⁶ Braude & Lewis ise Osmanlıların topraklarında yaşayan toplulukları bu şekilde kategorize etmesinin, devletin farklı grupların varlığını resmi olarak tanımmasını sağladığı için çokkültürlülüğün önemli bir örneğini teşkil ettiğini savunmaktadır.⁴⁷ Bu görüşün en belirgin şekli, Balkanlar’ın özellikle Kuzey Makedonya’nın etnik, dini ve kültürel çeşitliliği içeren toplum yapısında görülebilir.

Fransız İhtilali’nden sonra güçlenen milliyetçi akımlar ve ulusçuluk düşüncesi, farklı etnik, dinsel, sosyal ve kültürel gruplardan oluşan imparatorlukların parçalanmasına giden süreci başlatmıştır.⁴⁸ Çokkültürlülüğün ara dönemi olarak adlandırılan bu süreç, toplumsal ve siyasal hayatın ulusçuluk etrafında gelişip şekillenmesi anlamına geliyordu. Örnek vermek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından döneme damga vuran devletleşme şekli üst kimlik olmak koşulu ile tek bir ulusun hâkimiyetine dayanan ulus devlet modelidir ve birçok versiyonu bulunmaktadır. Dünya genelinde yaygın olarak benimsenen ulus-devlet modelinin farklılıklara yönelik politik tutumların dünya genelinde birebir uygulanması, devletin kendisini toplumun temel unsuru olarak tanımladığı bir kültür üzerine inşa etmesindendir. Bunun neticesinde toplumdaki farklılıklar diğer bir deyişle “alt-kültürler” kültürel birlik idealini tehdit eden unsurlar olarak yorumlanmıştır.⁴⁹

Belirli bir ulusu merkeze alan ve çokkültürcülüğe kapalı olan modern ulus-devletlere nazaran imparatorluklarda çokkültürlülük olgusuna daha sık rastlanıldığı görülmektedir.

⁴⁵ Hazır, *Amerikan Çokkültürlülüğü ve Meluncan Kimliği*, 19.

⁴⁶ Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık, Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), 240.

⁴⁷ Bk. Benjamin Braude- Bernard Lewis, *Christians and Jews in The Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society* (Londra: Holmes and Meier Publishers, 1982)

⁴⁸ Norbert Elias, *Uygarlık Süreci*, çev. Ender Ateşman (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 73.

⁴⁹ Nasar Meer-Tariq Modood, “How does Interculturalism Contrast with Multiculturalism?”, *Abingdon, Journal of Intercultural Studies*, 33/2 (2012), 187.

Çünkü imparatorluklar, merkezden çevreye yayılan yapıları gereği farklı din, dil ve ırkları sürekli içlerinde barındıran siyasal yapılanmalar idi.⁵⁰ İkinci Dünya Savaşı sonrasında, sanayileşmenin getirdiği göç dalgaları ve Batılı ülkelerde artan kültürel farklılıklar, çokkültürlülüğü siyasal bir yönelim şeklinde ortaya çıkarmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında işçi ihtiyacı nedeniyle göçmen kabul eden Kanada, Avustralya ve ABD gibi ülkeler çokkültürlü özellikleri ile bilinmektedirler. ABD resmi olarak çokkültürlülüğü benimsememiş fakat diğer iki ülke çokkültürlülük politikasını benimsediklerini beyan etmişlerdir.⁵¹ Kanada ve Avustralya’da çokkültürlülük kavramının politik bir sistem olarak benimsenmesi, Avrupa başta olmak üzere, dünya gündemini de gün geçtikçe daha çok meşgul eden olgu haline gelmiştir.

Çokkültürlü ve çokkültürlülük sıfat olarak ilk kez 1941 yılında İngiltere’de eski milliyetçiliklerin bir anlam ifade etmediği, önyargısız ve bağımsız bireylerden oluşan kozmopolit bir toplumu nitelendirmek için kullanılmıştır. İsim olarak ise 1970’li yılların başında Avustralya ve Kanada toplumlarının bir özelliği olan kültürel çeşitliliği teşvik eden devlet politikalarının tanımlanması için kullanılmıştır.⁵² İlk ülke olarak Kanada’nın çokkültürlülüğü benimseme sürecini Doytcheva özetle şöyle açıklamaktadır: İngiliz Kanadalıların, Fransız Kanadalılardan daha etkin olmaları, 1960’lı yıllardan itibaren Fransız Kanadalıların özerklik talepleri söylemlerine neden olmuştur. Bunun karşısında Kanada Federal Hükümeti, 1969 yılında Fransızların işe alınmasını kolaylaştırmak için iki dillilik içeren bir uygulama başlatmıştır. Ülke içinde dinmeyen milliyetçilik taleplerine cevap olarak federal hükümet 1971’de çokkültürlülük politikasını uygulamaya koymuştur. Bu çokkültürlülük siyaseti ile aynı statüde bireylerden oluşan yeni bir Kanadalı kimliği hedeflenmiştir.⁵³ 1970–1980 yılları arasında çokkültürlülük konulu yayınların tamamı Kanada’da ya da Avustralya’da basılmıştır. Terim olarak Oxford sözlüğüne 1989 yılında girmiştir.⁵⁴ İki ülkedeki uygulamanın ardından ABD ve İsviçre belirgin olarak modern ulus devletlere ait çoğulcu toplum modeli çerçevesinde, farklı ırk ya da etnik grupların entegrasyonunu sağlamak için çokkültürlülük politikası geliştirmeyi

⁵⁰ Melih Yürüşen, *Çeşitlilikten Özgürlüğe: Çokkültürlülük ve Liberalizm* (Ankara: LDT Yayınları, 1998), 88.

⁵¹ Kadir Canatan, “Avrupa Toplumlarında Çokkültürcülük: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Sinop, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/6 (2009), 83-84.

⁵² Doytcheva, *Çokkültürlülük*, 16.

⁵³ Doytcheva, *Çokkültürlülük*, 37-38.

⁵⁴ Doytcheva, *Çokkültürlülük*, 16.

amaç edinmiştir. Hedeflenen, her bir grubun diğerinin dinsel, dilsel ve kültürel mirasına saygı duyması gerektiği üzerine kurulmuş bir çokkültürlülük modelidir.⁵⁵

Parekh'e göre; geçmişin olumsuz tecrübelerinden ders çıkarılarak sosyal bilimlerdeki değişimle birlikte kültürün politik açıdan önemine vurgu yapılması çokkültürlülüğün bir realite olarak değer kazanmasında etkili olmuştur. Artık dünyanın ulus devlet anlayışı çağdaş modern dünyada çok kültürlü toplum yapılanmasına evrilmiştir. Bunda küreselleşmenin kültürleri ve toplumları birbirine bağlaması ile kültürel çeşitliliğin kaçınılmaz bir evrensel gerçek olması asıl faktörlerdendir. Bunun sonucu olarak azınlıklar geçmişte baskın grupların kendilerine vermiş olduğu haklara razı olurken bugün eşitliğe dair politik haklar başta olmak üzere daha fazlasını hak talebinde bulunmaktadır.⁵⁶

21. yüzyıl tarihte hiç görülmediği kadar kültürel çeşitliliği ve farklılığı bir arada barındırmaktadır. Batılı demokrasilerde liberal devlet anlayışının kabul görmesi, devletin kültürler karşısında “tarafsız” olması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Devlet içerisinde oluşan farklı grupların toplumla uyumuna yönelik yürütmeye çalıştıkları politikalar, çokkültürlülüğe doğru bir süreci ortaya çıkarmıştır.⁵⁷ Bunun sonucunda, devlet içerisindeki alt kültürlerin, devletin “egemen” kültüründen taleplerini dile getirmelerini sağlamıştır. Çoğu hukuki olan bu taleplere devletlerin verdiği teorik ve pratik yanıtlar farklılıkları ile toplumlarda farklı sonuçlar doğurmuştur ve bu konuda arayışlar devam etmektedir.⁵⁸

Özgürlüklere ve bireysel farklılıklara saygı duyulması değerini içeren çokkültürlülük, yoğun nüfus hareketlerinin yaşandığı ve özellikle farklı olanın özgünlüğüne vurgu yapıldığı postmodern dönemde belirginlik kazanmıştır.

1. Çokkültürlülük Tanımı ve Özellikleri

Çokkültürlülük, farklı kültürlerin bir arada bulunduğu bir toplumsal yapıdır. Bu kavramın ortaya çıkışı, göç, küreselleşme ve kozmopolitizm gibi faktörlerin etkisiyle son yüzyılda artış göstermiştir. Çokkültürlülük, farklı etnik grupların, dillerin, dinlerin, geleneklerin ve

⁵⁵ Ömer Say, “Çokkültürlülük Kavramı ve Anlamın Çokluğu”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2017), 30-32.

⁵⁶ Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 9.

⁵⁷ Celalettin Vatandaş, *Çok Kültürlülük* (İstanbul: Değişim Yayınları, 2002), 15.

⁵⁸ Taylan Barın, “Farklılıkların Bir Arada Yaşamasında Liberal Bir Yaklaşım”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 0/2 (2016), 59.

yaşam tarzlarının bir arada bulunduğu toplumlarda yaşanan bir durumdur. Bu durum, toplumda çeşitliliği artırırken, aynı zamanda farklı kültürler arasında hoşgörü, anlayış ve işbirliği gibi değerleri de teşvik eder

Kültür tanımlarında olduğu gibi çokkültürlülük kavramının da tanımlanmasında içlem ve kaplam sınırlarının belirlenmesinde kesin sınırlar yoktur.⁵⁹ “*Multiculturalism*” bir toplumda farklı kültürlerin bir arada yaşamasını destekleyen bir “tanınma politikası”nı yansıtmakta ve kelime kendi içinde bir tavır alma anlamını barındırmaktadır.⁶⁰ İki ya da daha çok kültürel topluluğu içinde barındıran çokkültürlü toplumlarda kültürel çeşitliliğe iki farklı tepki verilebilir. Birincisi toplumdaki çeşitliliği hoş karşılayıp destekleyebilir ve toplulukların kültürel isteklerine saygı duyabilir. İkincisi kendi grubu dışındaki toplulukları kabul etmeyip kısmen ya da tamamen baskın kültürün içinde asimile etmeye çalışabilir. Toplumun yönelimi ve değerleri ilk durumda çokkültürlü, ikinci durumda da tekkültürcüdür.⁶¹

Çokkültürlülük üzerine farklı kavramsal tanımlamalar olmasına rağmen, genel olarak tanımlar farklılıklarını koruma kaygısı içinde olan, toplumda sesini duyurmak için çaba gösteren ve çoğunluk içerisinde kaybolma korkusu taşıyan kitleleri ifade etme anlamında yoğunlaşmaktadır.⁶² Çokkültürlülük sadece farklılık ve kimlikle ilgili bir kavram olmayıp kültürle bütünleşmiş ve ondan beslenen farklılık ve kimliklerle yani bir grup insanın kendilerini ve dünyayı anlamakta, bireysel ve toplu yaşamlarını düzenlemekte kullandıkları inançlar ve uygulamalar bütünüyle de alakalıdır.⁶³ Çokkültürlülük, bireysel aidiyetlerin değer ve varlığının sadece kabul edilmesi değil siyasi ilkelere ve kurumlara kaydedilmesinin amaçlanması olarak yorumlanmaktadır.

Gerd Baumann’ın bir bilmece olarak nitelendirdiği çokkültürlülük; etnisite, din ve ulus devletin oluşturduğu bir üçgendir.⁶⁴ Çokkültürlülüğün amacı, dinlerini kültürleri olarak görenler, mevcut farklılıklar içinde kadim bir ulusal kültüre inananlar, kültürlerinin kaynağını etnik kimliklerinde arayanlardan oluşan üç taraf için adalet ve eşitliğin nasıl

⁵⁹ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 95

⁶⁰ Altaş, *Çokkültürlülük ve Din Eğitimi*, 13.

⁶¹ Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 7.

⁶² İsmail Erşahin. “Çokkültürlülük ve Dini Çoğulculuk Bağlamında İngiltere Okullarında Din Eğitimi” *Türk Akademik Araştırmaları*, 3/1 (2018), 104.

⁶³ Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 3.

⁶⁴ Gerd Baumann, *Çokkültürlülük Bilmececi*, Çev. Işıl Demirakın (Ankara: Dost Kitabevi, 2006), 25.

sağlanabileceği konusunda çözümler sunmak olarak tanımlanmaktadır. Kültürün inşası ve anlamı konuları çerçevesinde Baumann da çokkültürlülük kavramını Parekh'e yakın anlamlandırırken "çokkültürlülük mevcut grupların sayısınca çoğalan eski kültür kavramından çok yeni ve kendi içinde çoğulcu, kendi ve ötekilere atfedilen kültür uygulayımı" olarak ifade etmiştir.⁶⁵

Bhikhu Parekh çokkültürlülüğü yaşama bir bakış olarak görüp şöyle değerlendirmektedir: "Çokkültürlü bakış açısı diyebileceğim şey, birbirini tamamlayan bu üç görüşün yani insanların kültürle iç içe olduğu, kültürel çeşitlilik ve kültürlerarası diyalogların kaçınılmaz ve arzu edilir olduğu ve tüm kültürlerin iç çoğulculuğa sahip olduğu yaratıcı etkileşiminden oluşur".⁶⁶ Çokkültürlülüğün pek çok boyutuna işaret eden Doytcheva çokkültürlülüğü, "geçici olarak modern demokrasilerin, kurumlarını yeniden biçimlendirerek ve kişilere farklılıklarını geliştirme ve aktarma imkânını vererek farklı kültürlerin tanınması gerektiği düşüncesini temel alan tarihsel bir siyasi program, entelektüel tartışma ve pratik deneyim bütünü olarak tanımlayabiliriz" der.⁶⁷

Çokkültürlülüğü savunan ve günümüz dünya toplumları için uyum sağlanması gereken kavram olarak nitelendirilirken olumsuz birçok etkisinin de olduğunu iddia edip eleştirel yaklaşanlar da vardır. Çokkültürlülüğe eleştirel yaklaşanlardan biri olan Habermas'a göre toplumda var olan ayrımcılık, çokkültürlü toplumlarda çok daha şiddetli hissedilir. Çokkültürlülük çözüm değil, demokratik bir hukuk devletinde ayrımcılığın yarattığı problemlerin, azınlığın sosyal ve siyasal sisteme dâhil edilerek çözülmesi mümkündür. Yani devlet yetkilerinin işlevsel olarak yerel yönetimlere devredilmesi, kültürel özerklik güvencelerinin verilmesi ve sağlanması, azınlığı korumaya yönelik çeşitli politikalar oluşturulması gibi çözüm yollarının aranması gerekir.⁶⁸

Bu görüşü kabul etmeyen Kymlicka'ya göre çok kültürlülük, ülke içerisindeki ulusal ve etnik farklılıklara doğrudan temas etmektedir. Bu çerçevede devlet, farklı uluslu ise ya da farklı uluslardan gelip ülkeye yerleşilmiş ve bu durum bireysel olarak kimlikleri ve siyasi hayatı önemli ölçüde etkiliyorsa çokkültürlü olarak tanımlanmaktadır. Çalışma kapsamında da çokkültürlülük ile kastedilen dil, toprak, soy ve kültür açısından

⁶⁵ Baumann, *Çokkültürlülük Bilmecesi*, 7-8.

⁶⁶ Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 427-439.

⁶⁷ Doytcheva, *Çokkültürlülük*, 24.

⁶⁸ Jürgen Habermas, *Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşı*. Çev. Mehmet H. Doğan (İstanbul:Yapı Kredi Yayınları, 2014), 53-54.

farklılaşan toplulukların durumu kastedilmektedir.⁶⁹ Taylor, çokkültürlülüğü tanı(n)ma siyaseti olarak şöyle tarif eder: “Çokkültürlülük; farklı kültürlerin eşit değerde olduğunu hepimizin kabul etmesidir; bu kültürlerin yalnızca hayatlarını sürdürmelerine izin vermekle kalmayıp onların değerli olduklarını kabul etmemizdir.”⁷⁰ Alfred T. Kisubi’nin çokkültürlülük tanımı: “Birbirine bağlı fakat birleşmemiş çeşitliliklerce zengin toplum yapısının adıdır”.⁷¹

Parekh’e göre; çokkültürlülük ne sadece politik bir doktrin ne de insan ve dünya için bir felsefi teoridir. Sadece bir perspektif olan çokkültürlülüğün üç görünümü vardır: Birincisi, insan kültürel olarak hayatını ve sosyal ilişkilerini organize ederken kültürel bir kimlik yükleyen yapılandırılmış bir dünyada yetişmektedir. Kişiliği kültür tarafından belirlenmez fakat derinden biçimlendiği anlamını taşır. İkincisi, farklı kültürler farklı anlam biçimlerini temsil ederken insan varlığının bütünlüğünden sadece bir parçayı yakalayabilir. Bu da kişinin kendi kültürü ile iyi hayata uyum sağlayamayacağı anlamına gelmez. Aslında hiçbir kültürün değersiz olmadığı ve genel-geçer anlamda mükemmel bir kültür olmayacağı için herhangi bir kültürün kendini empoze etme hakkı bulunmamaktadır. Sınırlı olan kültürlerin birbirleri ile karşılıklı ilişkileri faydalı ve düşünce alanlarını genişletmede yardımcı olacaktır. Üçüncüsü, ilkel kültürlerin çoğu dışında bütün topluluklar çoğuldur. Kültürler bilinçli ya da bilinçsiz olarak diğerleriyle etkileşim kurarak gelişirler; orijinleri, oluşumları ve yapılanmaları açısından en azından kısmen çokkültürlüdürler.⁷²

Başta etnik, kültürel ve dinî olmak üzere farklılıkların bir problem alanı olarak karşımıza çıkması farklı yaklaşım biçimlerini de beraberinde getirmiştir. Bu yaklaşımlardan bir tanesini sergileyen İtalyan düşünür Vico, insanoğluna tarihsel açıdan yaklaşan ve toplumun eşsizliğini vurgulayan ilk düşünürlerden biridir. Farklı coğrafi koşulları, tarihleri ve kendilerini anlama biçimleri sayesinde, toplumlar kendilerine özgü ilkelere göre yapılanmışlardır.⁷³ Tanıma göre her toplum bir tek dünya görüşünden etkilenmiştir ve bu görüşün farkları arasında zorunlu bir uyum vardır.

⁶⁹Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık, Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, 48-49.

⁷⁰Taylor, *Tanınma Politikası*, 72.

⁷¹Hazır, *Amerikan Çokkültürlülüğü ve Meluncan Kimliği*, 15

⁷²Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 36.

⁷³Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 65.

Toplumlar genellikle aynı kültürü paylaşan topluluklar olarak görülmektedir. Ancak aynı toplum içerisinde yer alan gruplar kendilerine ait farklı kültürel örüntülere sahiptirler. Bu farklı kültürler çokkültürlülüğün temelini oluşturmakta, çokkültürcülük de bu farklı kültürlerin aynı ortamda varlığını devam ettirebilmesi ile karşımıza çıkmaktadır. Farklı kültürlerin bir arada, paylaşım içerisinde yaşaması ve bunun uygulanabilmesi için ön koşul sağlam demokratik bir yapıdır.⁷⁴

Çokkültürlülüğün ilk anlamı bir toplum içinde yer alan çok sayıdaki etnik ve kültürel grupların varlığına işaret etmektedir. Bu manada çokkültürlülük, kültürel kökeni ne olursa olsun farklı kültürel değer ve uygulamaların kabul gördüğü bir toplumda, bireylerin bir arada sorunsuz yaşamaları için bir engel olmadığını ifade eder.⁷⁵ Bununla birlikte kavram, çatışan grupların uzlaştırılması problemi olarak da anlaşılmaktadır. Tarihi olaylardan da anlaşıldığı gibi kültürel aidiyetlerin yorumu ve uygulanması konusunda gruplar arasında anlaşmazlık çıkarsa çokkültürlülük bir toplumsal sorun haline gelebilmektedir.

İnsanlık tarihinde gerek kültürel çeşitlilik olarak gerekse farklı milliyetlerden oluşan imparatorluklarda olduğu gibi etnik, dini ya da ırka dayalı bileşenlerin anayasal olarak tanınması şeklindeki çeşitlilik farklı devirlerde görülmüştür. Ancak günümüzde tartışılan çokkültürlülük; eşitlik prensibine dayalı, yalnızca bazı özel düzenlemelerden yararlanan birkaç tarihsel topluluğun değil kökeni ne olursa olsun bütün bireylerin kültürel olarak tanınmasını gerçekleştirme iddiasındadır.⁷⁶ Kültürler arasında hiyerarşik ayrımı reddeden çokkültürlülük açısından her kültür biriciktir ve kendine has karakteristik özelliğe sahiptir. Ancak her kültür ve o kültüre ait kimlik de “öteki” ile anlam kazanır çünkü özünü yabancıya kapatmış birey de toplum da sağlıklı gelişemez.

Küreselleşme süreci ile yaşanan teknolojik gelişmeler, bilgi akışında yaşanan hız, sınırların kalkması farklı bölge ve coğrafyalara yönelik insan hareketliliği, beraberinde dilsel ve kültürel çeşitliliği de artırmıştır. Böylelikle dünyada bir anlamda heterojen kültürlerin oluşturduğu çokkültürlü toplumsal yapılar ortaya çıkmıştır. Artık hem ulus hem de etnisite kavramları homojen toplum yerine heterojen toplum bağlamında anlamlar barındırmaktadır.⁷⁷ Kalıcı toplumsal ilişkiler aynı zamanda geçmişten geleceğe uzanan

⁷⁴ Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 203.

⁷⁵ Sibel Özbudun, *Kültür Halleri; Geçmişte, Ötelerde, Günümüzde* (İstanbul: Ütopya Yayınları, 2003), 32.

⁷⁶ Doytcheva, *Çokkültürlülük*, 15-18.

⁷⁷ Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünsel ve Siyasal Sorgulama Çabası*, çev. Necmiye Alpay (İstanbul: Hil Yayınları, 2010), 208.

sabit toplumsal köklere ihtiyaç duymaktadır. Zira ancak bu durumda toplumun belli bir sınırı çizilebilmekte ve kesin tanımı yapılabilir. Oysa heterojen toplum ilişkileri sabitlikten ziyade iç içe geçmiş ve sınırları göreceli olan bir mevcudiyeti gerektirmektedir. Bu farklılık 20. Yüzyılın ikinci yarısında toplumlar için çeşitliliğin daha hayati bir önem arz ettiği düşüncesi ile kendini göstermektedir.⁷⁸ Buna rağmen, teoride ve pratikte çokkültürlülüğe yatkın olan Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Almanya gibi ülkelerde bile göçmenlerin kabul edilmesi noktasında çekimser davrandıkları hatta belirli şartlara bağlı olduğu bilinmektedir.

Çokkültürlülük konusunda dikkat edilmesi gereken özelliklerden biri, homojen görünse de aslında her toplumun ve kültürün içinde bir iç çoğulculuk barındırdığıdır. Genel dokuyu bozmayan bu iç zenginlik anlaşılmadıkça diğer kültürlerin anlaşılması da zordur. Çokkültürlülüğün idealize edilen yapısı, dini-etnik ya da kültürel çeşitliliğin önyargısız ve önkoşulsuz kabulü, hoşgörü, sivil katılımın genişlemesi ve kimlik sorununa özgürlükçü temelde siyasi bir aktör olarak yer almasıdır.⁷⁹

Tarih boyunca toplumlar farklı inançları, gelenekleri ve uygulamaları gibi kültürel değerleri ile birlikte bir arada yaşamışlardır. İnsan var olduğu sürece devam edecek olan bireysel ve toplumsal ilişkiler neticesinde çokkültürlü toplumlar ve topluluklar içindeki farklılıklar artarak devam edecektir. Herhangi bir toplumda farklı etnik yapı ve kültürlerin, bir arada yaşamasını onaylayan bir tanınma politikası olarak adlandırılan çokkültürlülük, dünyadaki göç hareketliliği arttıkça bütün toplumsal alanlarda talep edilmektedir. 1970'lerden sonra gündeme gelen ve siyasi bir programa dönüşerek demokratik devletlerin anayasal ve devlet kurumlarını yeniden şekillendirecek toplumsal bir hareket, gelişme ve tecrübe kazanımı olarak görülebilir.⁸⁰ Farklılıkların bir arada olması farklılıklara duyarlı olmayı da zorunlu kılmaktadır.

C. Kültürler Arası Yaklaşımlar

Farklı kültürlerin ve bu kültürlere mensup birey ve toplumların birbirine yaklaşımını etkileyen en önemli etkenlerin başında din faktörü gelmektedir. Çünkü günümüz dünyasında teknolojinin gelişmesi neticesinde farklı dinlere mensup kişilerin kendi dini

⁷⁸ Say, Çokkültürlülük Kavramı ve Anlamın Çokluğu, 164.

⁷⁹ Hazır, *Amerikan Çokkültürlülüğü ve Meluncan Kimliği*, 14.

⁸⁰ Meer-Modood, "How does Interculturalism Contrast with Multiculturalism?", 176.

inanç ve kültürel aidiyetlerini koruyarak birbirleriyle birçok alanda ilişki içinde olmalarını çeşitliliği ve dini çoğulculuğu etkilemektedir. Aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan göçler farklı dini gelenek ve inançlara mensup kişilerin özellikle Batı ülkelerinde yaşamaya başlaması ve Batı'daki Hakikat anlayışının değişime yüz tutması da bir diğer faktördür.⁸¹

“Dini Çeşitlilik”, dinlerin ontolojik gerçekliğinin kabul edilerek, dinlerin doğruluklarına ve yanlışlıklarına değinmeden, dinlerin mevcut çokluğunu teorik düzey ve tarihsel süreç içerisinde makul gören ve dinlerin yaşama hakkının kaçınılmaz olduğunu, aynı zamanda dini farklılıklara karşı hoşgörü gösterilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Son yıllarda kültürel değişimlerin birçok farklı düşünür ve teolog tarafından irdelenen boyutlarında dini çoğulculuk meselesi giderek artan şekilde gündemde yer teşkil etmektedir. “Dini Çoğulculuk” dinlerin hakikat ve kurtuluş iddialarını aşkın bir potada yorumlamaya çalışan, dinlerin çokluğunun aynı hakikatin ve gerçekliğin bir boyutu olduğunu iddia ederek bu anlamda bir değere dönüştürmeye çalışan yaklaşımdır.⁸² Dini çoğulculuk, hem felsefi hem de teolojik bir sorun olarak son yıllarda Batı dünyasının üzerinde en çok tartıştığı konulardandır. Aynı zamanda dini çoğulculuk dinlerin birbirinden farklı ve hatta çelişkili doğruluk değerlerini bir üst doğru etrafında toplama çabası olduğundan dolayı, dini çeşitliliğin aksine dinlerin doğruluk iddialarını izafileştirmektedir.⁸³

Çoğulculuk durumu tarihte ve günümüzde din alanının birçok açıdan yadsınamaz özelliğidir. Bu durum farklı dinlerin varlığıyla birlikte bir dini geleneğin kendi içinde oluşmuş farklı teolojik yorum ya da mezheplerin varlığından da kaynaklanmaktadır. Dini çoğulculuk, dinlerin tarihsel geçmişlerinde var olan geleneklerin ve bunların her birindeki farklılıkların çeşitliliğini gösterdiğine; felsefi olarak ise geleneklerin birbiriyle rekabet eden iddialarıyla birlikte, bunlar arasındaki ilişkiyle ilgili belli bir teoriye işaret eder.⁸⁴ Geleneklerin farklılığını ve aralarındaki ilişkiyi gözetmekle birlikte, çağdaş din gerçeklerini açıklama amacı taşır. Hoşgörü, iletişim ve karşılıklı anlayışla temellenmiş

⁸¹ Tülay Demir, Dini Çoğulculuk, *Liberal Düşünce Dergisi*, 71 (2013), 45.

⁸² Kzım Arıcan, “Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (2011), 73.

⁸³ Adnan Aslan, “Küreselleşme ve Din”, *Küreselleşme İslam Dünyası ve Türkiye* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 185.

⁸⁴ John Hick, “Religious Pluralism”, *The Encyclopedia Of Religion*, ed. Mircea Eliade, (London: 1987), 331.

farklı inançlar arasında uyumlu ilişkilere sahip ideal bir durumun çerçevesini oluşturur. Bu sebeple önce pratik çoğulculuğa ulaşan ülkelerde dini çoğulculuğa rastlanmaktadır.⁸⁵

Dini çoğulculuk tartışmaları neticesinde, dinlerin ve din mensuplarının birbirlerine bakışını yansıtan ve dinlerin hakikat iddiaları bağlamında üç model ortaya çıkmıştır. Bunlar, dini dışlayıcılık, dini kapsayıcılık ve dini çoğulculuk modelidir.

1. Dini Dışlayıcılık

Dinlerin ve bu din mensuplarının dinsel farklılıklara ve birbirlerine bakışını yansıtan en eski ve en yaygın yaklaşım olan dışlayıcılık, sadece tek bir dinin mutlak hakikate sahip olduğunu, bununla uyuşmayan diğerlerinin ise yanlış olduğunu savunan ve sadece mutlak hakikati içerisinde barındıran dinin mensuplarının nihai kurtuluşa ereceklerini ileri süren yaklaşımdır. Kısaca bir dinin öğretilerinin doğru, onunla çatışan diğer din ve öğretilerin ise yanlış olduğu görüşünü ifade eder. John Hick, bu görüşü “öğretisel dışlayıcılık” olarak tanımlar. Bu tanıma ilave olarak Hick ayrıca tek bir dinin kurtuluş ve özgürlüğü sağladığını savunan “soteriolojik dışlayıcılık” ve bir dinin tecrübelerinin gerçeğe bağlı olduğunu iddia eden “tecrübeye dayalı dışlayıcılık” terimleriyle konuyu üç boyutta değerlendirir.⁸⁶

Kendi dinini yegâne doğru kabul ederek kendi inancı dışındaki dinleri yanlış kabul eden bu görüş kendi içerisinde tutarlıdır ve bu itikadi bağlılık açısından son derece önemlidir. Çünkü dindar bir insan, her dini kendi dini gibi olduğunu kabul ederse inancı boşlukta kalır ve anlamını kaybeder. Bir dinden aksi bir yaklaşım beklemek, onun teolojik reform yapmasını talep etmek anlamına gelir ki buna kimsenin hakkı yoktur. Aslında bu tutum her inanç sahibinin kendi varlığını ortaya koyması, var olma ve kimliğini açıklaması olarak kabul edilebilir. Fakat bu çerçeveden çıkıp başka dine inanma hakkına saygısızlık yapma ve yok sayma boyutuna varırsa yıkıcı bir dışlayıcı yaklaşıma dönüşmüş olur. Akabinde bireysel ve kitlesel barışın sağlanmasına engel olabilecek çatışmalara kaynaklık edecek noktaya ulaşılmış olur. Dini dışlayıcı tutum sadece farklı dinler arasında değil, bir dinin kendi içerisinde de görülebilmektedir.⁸⁷

⁸⁵ Kzım Arıcan, “Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik”, *Cumhuriyet Üniv., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (2011), 19.

⁸⁶ Demir, *Dini Çoğulculuk*, 46.

⁸⁷ M.Şevki Aydın-Cemil Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, (İstanbul: Nobel Yay., 2016), 74-77.

2. Dini Kapsayıcılık

Dışlayıcı tutumun olumsuz etkilerini sözde engellemek üzere “kapsayıcı yaklaşım” öne sürülmüştür. İlk yaklaşıma benzer taraflarının olması ile birlikte farklılıklar içermektedir. Daha yeni bir anlayış olan bu yaklaşım kısa zamanda Hristiyan teolojisinde kabul görmüştür. Bu yaklaşıma göre, kurtuluş diğer dinler aracılığı ile de mümkün olabileceği gibi ona ulaştıran asıl yol tek bir dinden geçmektedir.⁸⁸ Batı dünyası, ‘diyalog çağı’ olarak adlandırdığı 16. ve 17. yüzyıllarda Hristiyanlık hakkında hiç bilgisi olmayan farklı inanç guruplarını İncil ve İsa ile buluşturmak istemiştir. Bu durumu dikkate alan Hristiyan teologlar, sadece Hristiyanlığı benimseyen tekeli tutumu savunmanın zor olacağı kanaatine vararak bu anlayışı 19.Yüzyılın ortalarından itibaren esnetmeye çalışmışlardır.⁸⁹

Hristiyan dünyada Dini Kapsayıcılık yaklaşımının özellikle belirginleşmeye başlamasında etkili olan II. Vatikan Konsili’nde, Hinduizm, Budizm ve İslam’ın doğru ve kutsal şeyler içerdikleri ve her insanı aydınlatıcı hakikatlere sahip oldukları ifade eden metinler dikkat çekicidir.⁹⁰ Böylece İsa Mesih’in söz konusu planın insanlığa sunulmasının tek bağlayıcı yol olduğu düşüncesi ile doğru din kabul edilen Hristiyanlığı bilen ve kurtuluşa ereceklerin kapsam ve imkanına sahip olmadan ölenler de bu çemberin içine dâhil edilmeye çalışılmıştır.

Kapsayıcı anlayışı benimseyen Hristiyanlara göre, kurtuluş sadece İsa Mesih’e inanmaktan geçmekle birlikte Tanrının rahmet ve kurtuluş vaadi bütün insanlık içindir. Kapsayıcılık dışlayıcı modeli esnetmeye yönelik olumlu bir yaklaşım olarak ortaya çıksa da bir dini mutlak hakikati temsil ediyor sayması, neticede onu diğer dinlere karşı mutlak üstün görmesi anlamına da gelmektedir. Yani ötekini görmezden gelip yok sayan hatta ötekilerin mutlaka kendi inancına dönüşeceğini ön gören ve ötekinin ancak kendi inancı çerçevesinde Tanrı’nın rahmetine mazhar olacağını belirtmesi aslında dini dışlayıcı bir tutumun sergilenmesidir.⁹¹ Kapsayıcılık yaklaşımı altında belirli bir dini inanca, geleneğe sahip kişileri başka bir dini inanç ve geleneğe transfer etme çabaları gibi olumsuzlukların

⁸⁸ Nurullah Altaş, “Kürselleşme, Çookültürcülük ve Din Eğitimi”, *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, ed. Mustafa Köylü (İstanbul: Dem Yay.,2014), 30.

⁸⁹ Arıcan, “Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik”, 85.

⁹⁰ Aydın-Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 79.

⁹¹ Kızım Arıcan, “Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (2011), 88.

yanında “dini çoğulculuk” anlayışının Hristiyan dünyada doğuşunu hazırlayan bir önsafha olarak da kabul edilebilir.⁹²

3. Dini Çoğulculuk

Yaşadığımız dönemin en önemli özelliklerinden biri, Doğu ve Batı’daki çoğulculuğun siyasi ve kültürel konularda olduğu kadar dini alanda da yaşanmasıdır.⁹³ Dini Çoğulculuk fenomenolojik olarak dinler tarihinde yer alan geleneklerin farklılık ve çeşitlilik göstermesi anlamındadır. Felsefi olarak ise geleneklerin farklı ve birbiriyle rekabet eden iddialarıyla beraber aralarındaki ilişkiler belirli bir teoriye işaret etmektedir.⁹⁴ Bir dine mensup olanlar açısından dinlerin çokluğu, geçmişten bugüne sürekli sorgulanmış ve bu çoğulculuk zaman zaman bir takım sorunları beraberinde getirmiştir. Her din tabiatı gereği mutlak inanma fikrine dayanmakta ve birbirinden farklı mutlaklık iddiaları ortaya koymaktadırlar. Her bir dinin kendilerince mutlak hakikati temsil ettiği iddiaları zaman zaman dinlerin kendisi dışındaki dinleri bazı delillendirme usulleri ile hakikatten uzaklaşmışlıkla nitelendirmenin ötesine taşıp onlara hayat hakkı tanımama gibi hak ihlallerine yol açabilmiştir. Bu durum, farklı din mensuplarının birlikte yaşamalarının tarih boyunca sorun teşkil etmesine neden olmuştur.⁹⁵

Dini çoğulculuğu aynı zamanda felsefi açıdan da temellendirip geliştiren Hick'in teorisinin merkezinde "din" değil "Tanrı" bulunmaktadır. Tanrı bilinemez olarak kaldığından, dinler arasında karar verme konusunda, dinin insan ve toplum hayatında ortaya çıkardığı ahlaki dönüşümlere bakmak dışında bir ölçüt bulunamaz. Bazı noktalarda kabul edilebilir olan bu bakış açısının önemli dini ve felsefi sorunları da bulunmaktadır.⁹⁶

Bu yaklaşım, tek bir mutlak doğru din üzerinde vurgu yapmak veya bu mutlak doğru dini, diğer dinlerin özelliklerini de içine alacak şekilde kapsayıcı hale getirmek yerine, her dini geleneğin kendine özgü olduğu ve diğerlerinden bağımsız olarak mensuplarını kurtuluşa götürebileceği varsayımından hareket ederek dışlayıcılık ve kapsayıcılığın ötesine

⁹² Aydın-Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 81.

⁹³ Mustafa Köylü, “Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi”, *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, ed. Mustafa Köylü (İstanbul: Dem Yayınları, 2014), 47.

⁹⁴ Hanifi Özcan, *Maturidi’de Dini Çoğulculuk*, (İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999), 11.

⁹⁵ Aydın-Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 82.

⁹⁶ Recep Kılıç, “Dini Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7/14 (2004), 14. ; Köylü, “Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi”, 60.

geçmeyi hedeflemektedir. Dini çoğulculuk konusu halklardan ziyade entelektüel seviyesi yüksek kesimler tarafından tartışılıp savunulan yaklaşımdır.⁹⁷

Yapılan eleştirilerle birlikte felsefi ve sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde, günümüz dünyasında farklı din mensuplarının bir arada barış içerisinde yaşamaları için çoğulculuk modelindeki hoşgörü derinliğine ihtiyaç duyulmaktadır.

D. Çokkültürlülük ve Eğitim

İnsanlık tarihine paralel varlığı ve değeri ile insan hayatında var olan eğitim genel tanımı çerçevesinde bireye davranış kazandırma süreci olarak değerlendirilmektedir. İnsan hayatının her aşamasında etkili olan eğitimin, kavram itibarıyla soyut, dinamik ve geniş kapsamlı olması çok farklı temellere dayanmasından kaynaklanmaktadır.

Birçok yerde kültür ile eğitimin eş anlamlı olarak kullanılmasının nedeni, kültürün devam etmesi eğitimin işlevlerinden birisi olarak kabul edilmesindendir. Eğitim kültürün sonraki nesillere intikalinde bir araç olması yönüyle statik bir özellik ortaya koyarken, sosyal değişimlerin sağlıklı bir şekilde yönetilmesinde en önemli enstrüman olması niteliği ile de dinamik bir yöne sahiptir.

Kant'a göre, insan eğitime ihtiyacı olan tek varlıktır. Kant eğitimin önceliğini belirlerken, insanın doğuştan gelen özelliklerini ve yeteneklerini, başka bir ifade ile içinde bulunan kusursuzluğunu keşfedip geliştirmeye yönelik olduğu görüşündedir.⁹⁸

Emile Durkheim eğitimi, yetişkinler tarafından çocukta fiziksel, entelektüel ve ahlaki hallerin uyandırılması, geliştirilmesi amacıyla uyguladığı eylem olarak görür.⁹⁹ Ayrıca eğitimi bireysel ve toplumsal anlayış olarak kabul eden Durkheim, eğitimi bir bütün olarak yorumlamaktadır.¹⁰⁰

Fertlerin topluma dâhil olarak sosyalleşebileceği görüşünde olan Ziya Gökalp'e göre eğitim, bir cemiyette yetişmiş neslin, yetişmekte olan nesiller üzerindeki etkisidir.¹⁰¹

Eğitim tarihçisi Lawrence Cermin eğitimi, basit bir sınıf ya da okul aktivitesi değil, sınırları geniş bir sosyal aktivite olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma göre eğitim faaliyeti;

⁹⁷ Aydın-Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 82.

⁹⁸ Immanuel Kant, *Eğitim Üzerine*, Çev.H. Büşra Gök (İstanbul: Say Yayınları, 2020), 31-34.

⁹⁹ Emile Durkheim, *Eğitim ve Sosyoloji*, çev. Özer Ozankaya (İstanbul: Cem Yayınları, 2020), 49.

¹⁰⁰ Durkheim, *Eğitim ve Sosyoloji*, 49-53.

¹⁰¹ Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1974), 321.

bilgilerin, tutumların, değerlerin, becerilerin ve duyguların aktarılması, farkına varılması ve kazandırılması için sürekli ve sistematik bir çabadır.¹⁰²

Eğitimi bir kültürlenme süreci olarak değerlendiren Güvenç, bireylerin eğitimle kendi kültürünün talep ve beklentilerine uyacak şekilde değişimini kültürlüme olarak yorumlamaktadır.¹⁰³

Eğitimi insanlaşma süreciyle ilişkilendiren Parekh, iyi bir eğitim sisteminin, öğrencilerin kendileri ile ilgili farkındalıklarını artırarak topluluklar arasında kendi yollarını daha kolay bulmalarına katkı sağladığı görüşündedir. Ayrıca eğitimin, politik ve kültürel toplumların yapısı, kültürü, tarihi, dili gibi kendisine özgü özelliklerin anlaşılmasına yol açtığını ifade eder.¹⁰⁴

Eğitimin amacı ve bu doğrultuda eğitimden beklenen, iyi insan yetiştirmesi ya da insanın iyileşme sürecinde ona katkı sağlamasıdır. Hem iyi insan olma, hem de iyileşme ihtiyacının eğitim tarafından karşılanacak olması, insanla eğitim arasında ilişkiyi zorunlu kılmakta ve iyi insan yetiştirme eğitimin imkânı olarak görülmektedir.¹⁰⁵

Kültür ve eğitimi, kişiliğin şekillenmesinde maddi ve manevi öğelerin bir toplamı olarak ele aldığımızda, toplumsal düzenin sağlanması ve geliştirilmesinde iki öğenin de paralel olarak geliştirilmesi ve gerçekleştirilmesine olanak sağlanmalıdır.¹⁰⁶

Eğitim çok kültürlü toplumlarda her kültürü koruyarak fonksiyonel anlamda bütünlüğe yardımcı olmalıdır. Kültürleri, dinleri, tarihleri, dilleri, örf ve adetleri çok farklı olan hatta zaman zaman birbirine zıt olan toplum kesimlerini bir arada uyumlu bir şekilde tutabilmesi eğitimin gücüne ve işlevine bağlıdır.

Günümüzde bilişim ve iletişim teknolojilerinin ulaştığı gelişmişlik seviyesinin bir yansıması olan global kültür kavramı çokkültürlülüğü içinde barındıran bir kavram niteliğindedir. Her kültür gurubunun insan yaşamına kattığı zenginliğe yönelik farkındalık, kültürlerin özgün ve doğal halleri içerisinde yaşanmasını ve tabii değişimler

¹⁰² Altaş, *Çokkültürlülük ve Din Eğitimi*, 18-19.

¹⁰³ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 132.

¹⁰⁴ Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 290.

¹⁰⁵ Beyza Bigin-ve Mualla Selçuk, *Din Öğretimi* (Ankara: Gün Yayınları, 1997), 30.

¹⁰⁶ Hasan H. Özan, "Popüler Kültür ve Eğitim", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14/1(2006), 36.

içerisinde gelişmesi anlayışını edinmek insan hakları felsefesinin temel değerleri arasında yer almaktadır

Kültürel bakımdan var olan veya olabilecek gerginlikleri, ön yargıları azaltmak, aynı coğrafyada yaşayan farklı insan topluluklarının ortak yaşama tam olarak katılmalarını sağlamak amacıyla düzenlenen eğitim çokkültürlü toplumlarda gün geçtikçe önem kazanmış ve çokkültürlü eğitim sisteminin gerekliliğini ortaya koymuştur.¹⁰⁷

Genel bir tanımlama ile çokkültürlü eğitim, toplumda ihtiyaç duyulan eşitlik, adalet, ahlak, karşılıklı bağlılık gibi değerlerin ışığında bütün öğrencilerin cinsiyet, sosyal, etnik veya kültürel özelliklerinden bağımsız olarak okulda eşit öğrenme imkânlarına sahip olmasını içerir.

Ayrıca çok kültürlü eğitim, tüm sosyal sınıflardan, cinsiyetten, etnik ve kültürel gruplardan olan öğrencilerin, öğrenme sürecinde eşit fırsatlara sahip olmalarını mümkün kılma yönünde okullarda ve diğer eğitim kurumlarında bazı önemli değişiklikler yapmak için tasarlanmış bir reform hareketidir. Bir eğitim reformu olarak çokkültürlülük, 1960’lar ve 1970’lerde gerçekleşen protestolar sonucu ortaya çıkan bir harekettir. Çokkültürlülüğün etnik azınlıklara dayalı tarihi, zaman içerisinde bütün öğrencileri içine alan büyük bir eğitim hareketine dönüşmüştür. Farklılıklar üzerine yapılan çalışmalarla literatürün gelişmesi “Çok etnikli eğitim”, “kültürel çoğulculuk için eğitim”, ve “eşitlik için eğitim” gibi çokkültürlü eğitimi destekleyen ek tanımlamalar destek sağlamıştır.¹⁰⁸

Margaret Gibson 1976 yılında çokkültürlü eğitimi, bireyin anlama, kavrama, değerlendirme, davranış sergileme ve yerine getirmeyle alakalı yeteneklerini çok yönlü sistemler dâhilinde geliştirip kullanması açısından bir vasıta olarak kabul etmektedir. Gibson fikirlerini şöyle özetlemektedir: “Etnik grup içinde çoğulculuğun tanınması gerekir çünkü eğitim okul dışı öğrenmeyi de kapsar. Yeni bir kültür içerisinde yeteneklerin geliştirilmesi için birbirini tanıyan insanların aralarında yoğun etkileşimi gerektirdiğinden etnik ayrımcılık politikası eğitime engel olmaktadır. Birey, yeni kültürel çevre içinde etkin olabilmek için ait olduğu kültür kimliğini reddetmek zorunda değildir.

¹⁰⁷Ferhan Oğuzhan, *Eğitim Temelleri Sözlüğü* (Ankara: Emel Matbaacılık, 1993),92.

¹⁰⁸ Eray Demirçelik, *Eğitimde Çokkültürlülük* (Ankara: İksad Yay., 2020),32.

Ayrıca kültürlerin parçalara ayrılmaması için özen gösterilmesi, bir insan deneyimi olarak çokkültürlülüğün farkına varılması açısından olumlu etki sağlar”.¹⁰⁹

1987’de C.E. Sleeter ve C.A. Grant, alandaki literatürü gözden geçirdikleri çalışmalarında, yeniden sosyal yapılanmacı çokkültürlü eğitimi okullardaki yöntem ve içerik değişimini hedefleyen bir reform hareketi olarak tanımlayıp beş farklı yaklaşımın bulunduğunu belirtmişlerdir. Bunlar; kültürel çeşitlilik öğretimi, insanlar arası ilişkiler, grup çalışmaları, çokkültürlü eğitim çokkültürlü eğitim. Sleeter ve Grant bu yaklaşımlar içerisinde en güncel konunun çokkültürlü eğitim olduğunu fakat eğitim bilimleriyle ve eğitimle ilgili uygulamaları kapsayacak ciddi bir temanın oluşmadığını iddia ederler.¹¹⁰

UNESCO tarafından hazırlanan 1996 Delors Raporu’nda eğitimin bilmeyi, yapmayı, birlikte yaşamayı ve var olmayı öğrenmeyi içermesi gerektiği vurgulanmış ve bu konu 20. Yüzyıl Avrupa modern eğitim anlayışını şekillendirmiştir.¹¹¹ Bu modern anlayış, çokkültürlü toplumlarda eğitimi tüm etnik, dini ve kültürel unsurlara eşit eğitim fırsatı sağlanması anlayışına evirmiştir. Çokkültürlülüğü barındırmayan ülkelerin kalmadığı günümüz dünyasında demokratik eğitimin sağlanması, çokkültürlü eğitim uygulamalarına bağlanmaktadır.

Çokkültürlü eğitim sisteminin ortaya çıkmasını Avrupa merkezli ve tekkültürlü eğitim sistemine bir eleştiri olarak kabul eden Parekh; tekkültürlülüğün Avrupa kültüründe, bireysel farklılıkların ortadan kalkması ve hayal güçlerinin de sınırlandırılmasına neden olacağını belirtir. Yönetememe korkusunun bir tezahürü olan bu tekçi bakış açısı, kültürel çeşitliliğin sağladığı zenginliği ortadan kaldırmaktadır. Bireyler tek bir açıdan bakmaya başladığı zaman diğer bütün kültürleri reddedecek ve onları değersiz bulacaktır. Tekkültürlü eğitim ırkçılığı besleme ve farklı dünya görüş ve inançları kabul etmeme eğilimindedir. Böylesi bir eğitimle yetiştirilen öğrenciler, farklı toplumlar ve kültürleri hakkında çok az bilgiye sahip oldukları için yüzeysel genellemeler ve yanlış anlama eğilimine girerler.¹¹²

¹⁰⁹ Altaş, *Çokkültürlülük ve Din Eğitimi*, 39.

¹¹⁰ Altaş, *Çokkültürlülük ve Din Eğitimi*, 40-42.

¹¹¹ Memnune Cansu Balcı-Ahmet Yıldız, “Yaşam Boyu Eğitimden Yaşam Boyu Öğrenmeye: Faure ve Delors Raporları”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 56 (2022), 152-153.

¹¹² Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 225-226.

Gay ise çokkültürlü eğitimin amaçlarını detaylı olarak beş başlıkta incelemiştir. Bu amaçlar aşağıda özetlenmiştir.

1. Bireysel gelişim: Bireylerin kendi benlikleriyle alakalı olumlu bir tutum geliştirmelerine, kendilerini anlamalarına ve kimlikleriyle barışık olmalarına yardımcı olmak.
2. Çokkültürlü sosyallik açısından yeterli olma: Bireylerin farklı kültürlerin özelliklerini, farklı bakış açılarını görmelerini ve farklı kültürlerle iletişim becerilerinin geliştirilmesini desteklemek.
3. Tutum ve değerleri açığa çıkarma: Çeşitli kültürlerin sahip oldukları tutum ve değerlerin anlaşılacak diğer toplulukların bu tutum ve değerleri tanıyarak saygı göstermesini sağlamak.
4. Temel beceri edinimi: Farklı etnik kökenlere sahip öğrencilerin, okuma-yazma, eleştirel düşünme, problem çözme gibi becerileri kazanmaları konusunda yardımcı olmak.
5. Etnik ve kültürel okur-yazar olma becerisini geliştirme: Bireylerin kendi kültürleri dışında mevcut farklı kültürleri ve etnikleri fark etmelerini ve bunlara değer vermelerini sağlamak.¹¹³

James A.Banks, çok kültürlü eğitimin yapısal aşamalarını beş maddede değerlendirir;

- İçeriği birleştirme; çeşitliliğe yaratıcı ve etkili bir şekilde yanıt verebilmek için öğretmenlerin ve yöneticilerin çok kültürlü eğitimdeki kavramları, ilkeleri, teorileri ve uygulamaları kapsamlı bir şekilde kavraması veri oluşturup kullanması.
- Bilgi oluşturma süreci; öğretmenin öğrencilerin etnik, sosyal sınıf ve kültürle ilgili bilgileri inşa etmelerinde rehberlik etmesi,
- Önyargının azaltılması; öğrencilerin demokratik, tutum ve değerleri kazanmalarını sağlayarak farklı kültür veya etnik gruplara yönelik daha olumlu yargılara sahip olmalarının sağlanması.
- Eşitlikçi eğitim; eğitim araç-gereç ve metotlarının farklı sosyal, etnik ve kültürel gruplardaki tüm öğrencilerin öğrenmelerini sağlayacak şekilde seçilmesi,

¹¹³ Geneva Gay, *Kültürel Değerlere Duyarlı Eğitim*, çev. Hasan Aydın (Ankara: Anı Yayıncılık, 2014), 14-21.

- Güçlendirici okul kültürü; farklı kültür, etnik ve ekonomik gruptan oluşan öğrencilerin gelişimi için okulun belli bir kültüre ve yapılanmaya sahip olması¹¹⁴

Bu bağlamda Banks: çokkültürlü okulların özelliklerini yedi maddede özetlemiştir:

1. Uygulanan müfredat, farklı etnik ve kültürel grupların cinsiyet de dâhil olmak üzere kültürlerini, bakış açılarını ve deneyimlerini kapsar.
2. Okulun sahip olduğu kültür ve uygulanan gizli müfredat kültürel ve etnik çeşitliliği vurgular.
3. Öğretmenlerin öğretim yöntemleri, öğrencilerin kültürleri, öğrenme tarzları ve motive olma şekilleri ile uyum içindedir.
4. Öğretmen ve yöneticiler öğrencilerin sahip oldukları ana dillerine ve lehçelerine karşı saygılıdır.
5. Ölçme ve değerlendirme süreçlerinde öğretmenler kültürel olarak hassasiyet gösterirler. Kültürel farklılıklara sahip öğrencilerin, üstün zekâ ve yetenek sınıflarında eşit oranda yer almalarını sağlarlar.
6. Okullar farklı etnik, kültürel ve sosyal gruplardan gelen öğrencilere karşı yüksek bir akademik başarı beklentisi içerisindedir ve iyi bir kariyer elde etmeleri konusunda destekleyicidir.
7. Okul gösterilerinde kullanılan gereçlerin etnik ve kültürel farklılığı yansıtan özellikte olmasına dikkat ederler.¹¹⁵

Olumlu anlamda yenilenme hareketi olarak görülen, eşitsizlik ve ayrımcılık gibi tartışmalı konulara çözüm önerisi olan çokkültürlü eğitime çeşitli eleştirel yorumlar getirilmiştir. Banks, çokkültürlü eğitime yönelik yapılan eleştirileri üç başlık altında toplamış ve bu eleştirilere ayrı ayrı cevap vermiştir. Bu eleştirilerin ilki "Çokkültürlü eğitim ötekiler içindir" şeklinde ortaya konulan iddiadır. Banks'a göre bu bir yanlış algılamadır. Oysa çokkültürlü eğitim belirli bir etnik gruba yönelik değil, etnik ve kültürel açıdan farklılıklar gösteren ülkelerde ve tüm dünyada öğrencilerin farklılıkları anlamlandırmaları için gereken bilgi, beceri ve tutum kazanmalarını sağlayacak bir reform hareketidir. Bir diğer eleştiri "Çokkültürlü eğitim Batı'ya karşıdır" şeklindedir. Fakat çokkültürlü eğitim Batı'nın sahip olduğu eşitlik, özgürlük, adalet gibi demokrasi ile

¹¹⁴James A. Banks, "Multicultural Education: Historical Development, Dimensions, and Practical" *Review of Research in Education*, 19 (American Educational Research Association, 1993), 5-7.

¹¹⁵James A. Banks, *Çokkültürlü Eğitime Giriş*, çev. H. Aydın (Ankara: Anı Yayıncılık, 2013).

ilişkili değerleri temel alan Sivil Haklar Hareketi'nden ortaya çıkmıştır. Son eleştiri ise "Çokkültürlü eğitim ülkeyi bölecek" şeklinde ifade edilmiştir. Buna karşılık olarak çokkültürlü eğitimin ülkeyi bölmekten ziyade, ayrıştırılmış, bölünmüş bir toplumu bir araya getirmek amacı doğrultusunda düzenlenen bir hareket olduğu görüşüdür.¹¹⁶

Çokkültürlü eğitimin önemli konularından biri de okul kültürünün ve yönetim şeklinin farklı kültür, ırk ve sosyal sınıftan gelen öğrencilerin eğitim fırsatlarından eşit bir şekilde faydalanabilmeleri için yeniden yapılandırılmasıdır. Bu yapılanmanın temel hareket noktalarından biri; öğrencilerin kendi kültür, inanç, tutum ve davranış biçimlerinin farkına varmalarını sağlayacak bir eğitim-öğretim programıdır. Çokkültürlü program, öğrencilerin farklı kültürden bireylerin eşit vatandaş olduğu ve farklılıklara saygı gösterilmesi gerektiği algısının kazandırılmasını amaçlar. Bu karşılıklı hoşgörü eğitimi, demokratik toplumun oluşması ve gelişmesinde önemli bir adımdır.¹¹⁷

Bununla birlikte birçok eğitim kurumu sınırlı düzeyde çokkültürlü eğitim anlayışına sahiptir ve müfredat değiştirilmesini veya yeniden yapılandırılmasını gerekli görür.¹¹⁸ Çünkü çokkültürlü eğitim öğrencilerin dil, sosyal ve akademik, yeteneklerine dönük ihtiyaçlarını karşılayacak çoklu öğrenme ortamlarını sağlayan disiplinli bir eğitim programıdır. Bu ihtiyaçlar öğrencilerin etnik, dil, din, cinsiyet ve diğer farklı özelliklerine göre büyük ölçüde değişebilmektedir. Öğrencilerin temel akademik becerilerini geliştirmesinin yanında, kendi özellik ve geçmişlerini aynı zamanda toplumu oluşturan diğer grupların bu özelliklerini daha iyi anlamalarına yardımcı olmalıdır. Bu süreçte öğrencilerin saygıyı öğrenmelerini ve kültürel çeşitliliği kabul edip onaylama, etnosentrik ve önyargılı tavırlarının üstesinden gelme bilincini kazandırmalı. Etnik kutuplaşma, eşitsizlik ve yabancılaşmayı kalıcı hale getiren sosyo-tarihsel, ekonomik ve psikolojik faktörleri anlamalarını sağlamalı. Neticede öğrenciler daha iyi bir toplum algısı oluşturmaları yönünde teşvik edilerek, anlamlı kimlik geliştirmeye yöneltecek bilgi, anlayış ve yeteneklerle donatılmalıdır.¹¹⁹

¹¹⁶James A.Banks, "Multicultural Education Development, Dimensions And Challenges", *Race, Culture And Education*, ed. James A. Banks (New York: Routledge, 2006), 136.

¹¹⁷Amy Gutmann, "Challenges of Multiculturalism in Democratic Education" *Education in a Muticultural Society: Policy, Theory* (New York: Cambridge University Press, 1996), 61.

¹¹⁸Banks, "Multicultural Education: Historical Development, Dimensions, and Practical", 4.

¹¹⁹Bkz. Bib H. Suzuki, "Curriculum Transformation for Multicultural Education", *Education and Urban Society* (1984).

Önemli bir diğer konu da öğretmenin sınıftaki öğrencilerin etnik, kültür yapısı hakkında yeterli bilgi tutum ve beceriye sahip olmasının gerekliliğidir. Bunun için de öğretmen yetiştirmede öğretmenin çokkültürlü yeterliklere sahip olarak yetiştirilmesi önemli bir pedagojik yöndür. Eğitim sistemi gelişmiş, çokkültürlü eğitim politikalarını uygulayan ülkelerde bir öğretmenin sahip olması gereken niteliklerin başında çokkültürlü farkındalık, bilgi ve beceri sahibi olmaları gelmektedir. Çokkültürlü öğretmen, “çokkültürlü öğretmen eğitimi” ile AB eğitim politikalarında ve ABD’de öğretmen eğitiminde önemli bir yer tutmaktadır. Çokkültürlü eğitimin okulda uygulanma sürecine sadece öğretmenler değil okul çalışanları ve aileler de dâhildir.¹²⁰

Çokkültürlü eğitim etnik, kültürel ve diğer farklılıklara yaşam ve meşruiyet sağlayıp öğrencileri başarıya ulaştırmak için eşit akademik imkân sunmayı amaçlayan eğitim felsefesine dayalı olarak; eğitim programları, öğretim materyalleri ve örgütsel yapıyı da kapsayan, eğitim-öğretimin tüm öğelerinin ve eğitim politikalarının çoğulculuk esasına dayalı şekilde düzenleme ilkesine dayalı kendine özgü değerler ve kuralları olan bir eğitim politikasıdır. Kısaca, çokkültürlü eğitim uygulaması eğitime dâhil olan bütün unsurların bütünleşmesi ve birleşmesini gerektirir.¹²¹

Özetle çokkültürlü eğitim, kültürleri etnik kökenlerinden bağımsız bir şekilde ele almakta ve insanlığın ortak kazancı haline getirmektedir. Kültürler arası iletişimin artmasına ve öğrencilerin çoklu kültürel tecrübeler kazanmasına zemin hazırlayan çokkültürlü eğitim, onu destekleyen ve ona karşı çıkan grupların tartışmalarından sıyrılıp doğru anlaşılmasına izin verildiği müddetçe özgür bir eğitimidir. Çok kültürlü eğitim kültür farklılıklarından faydalanma ve önyargılardan sıyrılma özgürlüğüdür. İnsanın kültür merkezci düşüncelerden arınması için, farklı bakış açılarından yararlanması gerekir ki kendi görüş dünyasının içinde tutsak kalmaktan kurtulabilsin.¹²²

Kültürel, etnik, dil ve dini çeşitlilik dünyadaki çoğu ülkede mevcuttur. Çeşitli demokratik ulus-devletlerin yüklendiği en önemli sorumluluk, barındırdıkları topluluk kültürlerinin yönlerini sürdürmeleri için fırsatlar sağlamaktır. Farklılıklar arasındaki dengelerin korunmasına dönük hassasiyetler, demokratik ulus devletlerde ve toplumlarda öğretme

¹²⁰İlhan Polat-Eylem Kılıç, “Türkiye’de Çokkültürlü Eğitim Ve Çokkültürlü Eğitimde Öğretmen Yeterlilikleri” *Van Yüzyüncü Yıl Üniv. Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10 (2011), 363.

¹²¹James A. Banks, *Çokkültürlü Eğitime Giriş*, Çev. Hasan Aydın (İstanbul: Anı Yayınları, 2013), 132.

¹²²Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 293.

ve öğrenmenin temelini oluşturmaktadır.¹²³ Kuzey Makedonya gibi etnik, dil ve din farklılıklarından oluşan ülkelerde çokkültürlü eğitimin benimsenmesi ve eğitimin her alan ve kademesinde uygulanması ülkenin sosyal barış ve bütünleşmenin sağlanması için temel basamaktır.

E. Çokkültürlülük ve Din Eğitimi

İslam teolojisine göre din ile ilgili yapılan en genel tanım; her konuda insanları, akıllarını, irade ve isteklerini kullanarak hayır olan şeylere götüren, böylece dünya ve ahiret saadetine ulaşmalarını sağlayan, peygamberler aracılığı ile Allah'ın gönderdiği ilahi esasların bütünüdür.¹²⁴ İkbal'e göre; din, ne gelişigüzel bir düşüncedir, ne gelişigüzel his ve fiildir. Din, insanın bir bütün olarak ifadesidir.¹²⁵

Tarihin her zaman diliminde ve her mekânda ortaya çıkan insan davranışları; dini düşünce, inanç ibadet, ahlak gibi hususlarla ilintilidir. Dinler inananlarına bir yandan evrensel ahlak formasyonu kazandırırken diğer yandan da toplum varlığının korunmasını temin edecek olan muhafazakârlık duygusunu geliştirir. Din insanın sosyalleşmesini, medenileşmesini, toplumda hukuk ve devlet fikrinin yerleşmesini sağlayan en önemli etkenlerdendir.¹²⁶

İnsan bilimlerinde din hakkında yer alan birçok tanımın vurguladığı ortak noktalardan biri de dinin, kişinin yeryüzündeki varoluşuna anlam kazandıran, tarihi ve aktüel kaynaklardan biri olma özelliğidir. İnsan dini tercihi sayesinde evren ve varlık formları hakkında ontolojik anlamlar edinir, temel değer ideallerini bu çerçevede kazanır. Dini kimlik sadece ferdi bir kimlik değil aynı zamanda bireyin aidiyet ve mensubiyet duygularını kazandığı bir sosyal kimlik biçiminde kendini gösterir. Dinin sosyal gerçekliğinin bir yönü de toplumun ahlakına yansiyarak veya benzeyerek kendini göstermesidir. Evrensel bir olgu olarak modern toplumlarda ahlaki değer ve ilkelerin kaynağı çoğunlukla dindir.¹²⁷ Buna göre din, toplumu oluşturan bireylerin ortak değerler ekseninde düşünce, tutum ve davranış birliği içinde olmalarını mümkün kılar. Dini

¹²³Banks, *Çokkültürlü Eğitime Giriş*, 24.

¹²⁴Ahmet Hamdi Akaseki, *İslam'ın Fitri, Tabii Ve Umumi Bir Dindir*, (İstanbul: İrfan Yayınları, 1966), 53.

¹²⁵Muhammed İkbal, *Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, Çev. Rahim Acar (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 32.

¹²⁶Muhammet Nur Doğan, "Din Eğitim ve Öğretiminin Vazgeçilmezliği", *Türk Milli Eğitim Sisteminde Din Eğitim ve Öğretimi Sempozyumu* (Ankara: Kültür Yayınları, 2005), 16-17.

¹²⁷Süleyman Hayri Bolay-Mümtazer Türköne, *Din Eğitimi Raporu*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 1-2.

bağların güçlülüğü nispetinde toplumsal birlik ve bütünlük korunmaktadır. İnanç birliği, kültür itibarıyla insanları bir araya getirme çabalarını destekleyen bir referans olur. Buna göre, inanç birliğinden kaynaklanan ahenk, toplumu bir arada tutan temel bağıdır.¹²⁸

Weber, toplum-din ilişkisini tanımlarken “Gerçekten her din, amaçları ve vaatleriyle uygulandığı tabakayı belli boyutlarda etkiler. Ancak bir sonraki kuşak dinin vahiylerini yeni durumlara uygulamak üzere yeni yorumlara gider. Böylece dinsel düşünme tarzları dinsel ihtiyaçlara uygun hale getirilir”.¹²⁹ Din içine girdiği farklı toplulukların yapısını değiştirmekle birlikte, toplumun içinde bulunduğu çevre ve kültürel özellikler etkisiyle yeniden yorumlanır. Yani kültür ve din birbirlerini farklı aşamalarda birçok açıdan etkilemektedir.¹³⁰

Din, insan ve toplum hayatının gelişimine yön kazandıran felsefe, ahlâk, sanat, hukuk ve kültür alanları ile her ne kadar iç içe olsa da özünde onu diğer alanlardan farklı kılan özgün niteliklere sahiptir. Dinin kendine özgü tabiatüstü boyutu onu; ahlak, hukuk, sanat ve eğitim gibi kültürel birimlerden farklı kılmaktadır. Bu sebeple din, kültürün parçalarından biri olmadığı gibi ondan izole de edilemez. Çünkü din, kendine has dünya görüşüyle kültürün tüm sahalarına nüfuz eder.¹³¹

Din-kültür ilişkisi tek yönlü değil, çift taraflıdır. Din bir taraftan inanç, ibadet, ahlâk esasları ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan hayat tarzı ile kültüre şekil verirken, diğer yönden kültürün değer ve imkânlarına göre kendisine yaşam ve uygulama alanı oluşturmuştur. Din ile kültür arasındaki yakın ilişki neticesinde, dinde meydana gelen değişiklik mutlaka kültürde de kendisini gösterir.¹³² Sosyokültürel yapıda gizli ya da açık işlevleri olan din, sosyal bir kurum olarak toplumsal dayanışma ve bütünleşmeye yönelik aktif bir konumda yer almaktadır.¹³³

Bilim ve eğitim tarihi perspektifinde din olgusuna bakıldığında ilk eğitim kurumlarının din adamı yetiştirmek amacı ile kurulduğu görülecektir. Ortaçağda bilginin yalnızca din

¹²⁸Thomas S. Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, çev. Sevim Kantarcıoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 98.

¹²⁹Max Weber, “*Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi*” *Din Sosyolojisi*, Ed. Yasin Aktay (İstanbul: Dergah Yayınları, 1998) 165–176.

¹³⁰Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 189.

¹³¹Murteza Koraclı, “Din Kültür İlişkisi” *Felsefe Dünyası* 8 (1993), 45.

¹³²Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, 27.

¹³³Mustafa Arslan “Kültürel Bağlamda Din”, *Kültür ve Din*, ed. M. Ali Kirman-Abdullah Özbolet (Adana: Kahran Kitabevi, 2014), 19.

adamları sınıfına özgü olduğu ve ilk formel eğitimin dini kurumlarda verildiği tespit edilmiştir. Modern çağda ise eğitim faaliyetlerinin en üst düzeyinde bilime yer verilmiştir. Bilimin alternatifi olamayan tek gerçeklik olarak algılanmasına karşı insanlık tarihi kadar eski olan din ve ahlak fenomenleri yeniden önemli bir unsur olarak insanlığın gündemine girmeye başlamıştır. Din ve eğitim unsurları arasındaki köklü ilişki tarihi bir gerçeklik olarak kabul görmektedir. Çağdaş eğitim anlayışına göre “eğitim üzerinde etkisini gösteren temel inançlar arasında dinden daha kuvvetli olanı yoktur”.¹³⁴

Genel eğitim içerisinde din eğitiminin yeri günümüzde stratejik bir önem taşımaktadır. Ayhan’a göre din eğitimi; “dini bilgilerin, beden, zihin ve duygu gelişimleri dikkate alınarak bireylere aktarılması ve onlarda dini bilinçlenmenin sağlanması sürecidir.” Bireyin ruh ve beden kabiliyetlerinin tümünü bir araya getirmek, din eğitiminin en önemli amacıdır. Eğitimde zihin, irade, duygu, dikkat ve alışkanlık gibi ruhi yeteneklerin birlikte geliştirilmesi esastır.¹³⁵

Din eğitimi insanlığın gündeminde tutan temel faktörlerden biri, bireyin dine yönelik yaratılış yatkınlığıdır. Din duygusu fitridir ve din eğitimi de bireyde din duygusunun açığa çıkarılması ve geliştirilmesi sürecini yönetmektir. İnsanın ilahi varlıkla ilgili düşüncelerinin istenilen yönde gelişmesini; inanma kabiliyetinin doğru yönde geliştirilip yanlış ve batıl inançlardan uzak durulmasını sağlar.

Eğitimde kişilik gelişiminin önemi dikkate alındığında, din eğitiminin buna destek verdiği söylenebilir.¹³⁶ Din eğitimi öğrencilerin kendini tanımasında, kişilik oluşturma ve geliştirmesinde rehberlik yapabilmektedir. Çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel olayların etkisi altında yıpranmış modern insanın yeniden hayata kazandırılmasında, dinin destek verici özelliklerinden faydalanılabilir. Bunun sonucunda çeşitli etkenler sebebiyle yaşanan bölünmeler karşısında insanın manevi hayatını geliştirmek suretiyle dayanma gücü artabilir.¹³⁷

Örgün eğitim içerisinde yer verilen din eğitimi uygulama modelleri, toplumların içinde bulundukları sosyo-dini şartlara göre şekillendirilmektedir. J.Hull, okuldaki din eğitimi şekillendiren dört ana unsurdan söz etmektedir. Ona göre, toplumların dinle ilişkisi, yani

¹³⁴ Turgay Gündüz, *İslam, Gençlik ve Din Eğitimi* (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2003), 11-12.

¹³⁵ Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş* (İstanbul: Şule Yayınları, 1995), 27.

¹³⁶ Kerim Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi* (Adana: Çukurova Üniv. İlahiyat Fakültesi Yay., 1998), 61.

¹³⁷ Halis Ayhan, *Türkiye’de Din Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2014), 19.

tek dinli mi çok dinli mi oldukları, her bir ülkenin din ve laiklik ilişkisi, ülkelerin tarihi geleneği ve devlet okullarında din eğitiminin amacı ve doğası, din eğitimi modellerinin belirlenmesinde etkili olan faktörlerdir.¹³⁸ Bugün tüm dünyada uygulanan din eğitimi etkinlikleri küresel sürecin zorladığı dönüşüm arayışı içindedir.¹³⁹

Kuzey Makedonya gibi çok dinli, çok dilli ve çok etnik unsurların asırlarca beraber yaşadığı ülkelerde bireyin kendi dinini yeterli ve sağlıklı şekilde öğrenmesinin ardından diğer dini kültür hakkında yeterli bilgiye sahip olması birçok olumsuzluğu önleyecektir. Önemli olan bu eğitimin uygulanmasında nasıl bir model ve yöntemin uygulanacağı probleminin çözülmesidir.

Dünden bugüne uygulanan eğitim modelleri değişen şartların gerektirdiği arayışlar paralelinde sürekli bir değişim ve gelişim içerisindedir. Buna bağlı olarak din eğitimi de var olan şartlar ve ihtiyaçlar çerçevesinde yapılandırma süreci içinde olagelmıştır. Çokkültürlü eğitim sistemlerinde, din dili, müfredat, metod ve yöntemler gibi temel içerik alanlarında yaşanan sorunlara ve çözüm arayışlarına dönük olarak değişik din eğitimi modellerinin tecrübe edildiğini söyleyebiliriz.

1. Din Eğitimi Modelleri

Bireyin gelişimine ve kültürlenmesine katkı sağlamak gibi bireysel hedefleri yanı sıra din eğitimi, kültür unsurları içerisinde gelişime ve sağlıklı yapılanmaya uyumlu niteliklerin korunması ve yeni yetişen nesillere aktarılması gibi sosyal hedefleri de gözetir. Çoğu dini motifli olan kültürel varlıklar, edebiyatta, mimaride, musikide kısaca kültürel varlıkların içinde din mutlaka bulunmaktadır. Kültürün oluşmasında önemli katkıları olan dinin öğretilmesi ve kültürün gelecek nesillere aktarılması din eğitiminin “kültürel amacı” olarak da tanımlanabilir.¹⁴⁰

Tek kültürlü toplumlarda çokkültürlülük ortaya çıkınca din eğitimi açısından üç olası tavır gözlemlenir. İlki, devletin laik eğitim sistemini benimsemiş olma gerekçesi ile din eğitime resmi programlarda yer verilmemesi şeklindedir. İkinci tür tavır, dini öğrenmenin çoğulculaşmasıdır. Bir başka ifade ile “dini öğrenme” adı verilen bir modelin esas alınarak gelenekselleşmiş usullerin revize edilmeden tekrarlanarak uygulanmasıdır.

¹³⁸ Jhon M. Hull, “Demokratik Çoğulcu Toplumlarda Din Eğitimi Üzerine Genel Değerlendirmeler”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum* (Ankara: M.E.B. Yay., , 2004), 44-47.

¹³⁹ Altaş, “Kürselleşme, Çokkültürcülük ve Din Eğitimi”, 38.

¹⁴⁰ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Gün Yayınevi, 1992), 68.

Üçüncü tavır ise öğrenci merkezli anlayış çerçevesinde uygulanan “dinden öğrenme” modelidir.¹⁴¹

Çoğulculuğa ilişkin farklı kabuller ile çoğulluğun geleneksel ve modern iki boyutunun konuyla ilgili pek çok tartışma alanında kullanılabilecek analitik araçlar olduğu düşünülebilir. Din eğitimi konusuyla ilgilenenler için çoğunluğun önemli bir konu olduğu açıktır. Bunu farklı ülkelerde din eğitimi için ortaya konulan amaçlarda görmek mümkündür. Çok sayıdaki amaçlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Öğrencilerin, kendilerinden farklı inanç ve kültüre sahip insanları anlama ve onlara saygı duymalarını destekleme; çoğul bir toplumda yaşamaya yönelik olumlu bir tutum geliştirmelerine katkı sağlamaktır.
2. Öğrencileri din(ler) hakkında bilgi edinme ve anlayış geliştirme konusunda yetenekli kılmaktır.
3. Öğrencilerin kişisel, ahlaki ve manevi gelişimine destek olmaktır.¹⁴²

Beyza Bilgin’in ifadesine göre din eğitiminde üç yöntem mevcuttur. Birincisi, teolojik yöntem; belli kabullere dayandığı için onun laik ve çoğulcu toplumda uygulanması zordur. Deneysel olan ikinci yöntem; üniversitelerde ve yüksekokullarda izlenen yoldur. Deneysel yöntem, dinin hakikatini sorgulamaksızın, onu değişik tezahürleri ile bilimsel olarak incelemektir. Geleneksel yolda vahyin muhtevası izlenir ve ders teolojik olarak planlanırken deneysel yolla öğrenim yapıldığında öğrencinin gelişmesinden yola çıkılmakta ve ders psikolojik bilgilere göre şekillendirilmektedir.¹⁴³ Üçüncüsü fenomenolojik yöntem, dinin özünü, onun evrensel esaslarından ve varlığı yorumlamasından hareket ederek konuların yer aldığı yöntemdir. Bilgin, farklı din ve kültürlerle bağlı insanların bir arada yaşadığı ülkelerde, aynı okula giden öğrencilerin din dersinde dinlerine göre ayrı sınıflarda eğitilmeleri yerine, aynı sınıfta farklılıklarının bilincine vardırılabilecek, barış içerisinde nasıl bir arada yaşayacaklarının deneyimini kazanmalarını uygun görmektedir.¹⁴⁴

¹⁴¹John M. Hull, “Demokratik Çoğulcu Toplumlarda Din Eğitimi Üzerine Genel Değerlendirme” *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul: MEB Yayınları, 2004), 44.

¹⁴²Geir Skeie, “Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Anlamı”, *Çokkültürlülük: Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*, ed. Recep Kaymakcan (İstanbul: Dem Yayınları, 2006), 148

¹⁴³Beyza Bilgin, “Örgün Din Eğitimi’nde Yeni İhtiyaçlar ve Yönelişler”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 6 (1999), 191.

¹⁴⁴Bilgin, “Örgün Din Eğitimi’nde Yeni İhtiyaçlar ve Yönelişler”, 88.

Çokkültürlü toplumlarda din eğitime yönelik yeni yaklaşımlarda temel olarak kullanılan argüman Hull'un, Michael Grimmit referansı ile ayrıntılı bir şekilde açıkladığı "dini öğrenme", "din hakkında öğrenme" ve "dinden öğrenme" olarak isimlendirilen üç uygulamadan bahsedilebilir.¹⁴⁵

a. Dini Öğrenme- Confessional

Dini öğrenme, din eğitimi müfredatı olarak bir tek dini geleneğin kendi dinamiklerinden hareketle öğretildiği durum olarak tanımlanır. Öğretmenlerin o dine inanan kimseler olması beklenir ve öğretimin amacı öğrencilerin dini inancı öğrenmelerinin yanında uygulamalara da katılmalarını sağlamaktır. Çünkü bu yaklaşım öğrencilere inanılan dini etraflıca öğretmek, sevdirmek ve mensubu oldukları dindeki inançlarını güçlendirerek bireyi daha çok dindar yapma amacına odaklanan bir eğitimi içerir. Dini öğrenme modelinin benimsenmesindeki nedenlerden biri farklı din ve anlayışlara karşı saygı göstermesi bireyin kendi dinini iyi bilmesine bağlı olmasıdır. Başka bir ifade ile farklı kültür ve dinlerle karşılaşan ve onlarla bir arada yaşayan bireylerin, kendi inancı ve aidiyetleri dışındakileri yadırgamaması için önce kendi dini hakkında yeterli bilgiye sahip olması gerekir. Söz konusu bu öğrenme yaklaşımında diğer dinlerin eğitimi, mensup olunan din çerçevesinde ve o dinin yorumlamasına dayalı olarak yapılır.¹⁴⁶

Tarihsel geçmişi eğitimin din ile şekillendiği dönemlere dayanan dini öğrenme modelinin daha çok devletin resmi bir dini benimsediği ülkelerde uygulandığı görülmektedir. Bununla birlikte birden fazla dinin olduğu ve din eğitiminin devlet okullarının dışında özel veya vakıf okulları tarafından yürütülen bölgeler ile toplumda tek bir din veya mezhep mensuplarının çoğunluk olarak yaşadığı, sözkonusu din ya da mezhebin devlet tarafından tanındığı ve okulda öğretiminin yapıldığı bölgelerde de tercih edildiği değerlendirmeler arasındadır.¹⁴⁷

Dini öğrenme modelinde öğrenme hedefi, öğrencilerin kendi dinlerinin asıl olduğunu ve bu dine uygun yaşamak gerektiğini öğrenmeleridir.

¹⁴⁵Nurullah Altaş, "Küreselleşme, Çokkültürlülük ve Din Eğitimi", *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, ed. Mustafa Köylü (İstanbul: Dem Yayınları, 2014), 37.

¹⁴⁶Harry Noorman, "Almanya'da Hristiyan Din Dersinin Hukuksal Çerçeve Koşulları ve İslam Din Dersi İçin Olası Modeller", *Türkiye ve Almanya'da İslam Din Dersi Tartışmaları*, ed. Hasan Coşkun vd. (Ankara: Konrad Adenauer Vakfı, 2000), 15-16.

¹⁴⁷Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 134.

Dini öğrenme modelinde inanç temelli belli bir din öğretilirken öğrencilere diğer dinler hakkında oluşturulan sığ içerikle subjektif olarak bilgi verilir. Bu tür öğrenme biçimi çoğulcu olmayı denese de yaklaşımları bir dinin inançlarına dayandığı için çoğulculuk girişimini kendi inançları üzerine kurmaya çalışır. Dini öğrenme ya da tek dinli model özellikle demokratik olmaması ve başka din mensuplarının kendi dini prensip ve değerleri çerçevesinde eğitim haklarına cevap vermemesi yönüyle eleştirilir.¹⁴⁸

Bu yaklaşımın çokkültürlü toplumların yapısına uygun, ihtiyaçları karşılayıcı olamamasının sebep olduğu arayışlar sonucu “din hakkında öğrenme” yaklaşımı geliştirilmiştir.

b. Din Hakkında Öğrenme- Non-Confessional

Dini algılama ve yaşama biçimindeki değişikliğin din eğitimi sahasına yansımaları olan “Din hakkında öğrenme” yaklaşımı, belli bir dini ve inançlarını öğretmeyi amaçlamayan, bununla birlikte sadece din hakkında öğrenmeyi esas alan, genel anlamda bilgi veren bir din öğretimi yaklaşımıdır. Küreselleşme ile birlikte önem kazanan çokkültürlülüğün bir neticesi olarak dinin, dini çoğulculuk bağlamında izafeleşmesi onun özüne yönelik bir değişimdir.¹⁴⁹

Batı toplumlarında sekülerizmin var oluşu, dini ve kültürel çokkültürlülüğün artması ile birlikte yaşanan değişiklikler sonucunda yetersiz kalan “dini öğrenme” (confessional) yaklaşıma yapılan eleştirilerin ardından “din hakkında öğrenme” (Non-Confessional) yaklaşımı gelişmiştir. İngiltere öncülüğünde geliştirilen ve Batı ülkelerinde yaygınlaşan bu yaklaşım ile din dersi, daha eğitsel ve sosyal gayelerle okul programlarında yer almıştır. Bu yaklaşım, dini öğrenmeyi değil, dinin ferdin ihtiyaçlarına hitap edecek şekilde öğretilmesi anlamına gelen dinden öğrenmeyi esas alır.¹⁵⁰ Temel hareket noktası açısından Non-Confessional yaklaşımında devletin tarafsızlığı ve okullarda uygulanacak programların birleştirici yönü öne çıkmaktadır. Dini çeşitlilik temelinde kamu alanının dinlere yönelik tarafsızlık esasına göre düzenlenmesi aynı zamanda devlet okullarında da dini tarafsızlığı geliştirme konusunda katkı sağlamaktadır. Din hakkında öğrenme

¹⁴⁸ Şeyma Arslan, “Din Eğitiminde Dünya’da Uygulanan Modellere Toplu Bir Bakış”, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Din Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu* (İstanbul:Kültür Yay., 2005), 203.

¹⁴⁹ Ş. Arslan, “Din Eğitiminde Dünya’da Uygulanan Modellere Toplu Bir Bakış”, 205.

¹⁵⁰ Hull, “Demokratik Çoğulcu Toplumlarda Din Eğitimi Üzerine Genel Değerlendirme”, 45.

sürecinde öğrencilere öncelikle dinin anlamı, dine olan ihtiyaç anlatılmaktadır. Din herhangi bir din olarak değil bir fenomen olarak öğretilmektedir. Öğrencilerin ait oldukları ya da program tarafından öğretilmesi kararlaştırılan dinler, bir ön kabul olmaksızın örnek olarak ve tamamen dışarıdan sunulmaktadır. Öğretmenler üçüncü şahıs olarak dinin temel kavram, ilke, inanç değerleri ve ahlaki temellendirmelerine yer vermektedirler.

c. Dinden Öğrenme

Dinden öğrenme yaklaşımında hedef (purpose), öğrenciye herhangi bir dinin bilgisini yüklemek (incualte), onu bir doktrine yöneltmek değil, yaşama ilişkin değerleri öğrenmesini sağlayarak ahlaki ve manevi (moral and spiritual) gelişimine katkıda bulunmaktır. Öğrenci merkezli bu uygulamada esas olan öğrencinin disiplini. Bu bakımdan, bu yaklaşım eğitimsel din eğitimi olarak da nitelendirilmektedir.¹⁵¹ Bu özellikteki din öğretiminin temel amacı, öğrencilere insani davranış kazandırıp onların ahlaki ve ruhsal gelişimlerine katkıda bulunmak ya da öğrencilerin dini konular hakkında kendi bakış açılarını geliştirmeye imkân sağlamak.

Dinden öğrenme ile dini öğrenme arasındaki fark; dini öğrenmede öğrencilerin öğretilen dinin inanç ve pratiklerini öğrenmeleri ve uygulamaları beklenirken dinden öğrenmede böyle bir amaçlılık gözetilmez.

Dinden öğrenme yönteminin “din hakkında öğrenme” yönteminden farkı ise din hakkında öğrenmede dinin içyapısından çok öğrencilerin dünyası önemlidir ve öğrencilerle dini içerik arasındaki mesafe özenle korunurken dinden öğrenme usulünde böyle bir mesafe gözetilmez. Öte yandan “dini öğrenme” dinin kendi anlayışının, “din hakkında öğrenme” bilimsel din çalışmasının kontrolü altında iken “dinden öğrenme” eğitimsel çalışmaların içinde bir disiplin olmuştur. Bu nedenlerle dinden öğrenmeye karşı ilgi artmakta, uzman din eğitimcileri tarafından desteklenmekte ve öğretim programlarında yer almaya başlamaktadır.¹⁵²

¹⁵¹*Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul: MEB Yayınları, 2001), 183.

¹⁵²Muhiddin Okumuşlar, “Çok Kültürlü Topumlarda Din Hakkında Öğrenme ve Dinden Öğrenme Modeli”, *Marife*, 2 (2007), 254.

“Din hakkında öğrenme” ve “dinden öğrenme” yaklaşımlarında gözetilen öğrenme hedeflerinin başında, öğrencilerin her dini kültürün inanç detaylarında farklılaşmalar olduğu ve bu farklılıkların oluşmasında değişken sosyo-ekonomik, kültürel ve diğer şartların etkili olduğunu öğrenmeleri gelmektedir. Ayrıca eğitimciler de varlık, anlam ve amaç gibi din temelli anlayışlar üzerinde durarak öğrencilerin maddi şeylerin dışında hayatın ve maneviyatın daha değerli ve önemli olduğunu tasavvur etmelerini sağlamak için yardımcı olmaktadır.¹⁵³ Dinden öğrenme ve din hakkında öğrenme yöntemleri kişilerin içinde bulunduğu dini görüş ve kültürünü değiştirmeden, hoşgörü, saygı ve kabul tutumlarını gerçekleştirmek amacıyla çokkültürcü anlayışın din eğitimi sürecini olumlu etkilemesi üzerinde durmaktadır.

Küreselleşme ile birlikte gittikçe artan ve dünya toplumları özelliği olan çokkültürlülük, din eğitim/öğretim modelinin şekillenmesinde önemli bir belirleyici olmuştur. İnsanın bireysel düşünce, davranış ve toplumsal ilişkilerin şekillenmesinde belirleyici olan din unsurunun, hayatın her alanında olduğu gibi eğitim alanında da yer alması söz konusu olmalıdır. İnsanlık tarihi boyunca din, eğitim ve kültür arasındaki ilişki günümüz dünya toplumlarında gittikçe yoğunlaşmaktadır. Ülkelerin hukuki mevzuatına göre şekillenen eğitim sisteminin oluşturulma süreçlerinde din eğitim-öğretimi konusuna yer verilmesi gerektiğinin yanında, oluşturulma sürecinde toplumun dini, etnik ve kültürel yapısı gibi temel etkenler dikkate alınmalıdır. İnsan ve toplumların yaşadığı doğal değişimler, devletleri eğitim öğretim alanlarında farklı arayışlara yönlendirmektedir. Klasik din eğitim modeli denilebilecek “dini öğrenme” yaklaşımının ardından ortaya çıkan “din hakkında öğrenme” ve “dinden öğrenme” yaklaşımları çokkültürlü toplumlarda bireysel ve toplumsal barışın sağlanması gayesiyle ortaya çıkarılmıştır.

¹⁵³ Okumuşlar, “Çok Kültürlü Toplumlarda Din Hakkında Öğrenme ve Dinden Öğrenme Modeli”, 257-258.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇOKKÜLTÜRLÜ KUZEY MAKEDONYA

Çokkültürlülük, imparatorlukların ve çoğu ulus devletin bir gerçeğidir. Tarihte imparatorlukların çokkültürlü yapısı genellikle farklı etnik gurupların egemenliği altındaki bir imparatorluk veya krallık altında bir arada yaşaması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu imparatorluklar genellikle farklı etnik gurupların ayrı kültürel ve dini dinamiklerini korumalarına izin vermiş ve bu da kültürel çeşitliliği teşvik etmiştir. Modern toplumlarda, kültürel ve dini farklılıkların korunması ve hoşgörüsünün teşvik edilmesi, demokrasi, insan hakları ve özgürlükleri gibi evrensel değerlere uyumlu bir şekilde gerçekleşmesi olarak kabul edilmektedir.

Kendine has çokkültürlü toplum yapısıyla bilinen Kuzey Makedonya zengin bir siyasi ve kültürel birikime sahiptir. Bulunduğu coğrafi konum gereği medeniyetlerin buluşma noktasıyken aynı zamanda çatışmaların da merkezinde yer almıştır.

Kuzey Makedonya'nın çok kültürlü yapısı, tarihi, coğrafi ve sosyal etkenlerin bir sonucudur. Tarihin çeşitli dönemlerinde Kuzey Makedonya toprakları birçok farklı uygarlığın egemenliği altında kalmıştır. Antik Yunan, Roma, Bizans, Osmanlı İmparatorluğu ve Yugoslavya dönemlerinde bu topraklarda farklı kültürler, dinler ve diller etkili olmuştur. Bu anlamda Kuzey Makedonya'nın kültürel ve etnik çeşitliliğinin tarihsel kökenleri sözkonusudur. Coğrafi olarak bölgede var olan sosyal unsurlar, farklı kültürleri ve gelenekleri ile bölgede bir kültür mozaïği oluşturmuştur. Bu birliktelik, zaman zaman çatışmalara neden olsa da birçok farklı kültür ve gelenek arasında hoşgörü ve anlayışın gelişmesine de katkı sağlamıştır

Tarihsel sürece bağlı oluşan çokkültürlü toplum yapısında etnik ve dini unsurların birçok farklı yönetim sisteminde kimliklerini koruyarak varlıklarını sürdürmeleri ve sosyal ilişkiler bağlamında devam eden çokkültürlülük anlayışının temel dinamiklerinin doğru anlaşılması günümüz Kuzey Makedonya'sının sosyal bütünlüğü açısından önemlidir.

A. Kuzey Makedonya Hakkında Genel Bilgiler

Tarihte büyük imparatorlukların ve uygarlıkların bir parçası olan Kuzey Makedonya toprakları “Balkanların kalbi” ve “kültür mozaiği” olarak tanımlanmaktadır.¹⁵⁴ Avrupa’nın güneydoğusunda yer alan Kuzey Makedonya Cumhuriyeti, güneyinde Yunanistan, kuzeyinde Kosova, doğusunda Bulgaristan ve batısında Arnavutluk ile komşudur. Ülkenin yüzölçümü 25.713 km² ve %70’i dağlardan oluşmaktadır. Kuzey Makedonya’nın simgesi haline gelen ve en önemli akarsuyu olan Vardar Nehri, başkent Üsküp’ten geçerek Ege Denizi’ne ulaşmaktadır. II. Dünya Savaşı’ndan sonra kurulup 1992 yılına kadar var olan Yugoslavya Sosyalist Federasyonu’nuna bağlı altı Cumhuriyetten biri olan Kuzey Makedonya 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir.¹⁵⁵

Balkan coğrafyasında yer alan ülkenin “Makedonya” ismini nereden aldığı hususunda farklı görüşler mevcuttur. Yunanlılara göre Helen bölgesinde ortaya çıktığı kabul edilirken Bulgar tarihçi Anastas Totev’e göre Makedonya ismi İlliryalılar’dan kalmıştır.¹⁵⁶ Eski Yunancada Makedonya ismi; “*karışık*”, “*türlü*”, “*muhtelif parçalardan oluşan*” veya “*yamalı bohça*”, “*salata*”, “*sebze ya da meyve salatası*” gibi anlamları içermektedir.¹⁵⁷ George Castallani’ye göre; Makedonya kelimesi: “*halk salatası*”, Avrupa da bir “*barut fıçısı*” veya bir “*düello alanı*”dır”.¹⁵⁸

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşadığı çokkültürlü bir toplumdur. Kuzey Makedonya Devlet İstatistik Kurumu’nun Eylül 2021’de gerçekleştirdiği nüfus sayımı sonuçları 30 Mart 2022 tarihinde açıklanmıştır. Yapılan resmi açıklamaya göre etnik yapıyı oluşturan nüfus oranları; Makedon %54,21, Arnavut %29,52, Türk % 3,98, Roman % 2,34, Sırp % 1,18, Boşnak % 0,87 ve Ulah %0,44 olarak kayda geçmiştir.¹⁵⁹ Açıklanan nüfus sayımı sonucunun Kuzey Makedonya’daki Türk nüfus oranına dair gerçeği yansıtmadığı, gerçek rakamların altında gösterildiği gerekçesiyle Türk sivil toplum kuruluşları ve Türk siyasi partileri tarafından

¹⁵⁴ Ali Pajaziti-Cefri Selami, *Religija i Tolerancija* (Skopje: Zip Enstitute, 2017),10.

¹⁵⁵ Mehmet Hacısalihoğlu, “Makedonya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları,2003),27/437.

¹⁵⁶ Bk.Yusuf Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü (Makedonya, Bulgaristan, Slovenya)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000).

¹⁵⁷ Fatih Mürtezan, *Makedonya’da Yönetmel Değişim* (Üsküp: MATÜSİTEB Yayınları, 2008), 28. ; Tahsin Saraç, “Makedonya”, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Adam Yayınları, 1985), 849.

¹⁵⁸ Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, Çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu (İstanbul: Milliyet Yay.,1995), 15.

¹⁵⁹ Kuzey Makedonya Devlet İstatistik Kurumu, Nüfus Sayımı (03.05.2022).

hazırlanan itiraz dilekçesi Devlet İstatistik Kurumu'na sunulmuştur. Bu verilerin gerçeği yansıtmadığı konusunda itirazlar son nüfus sayımına kadar devam etmiştir.

Dini grup nüfusunun; %67'sini Hristiyanlar (Makedon, Sırp, Hırvat, Sloven), %30'unu Müslümanlar (Arnavut, Türk, Torbeş, Romen, Boşnak vd) ve %3'ünü diğer dinlere mensup olan kişiler oluşturmaktadır. Hristiyan nüfusun çoğunluğunu Ortodokslar oluştururken Katolik Hristiyanlar daha düşük oranda görülmektedir. Ülke nüfusu bakımından ikinci dini topluluğu oluşturan Müslümanların tamamına yakını sünni Müslümanlardır.¹⁶⁰

Kuzey Makedonya tarihindeki fetih ve göçler ile milletlerin nüfus oranlarının sürekli değişikliğe uğraması günümüzdeki etnik ve dini çeşitliliğin oluşmasını sağlamıştır. Bu coğrafyanın çokkültürlü toplum yapısının ardında zengin bir siyasi ve kültür tarihi vardır.

B. Kuzey Makedonya Siyasi ve Kültür Tarihi

Tarihte egemenlik kurmak isteyen kavimlerin ilgi odağı olan Kuzey Makedonya'da, farklı etnik gruplar yüzyıllar boyunca yan yana yaşayıp kimlik ve kültürlerini koruyup geleceğe taşımaya çalışmışlardır. Sınırları tarih boyunca sık sık değişen Kuzey Makedonya; İliya, Yunan, Roma ve Osmanlı gibi büyük imparatorluk ve medeniyetlerin buluşma noktalarından biri olmuştur. Bu özelliğinden dolayı Kuzey Makedonya toprakları farklı toplulukların karşılaşma ve birlikte yaşama merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu bölümde, çok etnikli, çok dinli, çok dilli ve çokkültürlü temele sahip toplum yapısı sebebiyle “çokların birliği” olarak bilinen Kuzey Makedonya'nın siyasi ve kültür tarihine yer verilecektir.

1. Antik Çağ (M.Ö.3000- M.S.4-5)

Makedonyalıların ilk ortaya çıkışları ve kökenleri ile ilgili birçok farklı görüş ileri sürülmüştür. Antik Çağ'da Kuzey Makedonya sınırları, güney ve güneybatıda Epeiros, Thessalia ve Halkidikya Yarımadası'na, doğuda ise Trakya'ya kadar uzanmaktadır.¹⁶¹ Bu coğrafyada, Kral I. Alexander (M.Ö.498-454) döneminde topraklarını genişletip birleşik bir krallık kurulmuştur. M.Ö. 359 yılında Antik Makedonya Kralı II. Philip (M.Ö 382-336) ülke yönetimine geçerek ülkenin çevresini büyük oranda ele geçirmiş ve Yunan

¹⁶⁰ Hacısalıhoğlu, “Makedonya”, 27/440.

¹⁶¹ Vladimir Nikolayeviç Diakov-Sergey İvanoviç Kovalev, “İlkçağ Tarihi 1. Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan”, *İlkçağ Tarihi 1*, Çev. Özdemir İnce (İstanbul: Yordam Kitap, 2017), 370.

topraklarına kadar inmiştir.¹⁶² II. Philip döneminde Kuzey Makedonya gerçek anlamda modern bir Avrupa devleti haline gelirken Büyük İskender olarak bilinen III. Alexander (M.Ö. 356-323) döneminde Avrupa'dan Mısır'a, Mısır'dan da Hindistan'a kadar uzanan büyük Makedon Krallığı kurulmuştur.¹⁶³ Bu büyük krallık M.Ö. 168'de Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine, imparatorluğun ikiye bölünmesiyle de M.S. 395'te Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu sınırlarına dâhil olmuştur.¹⁶⁴

6. yüzyıl başlarında Slav topluluklardan bazıları Tuna'yı geçerek Trakya, Makedonya, Tesala ve Empir'e kadar inmişler ve Makedonya bölgesinde yerleşen bu Slav kitleler zaman içerisinde "Makedonyalılar" olarak adlandırılmışlar.¹⁶⁵ 8. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun, 9. yüzyılda Bulgarların ve 10. yüzyılın sonlarına doğru da tekrar Bizans'ın hâkimiyetine girmişler.¹⁶⁶ 10. yüzyılın ikinci yarısında Bulgar Krallığı çökünce Kral Samuil (ö. 1014) merkezi Ohri olan Makedonya Krallığı'nı kurmuştur. 11. ve 12. yüzyıllar boyunca çeşitli göç dalgaları devam etmiş ve Makedonya Sırp Çarı Duşan dönemi 1346'da Sırbistan yönetimine dâhil olarak, Üsküp devletin başkenti ilan edilmiştir.¹⁶⁷ 14. yüzyılda Sırp Devleti ve Bulgar Çarlığı'nın güç kaybına uğradığı ve merkezî otoritenin kalmadığı dönemde Makedonya; Bizans, Sırp ve Bulgarlar arasında paylaşılmıştır. 1352 yılında Osmanlı Devleti'nin Gelibolu yarımadasındaki Çimpe Kalesi'ni fethetmesi Türklerin Balkan coğrafyasına attıkları ilk adım olmuş ve böylelikle Balkan coğrafyası için uzun sürecek yeni bir dönem başlamıştır.¹⁶⁸

2. Osmanlı Dönemi (1392-1912)

Türklerin Kuzey Makedonya (Balkan coğrafyası ile) karşılaşması olayı Osmanlı fetihleri ile başlatılsa da arkeolojik kazılar ve tarihsel bulgular bu sürecin 4. yüzyılın ikinci

¹⁶² Hacısalihoglu, "Makedonya", 27/439.

¹⁶³ Risto Stefov, *History of the Macedonian People From Ancient times to the Present*(Canada: Risto Stefov Publications, 2005), 8-9.

¹⁶⁴ Ö. Makbule Taşkiran, "Makedonya'da Sosyo-Ekonomik Yaşam" (1908-1938)" (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü , Doktora Tezi, 2021), 1.

¹⁶⁵ Castellan, *Balkanların Tarihi*, 33.

¹⁶⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*, 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1988), 125.

¹⁶⁷ Mehmet İnbaşı, "Makedonya'da Osmanlı Hâkimiyeti: Değişen ve Değişmeyen Kimlik", *Makedonya Sorunu Düünden Bugüne*, ed. Erhan Türbedar (Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay.,2002), 34-35. ; Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia Origins, History, Politics* (London: Cornell Univ. Pres, 1984), 36-37.

¹⁶⁸ Mehmet İnbaşı, "Balkanlar'da Osmanlılar: Fetih ve İskân", *Balkanlar El Kitabı*, ed.Bilgehan A. Gökdağ- Osman Karatay, 1 (İstanbul: Akçağ yayınları, 2017), 284.

yarısından itibaren bölgeye giden Hun Türkleriyle başladığını ortaya koymaktadır.¹⁶⁹ Fakat Türk kültürünün bu topraklara yerleşip kalıcı hale gelmesi ve günümüze ulaşması Osmanlı Devleti'nin fetihleri ile mümkün olmuştur. 1299'da kurulup 1918'e kadar varlığını sürdürmüş olan Osmanlı Devleti Kafkasya, Orta Doğu, Kuzey Afrika, Karadeniz, Akdeniz, Anadolu ve Balkan bölgelerinde hüküm sürüp etkili olmuştur. Tarihteki diğer büyük imparatorluklar gibi fethedip hâkimiyetinin sembolleri olarak kurumsallaştırdığı bölgelerde iktisadi, siyasi, kültürel ve demografik miraslar bırakmıştır.¹⁷⁰

Kuzey Makedonya bölgesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinden oluşmaktaydı. Sınırları kuzeyde Şar dağları, güneyde Olimpos ve Pindus dağları, doğuda Rodoplar ve batıda Ohri gölü olarak belirtilmektedir.

I. Murad döneminde gerçekleşen Edirne'nin fethi (1362) Türklerin Rumeli'deki varlığını kuvvetlendirmiştir. Meriç Vadisi boyunca ilerleyen Osmanlı 1363'te Filibe'yi zapt ederek Bizans'ı nüfuzu altına almıştı.¹⁷¹ 26 Eylül 1371 tarihinde Sırp ve Türk askerleri arasında meydana gelen Çirmen Savaşı neticesinde Türk birlikleri zafer elde edince Makedonya'nın kapıları Türklere açılmıştır.¹⁷² 1373 yılında Rumeli Beylerbeyliği kurulmuş, 1380'de Vardar'ın sol sahilindeki İştîp, 1382'de Manastır, Pirlpe ve Ohri fethi gerçekleşmiştir. Türklerin yerleşimi, I. Murat dönemi 1389 yılında I. Kosova Savaşı'nın kazanılmasından sonra başlamış ve fetihler Sırbistan, Arnavutluk ve Kosova'ya kadar hızla devam etmiştir. Yıldırım Beyazıt zamanı 1392'de Üsküp'ün fethi ile birlikte Kuzey Makedonya'nın tamamı Osmanlı İmparatorluğu egemenliğine girmiştir.¹⁷³

Diğer şehirlere göre daha geç gerçekleşen Üsküp fethini müteakip uç beyi tayin edilen Paşa Yiğit Bey, kendi aşiretine mensup olan Saruhanlı Yörüklerini ve muhtelif Türkmenleri Üsküp'e yerleştirmiştir. II. Beyazıt zamanında Paşa Sancağının bir kazası olan Üsküp, 16. ve 17. yüzyıllarda hızla gelişimini sürdürmüştür.¹⁷⁴ Osmanlı idari

¹⁶⁹ Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, 4.

¹⁷⁰ Caner Sancaktar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki Kültürel ve Demografik Miras", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2 (2012), 54.

¹⁷¹ İnbaşı, "Balkanlar'da Osmanlılar", 286.

¹⁷² İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, 4 (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 53.

¹⁷³ Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 5. ;Orhan Sakin-Uğurhan Demirbaş, *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı* (Ankara: Türkiye Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), 73.

¹⁷⁴ İnbaşı "Makedonya'da Osmanlı Hâkimiyeti", 31-32.

teşkilatında Makedonya, “vilayet-i selase” adıyla Selanik, Manastır ve Üsküp olarak üç vilayetten oluşmuştur.¹⁷⁵ Osmanlı Devleti’nin Rumeli’yi fethetmesi ve Balkanlara adım atmasında, uyguladığı fetih stratejisi de ayrı bir öneme sahiptir.¹⁷⁶

Bizans idaresi altında yaşayan halkın her bakımdan sıkıntı içinde olmasına karşılık Osmanlıların din ve ibadetlerde özgürlükler tanınması, adil vergi düzeni kurmaları gibi sebepler fetihlerin hızını arttırmıştır.¹⁷⁷ Türklerin Balkanlara geçmesindeki ehemmiyeti Halil İnalcık şu sözle ifade etmektedir: “Boğazların ötesinde bir Osmanlı yerleşmiş olmasaydı, Osmanlı Devleti öteki Türkmen beylikleri gibi küçük bir Türkmen devleti olarak tarihe karışmış olacaktı.”¹⁷⁸ Osmanlı idaresi yalnız kılıçla değil, “istimalet” adı verilen uzlaşmacı politikaları sonucunda gerçekleştirdiği fetihlerle, İslam şariat hükümleri çerçevesinde, gayr-ı Müslim unsurlara can ve mal güvenliği yanı sıra dinlerinde serbestlik tanıyarak özellikle köylüleri feodal yapının yüklerinden kurtarmış ve düzenli bir devlet idaresinin koruyucu güvenliğine kavuşturmuştur. Fetihlerin devam ettiği yıllarda Osmanlılar, Anadolu’dan Balkanlara gönüllü göçü teşvik ederek yeni fethedilen yerlerin güvenliğini sağlamak amacıyla iyi hazırlanmış bir iskân ve toplu göç yöntemi kullanmıştır.¹⁷⁹

Osmanlı İmparatorluğu, “kültürel çeşitliliği”, gayr-i Müslim toplulukların kültürel ve dini hakları açısından tanımlamıştır. Millet sistemi (dini topluluklar) olarak adlandırılan bu sistem, etnik, dini, kültürel ve dilsel konuların düzenlenmesini sağlayarak herkese hoşgörüyü teşvik etmiştir.¹⁸⁰ Millet olarak dört dini grup; Müslümanlar, Rumlar (Yunanlılar ile Balkanlar’daki diğer Ortodokslar), Ermeniler (Gregoryanlar ile Katolikler) ve Yahudilerdi.¹⁸¹

Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlardaki fetih, iskân ve yönetim anlayışını yansıtan en önemli örnek, Fatih Sultan Mehmed’in Bosna-Hersek fethinden sonra 28 Mayıs 1463 tarihinde Milodraz’da yazdığı fermanıdır. Aslı Bosna-Hersek’in Fojnica şehrindeki

¹⁷⁵ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi* 344.

¹⁷⁶ Halil İnalcık, “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, *Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı*, 19 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 115.

¹⁷⁷ Sakin-Demirbaş, *Makedonya’daki Osmanlı Evrakı*, 73.

¹⁷⁸ İnalcık, “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, 61.

¹⁷⁹ İnbaşı, “Balkanlar’da Osmanlılar”, 288.

¹⁸⁰ Pajaziti-Cefri Selami, *Religija i Tolerancija*, 11.

¹⁸¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Pan Yayınları, 2002), 15-17.

Fransiskan Katolik Kilisesi'nde olan bu ferman, Bosnalı Fransiskenlere geniş çaplı bir koruma sağlamıştır.

Medeniyetin temel göstergelerinden olan çoğulculuk ve birlikte yaşama tecrübesinin tarihi sembollerinden biri olan Fatih Sultan Mehmet'in bu fermanı şöyledir: *“Ben ki Sultan Mehmet Han'ım; sıradan ve seçkin bütün insanlar tarafından bilinsin ki bu padişah buyruğunu ellerinde bulunduran Bosnalı (Fransiskan) ruhbanlara büyük bir lütufta bulunarak şunları buyurdum: Adı geçenlere ve kiliselerine hiç kimse engel olmayacak ve sıkıntı vermeyecektir ve onlar sakınmaksızın ülkemde yaşayacaklardır. Ve kaçıp gidenler bile güven içinde olacaklardır. Gelip ülkemizde korkusuzca oturacaklar ve kiliselerine yerleşeceklerdir. Ne ben, ne vezirlerim, ne kullarım, ne uyruklarım, ne de ülkemin bütün halkından hiç kimse adı geçenlere kendilerine ve canlarına ve mallarına ve kiliselerine ve dışarıdan ülkemize gelenlere dokunmayacak, saldırıp incitmeyecektir. Yeri, göğü yaratan Rızıklandırıcı adına ve Kur'an adına ve ulu Peygamberimiz adına ve yüz yirmi dört bin peygamber adına ve kuşandığım kılıç adına yemin ederim ki bu kişiler emrime itaat ettikleri sürece, bu yazılanlara hiç kimse uymazlık etmeyecektir”*.¹⁸²

Fatih Sultan Mehmet, İslam Dini inancı gereği ötekine saygı ilkesini gözeterek mührünü vurduğu bu Ahitname ile insanlık tarihi boyunca ihtiyaç duyulan birlikte yaşama kültürünü ve karşılıklı hoşgörüyü en somut şekilde ortaya koymuştur.

Fransiskan kilisesi mensupları için bir kurtuluş olan fermanın son cemaat üyeleri göçü durdurmuş, Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında yaşamışlardır. Fermanın veriliş günü Fransiskenlar tarafından her yıl Mayıs ayının son Pazar günü Milodraj köyünde kutlanmaktadır. Kutlama törenlerinde ay yıldız çerçeveli ferman, Türkçe okunarak, Manastırı ziyaret eden özellikle Türk misafirlere sergilenmektedir.¹⁸³

Tarihçiler, Osmanlıda millet sisteminin bir azınlık sistemi olarak algılanmaması gerektiğini çünkü sistemin bütün dini unsurları içerisinde barındırdığını ifade etmektedirler.¹⁸⁴ Kısa sürede Doğu ve Batı dünyaları arasında, uluslar ve dinler üstü bir sistem oluşturmuş, tüm inanç ve etnik toplulukları bir bütün olarak algılamıştır.¹⁸⁵

¹⁸² Mehmet Çelik, *Fatih Sultan Mehmed Dönemi Ferman ve Arşiv Belgeleri*, (Gebze: Gebze Belediyesi Kültür Yay., 2018), 173.

¹⁸³ TRT Haber, “İslamofobiye Karşı Fatih'in Fermanı” (30.07.2011).

¹⁸⁴ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 15.

¹⁸⁵ Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007),9.

Fethedilen Balkan ülkelerinin sahip olduğu askeri, ticari, ekonomik, kültürel ve sosyal önemden dolayı yoğun bir imar faaliyeti yürütmüştür. Mevcut şehirler yeni bir anlayışla imar ve ihya edilirken, yeni şehirler ve yerleşim yerleri de kurulmuştur. Şehirlerin kurulması ve gelişmesinde sosyal ve ekonomik kurumlar olan vakıf eserleri birinci derecede rol oynarken, şehirlerin fiziki yapısını oluşturan unsurların başında kale ve mahallelerden sonra, cami, mescit, mektep, medrese, han, hamam ve zaviye gibi müesseseler gelmektedir.¹⁸⁶ Cami etrafında gelişen külliye yapıları şehrin fiziki yapısına yön vermiş, ilim, sanat ve kültür merkezleri gibi faaliyet gösteren tekke ve zaviyeler sosyal hayatın korunması, organize edilmesi ve geliştirilmesinde yardımcı olmuştur.¹⁸⁷ Temel ve sosyal ihtiyaçları karşılayacak şekilde ve sayıda imaret, hamam, köprü, su kemeri ve çeşmeler, ticari alanların gelişmesi için de han, bedesten, arasta ve çarşı gibi alanlar geliştirilmiştir. Türk şehir anlayışı bölgeyi şekillendirirken yeni bir yaşam tarzı, ticari hayat ve medeniyet getirilmiştir.¹⁸⁸ Makedonya’da Osmanlı idaresi, güçlü vakıflar aracılığıyla başkent Üsküp olmak üzere her yöreye inşa ettikleri dini, sosyal ve kültürel kurumlar ile bu topraklarda İslamlaşma teşekkülünü başlatmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede siyasal, sosyal ve ekonomik kurumları ile İslami kültür ve düşüncenin gelişmesini yapılandırırken eğitim yolu ile de bu sürecin hızlandırılmasına imkan sağlamıştır. Osmanlı eğitim sisteminin temel örgün kurumları olan medreseler, fizikî şartları, mimarî özellikleri, programı ve temsil ettiği düşünce sistemiyle bölgenin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Medrese bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği eğitim kurumudur. Balkan ülkelerinde sosyal ve kültürel ihtiyaçları karşılayabilmek, idari ve yönetim kadrosunu yetiştirmek ve Türk-İslâm kültürünün yayılması için bu müesseselerin açılmasına ve gelişmesine büyük özen gösterilmiştir.¹⁸⁹ Medreselerinin kurulması, bölgenin eğitim düzeyini artırarak kültürel ve sosyal gelişimine de önemli katkılar sağlamıştır.

¹⁸⁶ Osman Ergin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, der. Salih Özbaran (İzmir: 1984), 1.

¹⁸⁷ Metin İzeti, *Balkanlarda Tasavvuf* (İstanbul: Gelenek Yay., 2004), 76.

¹⁸⁸ Mehmet Zeki İbrahimgil, “Balkanlarda Türk Eserlerinin Bugünkü Durumu ve Köprü Mimarisinden Örnekler”, *Köprüler Kurduk Balkanlara Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul: 2008), 2008.

¹⁸⁹ Ali mehmedov, “Bulgaristan’da İslam Eğitimi Kurumları’nın Kısa Tarihi 1371 – 1944” *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2018), 123.

Ayrıca, Osmanlı hükümranlılığına giren yerlerde medreselerin geliştirilmesi sadece eğitim amacı ile değil, İslâm dini ve kültürünün genişlemesine, devlet, aydın ve halkın uzlaşmasına aynı zamanda yönetimin toplumlara benimsetilmesine de yardımcı olmaktaydı.¹⁹⁰ Büyük şehirlerin tümünde bulunan mektep ve medreselerde eğitim ağırlıklı olarak dini nitelikteydi. Ulaşılan bilgilere göre, Osmanlı tarihi boyunca Makedonya'nın değişik şehirlerinde 80 civarında medrese ile eğitim-öğretim hizmeti verilmiştir.¹⁹¹ 15. yüzyılda Üsküp'te bulunan iki medreseden biri olan İsa Bey Medresesi Balkanların en eski ve meşhur medreselerinden biri olup günümüzde de eğitim hizmetini sürdürmektedir. Kayıtlara göre dini derslerin yanı sıra, Şark dilleri, İslam hukuku, felsefe, matematik ve sair dersler okutulan mektep ve medreseler İslam düşüncesinin alt yapısını oluşturmuştur.¹⁹²

Osmanlı yönetimi, Müslüman topluma hizmetlerinin yanısıra hak ve adalet anlayışı çerçevesinde diğer din guruplarının da siyasi ve sosyal varlığını tanıdığı bir siyaseti gözetmiştir. Bölgede gerek kendisinden önce gerekse sonraki dönemlerde yaşayan Yahudi ve Hristiyan din guruplarına inanç özgürlüklerini tanımış, ana dil, eğitim haklarını vermiş ve kültürel aidiyetlerini korumalarına imkân sağlamıştır. Ayrıca, farklı dinlerden insanların hukuki hakları ve sorunlarıyla ilgili olarak insanların yargılanmasını sağlayan bir dizi hukuki düzenlemeler de getirdi. Bu düzenlemeler, farklı dinlerden insanların bir arada yaşamasını kolaylaştırmıştır.¹⁹³

Tarihsel geçmişi Ortaçağ'a dayanan Ohri Başpiskoposluğu, Osmanlı idaresi altındaki Makedonya'da varlığını sürdüren temel kurumlardan biridir. Yeni siyasi duruma uyum sağlayarak, Fener Patriği'nin başında bulunduğu Ortodoks Ekümenliği hiyerarşisinde de özerk konumunu korumayı başarmıştır. Ortodoks Hristiyanların cemaati, sahip olduğu dokuz metropolit temsilcileri aracılığıyla devlet makamlarıyla iletişim gerçekleştirmiştir. İç meselelerindeki düzenin kurulmasında olduğu gibi dil ve din konularında da büyük

¹⁹⁰ Mehmet İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay.,2003),28/327.

¹⁹¹ Mefail Hızlı, "Balkanlarda İslâm Dini Ve Kültürel Hayat", *Balkanlar ve İslâm Sempozyumu*, Ed. Abdullah Taha İmamoğlu-İlir Rruga vd. (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 266.

¹⁹² Enes Pelidja-Feridun Emecen, "İsa Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay.,2000),22/475.

¹⁹³ Bk.*The Jews of the Balkans: The Judeo-Spanish Community, 15th to 20th Centuries* (Oxford, 1995).

ölçüde sahip olunan özerklik hakkı Osmanlı Devleti'nin tamamında uygulanmakta olan "millet sistemi" ile sağlanmıştır.¹⁹⁴

Hristiyan cemaat içindeki etnik değişim veya düzenleme herhangi bir siyasal otorite tarafından denetlenip yönlendirilmeden doğal akışı içinde devam etmiştir. Kiliselerin içinde ya da yanında yer alan okullar cemaat tarafından desteklenmiş mahalli rahipler tarafından yönetilmiştir. Hristiyan cemaat okullarında da medrese ve tekkelerde olduğu gibi, dini konular müfredatın büyük bölümünü oluşturmaktaydı.¹⁹⁵ Osmanlı'nın dini, kültürel ve milli farklılıklara karşı hoşgörüsünü göstermesi açısından Ohrid şehrindeki uygulama örnek verilebilir. Ohrid şehri alındığında Bab-ı Ali ile Ohrid Başpiskoposluğu arasında ilişkileri tayin etmek ve ayrıca Ohrid Başpiskoposluk Sinodu'nda ortaya çıkacak olan anlaşmazlıkları çözmek için Osmanlı Devleti tarafından bir kadı temsilci olarak seçilmiştir. Bu konularda çok sayıda alınan karar ve uygulamalar Osmanlı resmi belgelerinde mevcuttur.¹⁹⁶

İspanya ve Portekiz'deki engizisyonlardan kaçan "Sefarad" (İspanya Yahudileri) olarak bilinen Musevilerin kalabalık bir bölümü 15. yüzyıl Osmanlı Devleti döneminde Balkanlar'a intikal ederek Makedonya'da Üsküp, Manastır ve Ştip kentlerine yerleşmişlerdir.¹⁹⁷ Yahudiler Osmanlı toplumu bünyesinde kendi kültürlerini geliştirerek, teoloji, astronomi, felsefe ve matematik derslerinin verildiği okullar kurmuşlardır. Çocukların okuma yazma öğrenmelerinde Talmud'un okunduğu sinagoglar ile ilkokul ve yetişkin okullarının kütüphaneleri de hizmet vermiştir.¹⁹⁸ Bu bölgelerde ticaret, bankacılık, tıp ve hukuk alanlarında ilerleyip, saray içinde önemli mevkilere yükselenler de olmuştur.¹⁹⁹ Bu farklılıklar toplumdaki yaşamın kendine has özellikleri olmasını

¹⁹⁴ Dragi Gjorgiev, "XV -XVI'ncı Yüzyıllarda Makedonya", *On Dördüncü Askerî Tarih Kongresi Bildirileri*(İstanbul: T.C. Genelkurmay Başkanlığı Yayını, 2012),107-109.

¹⁹⁵ Yahya Kemal Taştan,"Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri", *Balkanlar El Kitabı*, ed.Bilgehan A. Gökdağ- Osman Karatay, 1(İstanbul: Akçağ Yayınları, 2017), 413-414.

¹⁹⁶ Aleksandar Matkovski, Odnosite pomegu Ohridskata Arhiepiskopija I Osmanliskata Drzava, *Glasnik*, 16/2, (Üsküp,1972), 113.

¹⁹⁷ Ali Arslan, "Avrupa'dan Türkiye'ye Yahudi Göçünün Stratejik Olarak Kullanılması (1880-1920)", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 3 (2007): 7-14.

¹⁹⁸ Gjorgiev, "XV -XVI'ncı Yüzyıllarda Makedonya",106-109. ; Qani Nesimi, "Bitola Sicilleri'ne Göre Osmanlı Devleti'nin Himayesinde Bulunan Makedonya Hristiyanlarının Dini Hürriyeti", *Milel ve Nihal*, 9/2 (2012), 42.

¹⁹⁹ Ahmet Yaman, "Yahudilerin Osmanlı Millet Sistemi İçindeki Yeri Ve Hukukî Konumları (Aile Hukuku Özelinde Bir Değerlendirme)",*Diyanet İlmi Dergi*, 51/2 (2015), 18-19.

Bk. Christians and Jews in the Ottoman Empire 1-2, Ed. Benjamin Braude – Bernard Lewis (New York: 1982).

sağlamış, eski geleneğin yeni kültür ve geleneklerle harmanlandığı özel bir maddi ve manevi kültürü ortaya çıkarmıştır.

Sultan tebaası şehir yaşamının imkânlarından yararlanıp birbirini etkileyerek zamanla tüm etnik, din ve dil gruplarının uyum sağladığı uzlaşıcı bir medeniyet yaratmış aynı zamanda sürekli etkileşimlere rağmen şehir sakinleri öz benliklerini, örf, âdetlerini, alışkanlıklarını ve dillerini özenle korumuşlardır. Hristiyan, Müslüman ve Yahudiler şehirlerin farklı semtlerinde yaşamışlar ve resmî makamlarda kendi manevi liderleri tarafından temsil edilmişlerdir.²⁰⁰

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlının nüfus yapısı, çağdaşı olan geleneksel imparatorluklar arasında belki de en büyük dini, etnik ve dil çeşitliklerine sahiptir.²⁰¹ Bu dönemde Osmanlı Balkan yarımadasının tamamına siyasi ve ticari bir bütünlük kazandırmış, “Pax Ottomanica” (Osmanlı barışı) bölgeye 200 yıllık bir barış getirmiştir. Bu şartlar altında Balkanlar 15-18.Yüzyıllar arasında ekonomik bakımdan çok gelişmiş, ziraî üretim artmış, birçok yeni kasaba ve köy kurulmuştur.²⁰² Bölgede kalabalık bir Türk nüfusu ile birlikte Bulgar dilini konuşan Slavlar, Rumlar, Manastır ve Üsküp’ün batısında nüfusu artan Arnavutlar, Sırlar, özellikle Selanik şehrinde nüfusun önemli bir kısmını oluşturan Yahudiler, Çingeneler ve farklı etnik gruplar da bulunmaktaydı. Bu etnik çeşitlilik içinde Müslümanlar, Ortodoks ve Katolik Hristiyanlar, Yahudiler gibi farklı din ve mezhep kimlikleri de çok çeşitliydi. Türklerin yanı sıra Arnavutların önemli bir kısmı ve Slav dilini konuşan halklar (Torbeşler ve Pomaklar) Müslümanları; Rumlar, Bulgarlar, Sırlar ve Ulahlar’ın bir kısmı Ortodoks Hristiyanları oluşturmaktaydı.²⁰³ Bu farklı din ve etnik gruplarını barındıran Makedonya, Balkan yarımadasının “etnografya müzesi” olarak da tanımlanmıştır.²⁰⁴

Uzun bir süre asayişin hâkim olduğu, hoşgörü, huzur ve istikrarın yaşandığı Balkanlar ve Makedonya’da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasi ve toplumsal hareketler aşılması zor sıkıntılar ortaya çıkarmıştır. Bölgede iç huzursuzluklar 1840’larda yanlış

²⁰⁰Gjorgiev, “XV -XVI’ncı Yüzyıllarda Makedonya”, 110.

²⁰¹ H. Kemal Karmat, *Osmanlı Devletinin Kısa Sosyal Tarihi*(İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 72.

²⁰² Kemal Karpaz, “Balkanlar” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 1992), 5/29.

²⁰³ Hacısalihoğlu, “Makedonya”, 27.

²⁰⁴ Yusuf Hamzaoğlu, *Atatürk ve Makedonya Türklüğü*(Üsküp: Autoprint Yayınları, 2006), 40.

eğitim politikalarıyla baş göstermiş, 1870'lerden sonra yoğunluk kazanmıştır.²⁰⁵ 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan topraklarından Osmanlı Devleti'nin geri çekilme sürecini başlatmıştır.²⁰⁶ Osmanlı idaresinin bölgede güç kaybetmeye başlaması, Avusturya- Macaristan, İtalya ve Rusya'nın doğrudan, Avrupalı diğer büyük güçlerin de dolaylı bir şekilde askeri olarak bölge üzerinde nüfuz mücadelelerinin başlamasına neden olmuştur.²⁰⁷

19. yüzyıl sonunda Osmanlı'nın Avrupalı büyük güçler tarafından paylaşılması olarak değerlendirilebilecek olan “Doğu Sorunu” konusunda sıra Makedonya'ya gelmişti. Selanik, Kosova, Manastır vilayetleri ile bağlı bölgelerinde hâkimiyet kurma mücadelesi olarak adlandırılan “Makedonya Sorunu”, bu dönemde Osmanlının, ilgili Balkan devletlerinin, Avrupa'nın büyük güçleri ve bölge halkının içerisinde yer aldıkları konuydu.²⁰⁸ Aynı zamanda Makedonya hâkimiyetini elde tutmanın sağlayacağı stratejik güç Balkan devletleri arasındaki rekabetin tetikleyicisi olmuştu.²⁰⁹

1878-1910 tarih aralığında Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya arasında Makedonya için uygulanan siyasi propaganda ve silahlı çatışmalar bu toprakları Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Avrupa'nın en sorunlu bölgesi haline getirmiştir. 1903 Makedonya ayaklanması yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Ayrışma ve çatışmalar 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında da devam etmiştir. 3 Temmuz 1910 tarihinde Osmanlı Parlamentosu'nun çıkardığı “Okullar, Kiliseler ve Manastırlar Kanunu” ile devletler arasında vuku bulan anlaşmazlıklara son verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için kurulan ittifak tarafından Ekim 1912 yılında I. Balkan Savaşı başlatılmıştır. 30 Mayıs 1913'te imzalanan Londra Antlaşması ile sona eren I.Balkan Savaşı neticesinde Osmanlı Devleti diğer bölgelerle birlikte Makedonya'yı bütünüyle kaybetmiş ve bölge hakkında Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan arasında paylaşılması planları gündeme gelmiştir.²¹⁰

²⁰⁵ Yunus Boyacı, *Bağımsızlık Sonrası Makedonya ve Türk Siyasi Partiler* (Çanakkale: Çanakkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 18.

²⁰⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 9 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1996), 350.

²⁰⁷ Esat Arslan, “Kimikleşme ve Küresel Kimlik Oluşumunda Makedonya”, *Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri* (Isparta, 2012), 422.

²⁰⁸ Meltem Begüm Saatçi, “Makedonya Sorunu”, *Balkanlar El Kitabı*, ed. Bilgehan A.Gökdağ-Osman Karatay, 1 (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 542.

²⁰⁹ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, 2 (İstanbul: Nadir Kitap, 2017), 94.

²¹⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 338.

Kaybedilen bölgelerde çete faaliyetlerinin artış göstermesi ve yaşanan sıkıntılar kitlesel göçlerin başlamasında önemli bir faktör olmuştur.²¹¹

Osmanlı'nın toprak kaybetmesi ile birlikte Balkan ülkelerinin kendi aralarında keskinleşen Makedonya merkezli çıkar çatışmaları yeni bir anlam ve boyut kazanmıştır. Balkan ittifakı devletleri Makedonya'nın paylaşımı konusunda anlaşamamaları sonucu, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya Bulgaristan'a karşı birleşerek 29 Haziran 1913'de II. Balkan Savaşı'nı başlatmışlardır. Bulgaristan'ın ağır yenilgiler aldığı savaş 10 Ağustos 1913 Bükreş Antlaşması'yla sona ermiştir. Antlaşmanın 3, 4. ve 5. maddeleri uyarınca Makedonya bölgesi, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan arasında paylaşılmıştır.²¹² Balkan Savaşlarının getirdiği sosyal sonuçlar neticesinde yarım milyona yakın Türk Rumeli'den göç etmek zorunda kalmıştır.²¹³ Yaşanan hadiseler zinciri hem I. Dünya Savaşı'na ön hazırlık aşaması olmuş hem de günümüz Balkan devletlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur.²¹⁴

Balkanlar bölgesinde yüzyıllar boyunca hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu dil, sanat, müzik, mimari, şehir düzenlemesi ve yemek gibi çok çeşitli alanlarda Balkan halklarını etkileyip bölgeye inkâr edilemez kültürel miraslar bırakmıştır.²¹⁵ Maria Todorova'ya göre: "Balkanlarda Osmanlı mirası aramak anlamsız bir şeydir. Bizzat Balkanlar Osmanlı'nın mirasıdır".²¹⁶

Osmanlı tarafından fethedilen topraklarda var olan etnik ve dini kültürlerin imha ve asimile edilmemiş olması ve buralarda yan yana yaşamaya devam eden Müslüman ve diğer etnik dini unsurlar arasında kalın duvarların örülmemesi, günümüz toplum yapısındaki farklılıklar ve kültürel miras zenginliğinin önemli nedenlerindendir.²¹⁷ Osmanlı'nın Balkanlarda bıraktığı sadece kültürel değil aynı zamanda demografik bir

²¹¹ Hamzaoğlu, *Balkan Türklüğü*, 295-297.

²¹² Aktan Hamza, *Makedonya-Arnavutluk İlişkilerinde Makedonya Arnavutlarının Etkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 4.

²¹³ Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV), *Balkan Savaşları'nın 100. Yıldönümünde Balkan Tecrübeleri* (Ankara: Dış Politikalar Araştırma Merkezi, 2012), 114.

²¹⁴ Taştan, *Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri*, 432.

²¹⁵ Halil İnalcık, "The Meaning of Legacy: The Ottoman Case", *İmperial Legacy: The Ottoman Imprint On The Balkans and the Middle East*, ed. L. Carl Brown (New York: Columbia University Press, 1996), 18.

²¹⁶ Maria Todorova, "Balkanlarda Osmanlı Mirası", *Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar*, ed. Kemal Saybaşıllı-Gencer Özcan (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997), 117.

²¹⁷ Jean-François Solnon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, Çev. Ali Bertay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 183

mirastır. Günümüzde Balkan ülkelerindeki Boşnaklar, Torbeşler, Pomaklar, Müslüman Arnavutlar, Müslüman Romanlar ve Balkanlı Türkler, Osmanlı'nın, "Kitleseel İslamlaşma süreci" ve "kitleseel göç hareketleri" gibi politikaları sonucu var olan demografik miras örnekleridir.²¹⁸

Makedonya'da özellikle Balkan Savaşları ve sonrasında Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesiyle birlikte Müslüman nüfusta önemli bir azalma yaşanmıştır. Özellikle Doğu Makedonya'daki Türklerin büyük bir çoğunluğu, Batı Makedonya'da Türk ve Arnavut Müslümanların büyük bir kısmı Türkiye'ye toplu halde göç etmişlerdir.²¹⁹

Makedonya, Osmanlı öncesinde olan önemini Osmanlı döneminde de sürdürmüş, muhtelif dönemlerde Balkanlardaki İslam kültürü ve medeniyeti için çok büyük önem arz etmiştir.²²⁰ Asırlarca devam eden Osmanlı hâkimiyeti önceki medeniyet ve kültürleri yok etme amacı gütmemiş, en gelişmiş devletlerin siyasi özünü oluşturan çokkültürcülük anlayışını yaşatmıştır. İstikrarlı bir dönemin ardından başlayan Balkan savaşları, Makedonya ve bütün Balkan devletleri için huzur ve sükûnet getirmemiş, aksine çatışma ve bölünmelerin yaşandığı zor bir dönemin başlangıcı olmuştur.

3. (SHS) Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı Dönemi (1918-1929)

1913 tarihli I. Balkan Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte Osmanlı hâkimiyetinden çıkan Makedonya topraklarının paylaşılammaması, II. Balkan savaşının çıkmasına neden olmuştur.²²¹ Balkan Savaşları sürecinde Makedonya için bölünme ve işgaller devam ederken I. Dünya Savaşı daha büyük parçalanmalara neden olmuştur. Bu süreçlerde Makedonya sadece coğrafi bir alan olarak değerlendirilmiş, ekonomik ve etno-kültürel yapısı hiçe sayılmıştır.²²² Savaşların ardından ulusların çoğu devlet ve millet olarak tanınıp, devlet statüsünde kabul görürken Makedonya bu durumun dışında bırakılmıştır.

I. Dünya Savaşı öncesi Avusturya, Macaristan ve Sırbistan arasındaki sorunlar Sırp ile Hırvatları birbirine yakınlaştırmıştır. Bu yakınlaşma Sırp, Hırvat ve Sloven birliğini

²¹⁸ Sancaktar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki Kültürel ve Demografik Mirası*, 86.

²¹⁹ Hacısalıhoğlu, "Makedonya", 27/438.

²²⁰ Muhammed Aruçi, "Makedonya'da Osmanlı Dönemine Ait Olan Tarihi Eser: Varoluş veya Yokoluş". *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Dördüncü Milletlerarası Kongresi*(Üsküp: IRCICA, 2015), 299.

²²¹ Hacısalıhoğlu, "Makedonya", 27/441.

²²² Şenol Ahmedov, "Makedon Ortodoks Kilisesi Tarihi", *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2014), 106.

sağlayacak olan Yugoslav Komitesini oluşturmuştur.²²³ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1 Aralık 1918 tarihinde Sırp Naip Prensi Aleksandar, babası Petar'ın yönetiminde Habsburg Güney Slavlarını temsil eden Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın kurulduğunu ilan etmiştir.²²⁴ Vardar bölgesi günümüzdeki Makedonya coğrafyası olup, 1919 yılında SHS Krallığı hâkimiyetine girmiştir.²²⁵ O dönemdeki bilgilere göre, SHS Krallığı'nın yüzölçümü 250.000 km², nüfusu 12.000.000 civarındaydı.²²⁶

Ülke nüfusu, Sırp, Hırvat ve Slovenlerden başka Bosnalı Müslümanlar (Sırp-Hırvat unsuru dâhil), Makedonlar, Bulgarlar, diğer Slavlar, Arnavutlar, Macarlar, Türkler ve diğerleri ile toplam on dörtten fazla etnik gruptan oluşmuştur. 1918 yılından 1929 yılına kadar parlamenter hükümet örgütlenmesine sahip olan SHS Krallığı'nda, etnik, dini ve kültürel farklılıklar zamanla çatışmalara neden olmuştur.²²⁷

Hırvatistan'daki Sırp'ların "Yugoslavluk" anlayışı ile ilgili tutumları, Hırvatlar kadar Slovenler için de rahatsız edici olmuştur. Buna rağmen Krallıkta, Sırp, Hırvat ve Sloven millî unsurlarından başka hiçbir etnik grup resmen tanınmamıştır. Sırbistan'ın yönetimindeki Vardar Makedonyası (bugünkü Kuzey Makedonya) "Güney Sırbistan" adı altında üç idari birime (Skoplje, Bitola ve Ştip) ayrılmıştır. Kosova ve Makedonya'da bulunan Makedon, Arnavut ve Türkler de birer etnik unsur olarak benimsenmemiştir.²²⁸ SHS Krallığı içindeki Makedon halkı, Sırp halkının bir parçası olarak muamele görmüş, eğitim, dil ve kültürel hakları kısıtlanmıştır.²²⁹ Makedonya ve Makedonlar hakkında çalışmalarıyla bilinen Karl Ştrup Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Makedonya'nın bölünmesinin büyük hata olduğunu ifade eder. Yugoslavya'da en azından bölgesel özerklik verilmiş olmasına dikkat çekerek SHS Krallığındaki adaletsiz

²²³ Gülşah Kurt Güveloğlu, *Sırp Hırvat Sloven Krallığı'ndan Yugoslavya'ya Yugoslavya'nın Siyasi Hayatı ve Türkiye ile Diplomatik İlişkileri (1918-1941)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2019), 1-2.

Necmettin Alkan, "Yugoslavya'nın Dağılması", *Balkanlar El Kitabı*, ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, 2 (Ankara: Akçağ, Yayınları, 2007), 21.

²²⁵ Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, 5.

²²⁶ Muhammed Aruçi, "Yugoslavya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/574.

²²⁷ Güveloğlu, *Sırp Hırvat Sloven Krallığı'ndan Yugoslavya'ya Yugoslavya'nın Siyasi Hayatı ve Türkiye ile Diplomatik İlişkileri (1918-1941)*, 44-45.

²²⁸ Aruçi, "Yugoslavya", 43/574.

²²⁹ Silvana Sidorovska, "Čupovska Osnovnoto Obrazovanie vo Vardarskiot Del na Makedonija Megu Dvete Svetski Vojni (1918-1941)", *Journal of History* (2020), 68-80.

konumlandırılmasından bahseder. Makedonların milliyetleri, dinleri ve dilleri itibariyle Sırp olmadıkları iddiasını antik çağlardan itibaren tarihi delillerle destekler.²³⁰

1917'deki Korfu Deklarasyonu ve özellikle 1919 tarihinde Kral İskender'in SHS Krallığı'ndaki tüm dinlere eşitliği garanti eden ilanı ile Müslümanların kimliği, cami ve diğer dini kurumların muhafazası garanti altına alınarak mevcut Müslüman vakıflarına gerekli imkân ve yetkilerin tanınması kararlaştırılmıştır. Balkan bölgesinde var olan piskoposlukların bağlı olduğu Konstantinopolis Patrikhanesi'nin izin vermesi üzere 1920 yılında Makedonya, Bosna-Hersek ve Eski Sırbistan'daki piskoposluklar ile Sırp Ortodoks Kilisesi resmen birleşmiştir.²³¹

Sırp – Hırvat – Sloven Krallığının ilk anayasası olan Vidovdan Anayasası 28 Haziran 1921 tarihinde kabul edildi. Anayasada kabul edilen mezhep ve dinlerin serbestisi garanti edildi. Ayrıca bu mezhep ve inançların mensupları, krallık dışındaki dini liderlerle de bağlantılarını devam ettirebilecekti (madde 12). Krallığın resmi dili Sırpça, Hırvatca ve Slovence'dir (3. madde). Vidovdan Anayasasına göre Müslümanların aile ve miras davalarına Şer'i hâkimler bakacaktır.

1921 Vidovdan Anayasası'nda üç dinin temsilcilerinin uyumlu bir şekilde çalışmalarının kardeşlik belirtisi olduğu belirtilerek dini özgürlükler ilkesi ile tüm dini cemaatlere teoride eşitlik kazandırması amacının yanı sıra bu cemaatlerin özel ayrıcalık ve konumlara sahip kurumları ilan edilmiştir. Ayrıca bu anayasanın 12. ve 109. maddeleri ile dini azınlıklar ve Müslümanların statüsü hakkında taahhütlere de yer verilmiştir.²³² SHS Krallığı döneminde tüm Yugoslavya Müslümanları, merkezi Saray Bosna'da olan İslam Birliği Kurumu ile temsil edilmiştir.²³³ Boşnak, Türk ve Arnavut Müslümanların çabalarına rağmen azınlık statüsünün değişmemesi, göçün devam etmesindeki en önemli etkenlerden biridir.²³⁴ 1919 yılında kurulan YMO (Yugoslavya Müslüman

²³⁰ Bk. Karl Ştrup, *Pravnata položba na Makedoncite vo Jugoslavija* (Makedonija: Macedonica Litera, 2015)

²³¹ Şenol Ahmedov, "Makedon Ortodoks Kilisesi Tarihi", *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2014), 106-108.

²³² Srdan Barišić, "Serbian Orthodox Church and Yugoslavia", *YU Historija* (Erişim 19 Temmuz 2022). ; Fetnan Derviş, "Yugoslavya Krallığı'nda Müslümanların Statüsü ve İlköğretim Hakları", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4/8 (2014), 53. ; Amila Buturović, "İzmeđu Religije i Politike Biti Muslimanu Jugoslaviji Kao İzazov", *YU Historija* (12.Eylül.2022).

²³³ Nedim Emin, *Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu* (Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırma Vakfı, 2014), 9.

²³⁴ Buturović, "İzmeđu Religije i Politike Biti Muslimanu Jugoslaviji Kao İzazov".

Organizasyonu), toplumsal ve siyasi baskılara rağmen 1939 yılına kadar Yugoslavya yönetiminde yer almayı başarmıştır. Müslümanlara hukuki alanda tanınan hak ve özgürlükler²³⁵ sınırlı şekilde uygulanmıştır.²³⁶

Azınlık statüsündeki grupların birçok farklı sorunları olmakla birlikte en önemli konulardan biri eğitim haklarıdır. Farklı etnik grupların, eğitim şartları bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte en temel sorun eğitim dili ve din eğitimi konuları olmuştur. Okul açılmasının onayı, eğitim kadrosunun oluşturulması, eğitim dilinin belirlenmesi ve benzer siyasi konular nedeniyle birçok bölgede gerekli eğitim olanakları sağlanamamıştır.²³⁷

SHS Krallığı döneminde yönetimin toplumdaki etnik ve dini gruplara bakış açısını ve uygulamalarını yansıtan bir örnek olarak Kral Aleksandr Medresesi'nden bahsedilebilir. Bu medrese kendine özgü yapısıyla da ilginç ve önemli bir eğitim kurumudur. 1924-1925'te kendine özgü eğitim metot ve müfredatıyla Kral Aleksandr Medresesi (Velika Medresa Kralja Aleksandra I u Skoplju) adıyla bir dini ilimler okulu olarak açılmıştır.²³⁸ Okul müdürü Ahmed Mehmedbaşıç bu okulun açılma nedeni olarak, Yugoslavya'nın güneyindeki Müslümanların klasik medrese usulüyle eğitim görmelerinin onları cehalete götürebileceği endişesinden dolayı çağdaş eğitimin verileceği yeni bir medrese modeli tasarlanmasına duyulan ihtiyaç şeklinde bir gerekçelendirmede bulunmuştur. Üsküp'te Kral Aleksandar Medresesi dışında Meddah Medresesi ve İsa Bey Medreseleri 1918-1945 yılları arasında devlet desteği almadan klasik medrese eğitimine devam eden diğer okullar olmuştur.²³⁹

²³⁵Balkan Savaşları'nın ardından bu coğrafyada yaşayan Müslümanların din eğitimi ihtiyaçları ortaya çıkması üzerine Sırp okullarına göndermeyip kendi dini eğitim kurumlarını açmak istemişlerdir. Bu sorunun gittikçe büyümesi ile 1919 yılında Sırp Eğitim Bakanlığı, gayr-ı Müslimlerle birlikte eğitim gören Müslüman çocukların bulunduğu okullarda, diğer din mensupların derslerine ve okul içi ve dışındaki dini törenlerine katılmamaları yanısıra İslam Dini içerikli bir dersin konulmasını ve bu dersi verebilecek meslek hocalarının tayin edilmesine dair hükümleri içeren bir karar almıştır.

²³⁶Giray Saynur Bozkurt, "Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 10/2 (2010), 83.

²³⁷Sidorovska, "Cupovska Osnovnoto Obrazovanie Vo Vardarskiot Del na Makedonija Megu Dvete Svetski Vojni(1918-1941)", 69-80.

²³⁸Necati Çayırılı, "Makedonya Türkleri", Balkanlar El Kitabı, ed. Bilgehan A.Gökdağ- Osman Karatay, 2 (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 323.

²³⁹Muhammed Aruçi, "The Muslim Minority In Macedonia And Its Educational Institutions During The Inter-War Period", *Islam In Inter-War Europe*, ed. Nathalie Clayer- Eric Germain (London: Hurst&Company, 2008), 346-348.

Giderleri devlet tarafından karşılanan Kral Aleksandar Medresesi'nde Kosova, Sancak, Karadağ ve Makedonya bölgesinden gelen iki yüzden fazla öğrenci eğitim almaktaydı.²⁴⁰ Bölgede dinî kadrolar yetiştireceği iddiasında olan bu medrese müfredatında dinî ilimlere % 11,5, dil derslerine % 40, geri kalan kısmında da sosyal, sayısal ve fen bilimlerine ağırlık verilmiştir.²⁴¹ Ayrıca öğretmenlerin büyük bir kısmının gayr-ı Müslim olması ve öğrenciler arasında Komünist Partisi taraftarlarının yaygın olmasının, eğitim dilinin Sırpça olması, müfredatın içeriği gibi sebeplerle halkın aradığını bulamaması medreseye güven duyulmasını engellemiştir. Hedeflenen başarının sağlanamaması ve II. Dünya Savaşının başlaması ile birlikte eğitim faaliyeti sonlandırılmıştır.²⁴²

SHS Krallığı döneminde Makedonlar, Arnavutlar, Türkler ve azınlık statüsündeki diğer gruplara yönelik din, dil, eğitim ve kültür alanında anayasal ve hukuki düzenlemelere gidilmişse de bu konuda hak ve özgürlüklerin tam olarak uygulanmasına imkân sağlanmamıştır. Dönemin hakim siyasi otoritesinin ideolojik çıkarları nedeniyle özellikle ana dilde eğitim ve din eğitimi alanlarında vaatlerin sınırlandırılarak uygulandığı anlaşılmaktadır. Politik nedenlerle, istikrarın yakalanamadığı uzlaşmaların sağlanamadığı on yıllık çok partili parlamenter sistemin ardından farklı bir yönetim biçimine geçilmiş, temel sorunların devam ettiği yeni bir dönem başlamıştır.

4. Yugoslavya Krallığı Dönemi (1929-1941)

Devletin egemenliğini oluşturan Sırp, Hırvat ve Sloven gruplar aralarındaki anlaşmazlıklar sebebiyle Kral Aleksandar 6 Ocak 1929'da, 1921 Vidovdan Anayasası'nı feshederek diktatörlüğü ilan etmiştir.²⁴³ 3 Ekim 1929'da devletin adı 'Krallık Yugoslavyası' (Kraljevina Jugoslavija) şeklinde değiştirilmiş ve hükümeti Kral Aleksandar seçip atamıştır. Aleksandar, ülkesindeki toplumsal bütünleşmenin sağlanabilmesinde etnik azınlıkların kendisine bağlılık duymalarını yeterli görmüştür. Buna karşılık onları siyaseten temsil eden etnik ve dini kimlikli tüm siyasi partileri ise

²⁴⁰ Salih Asım, *Üsküp Tarihi ve Civarı*, nşr: Süleyman Bakı(İstanbul: Rumeli Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), ; Aleksandar Popovic, *Balkanlarda İslam*, Çev. Heyet (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 233.

²⁴¹ Muhammed Aruçi, "Osmanlı Sonrası İki Dünya Savaşı Arasında Makedonya'daki Müslüman Toplum ve İslâmî Eğitim Kurumları", *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2011), 26.

²⁴² Aruçi, "The Muslim Minority In Macedonia And Its Educational Institutions During The Inter-War Period", 347.

²⁴³ Castellan, *Balkanların Tarihi*, 429.

toplumsal birliğin tesisinde engel olabileceği gerekçesiyle kapatmıştır.²⁴⁴ Devletin güvenliğini sağlamak amaçlı çıkarılan kanunlar ile basın özgürlüğü ortadan kaldırılmıştır. 1931 yılında devlet on bölgeye ayrılmış.²⁴⁵ Aleksandar meşrutî monarşiye geçme kararı alıp anayasayı uygulamaya koymuş fakat bu diktatörlüğün kuvvetlenmesi olarak ortaya çıkmıştır.²⁴⁶

Kral Aleksandar, Fransa'ya yaptığı resmi ziyaret sırasında, Hırvat ayrılıkçıları tarafından Ekim 1934'de Marsilya'da öldürülmüştür.²⁴⁷ Aleksandar'ın ölümünden sonra yönetim Vekiller Heyeti'ne geçmiş, gösterilen tüm çabalara rağmen “Birinci Yugoslavya”nın yirmi üç yıllık ömründe, etnik gruplar arasındaki problemlerin çözüme kavuştuğu bir sistem oluşturulamamıştır.²⁴⁸

Krallık Yugoslavyası döneminde etnik, dini ve kültürel çeşitliliğin göz ardı edilmesi ve bu gurupların kendilerini temsil etmelerine dahi izin verilmemesi, hem gurupların kendi içerisinde hem de ülke bütününde toplumsal birlik ve bütünlüğün kurulmasına engel olmuştur.

5. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti Dönemi (1945-1992)

Josip Broz Tito'nun²⁴⁹ (1892-1980), Slav ve İliryalıları bir araya getirip Balkan birliği hayaliyle kurduğu Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti, altı cumhuriyet ve Belgrad'a bağlı iki özerk bölgeden oluşmaktadır.²⁵⁰ Genel resmi adı “Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti” olarak bilinen ve Avrupa'nın orta güneyinde yer alan Yugoslavya'nın yüzölçümü 255.804 km², nüfusu 1950 sayımına göre 16 milyon 250 dir.²⁵¹ “Yugoslavya” kelimesi etimolojik olarak Sırpça, Hırvatça, Boşnakça ve Slovence'de “güney” anlamına gelen “yug” kelimesinin “Slavia” kelimesi ile birleşmesi

²⁴⁴Sina Akşin- Fırat Melek, “İki Savaş Arası Dönemde Balkanlar”, *Balkanlar* (İstanbul: Balkanlar ve Ortadoğu İncelemeleri Vakfı Yayınları, 1993), 97.

²⁴⁵Aruçi, “Yugoslavya”, 43/574.

²⁴⁶Güveloğlu, Sırp Hırvat Sloven Krallığı'ndan Yugoslavya'ya Yugoslavya'nın Siyasi Hayatı ve Türkiye ile Diplomatik İlişkileri (1918-1941), 72-76.

²⁴⁷Aruçi, “Yugoslavya”, 43/575.

²⁴⁸Bozkurt, “Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar”, 53.

²⁴⁹Annesi Sloven, babası Hırvat olan Tito 1920 yılında Zagreb'te Komünist Partisi'ne katılarak siyasete girmiştir. Yugoslavya'daki toplulukların günlük yaşamlarını ve siyasî görüşlerini derinden etkileyerek Balkanlar'da ve Dünya'da önemli bir siyasetçi olarak kabul edilmiştir. Tito'nun 2. Dünya Savaşı'nın ardından yürüttüğü çalışmalar, Komünist ülkeler içinde yeni fikirlerin doğmasına ve Batı ile iyi ilişkilerin kurulmasına yol açmıştır.

²⁵⁰Mark Mazower, *Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, Çev. Ayşe Ozil (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2013), 184.

²⁵¹Bozkurt, “Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar”, 61.

sonucu Yugo-slav-ıya “Güney Slavları Ülkesi” anlamında birleşik bir isime dönüşmüştür.²⁵²

6 Nisan 1941 yılında Alman, Bulgar, İtalyan, Macar ve diğer kuvvetlerin saldırısına uğrayan Yugoslavya Krallığı, 17 Nisan 1941 tarihinde teslim olmuş ve bu kuvvetler arasında paylaşılmıştır. Aynı zamanda İtalyanlar tarafından işgal edilen Kosova ve Batı Makedonya Arnavutluk’a; Almanlar ve Bulgarlar tarafından işgal edilen Doğu Makedonya ise Bulgaristan’a devredilmiştir. 1942 yılında devam eden iç savaş sırasında Josip Broz Tito Yugoslav Komünist Partisi ile birlikte, bütün ulus ve azınlıkların temsilcilerini kapsayan “Ulusal Kurtuluş Antifaşist Konseyi (AVNOJ)”ni kurmuştur.²⁵³

1943’te yapılan ikinci toplantıda AVNOJ, Yugoslavya’nın yasal temsilcisi ilan edilerek savaşın ardından kurulacak Yugoslavya Halk Federasyonu’nun temelleri atılmıştır.²⁵⁴ Makedonya’da 1944, Yugoslavya’nın batı kesiminde 9 Mayıs 1945 tarihine kadar süren işgal yıllarında Tito’nun önderliğinde yürütülen Halk Kurtuluş Savaşı kazanılmıştır. 11 Kasım 1945’te yapılan seçimlerde “Halk Cephesi” olarak adlandırılan Tito’nun partisi neticede kazanmış ve Yugoslavya Demokratik Federal Cumhuriyeti ilan edilerek krallık idaresi son bulmuştur. Bu doğrultuda 29 Kasım 1945’te kurulan “Demokratik Federal Yugoslavya Cumhuriyeti” Sovyet modelinden etkilenecek 6 devletten oluşan Federasyon Anayasası ilan edilmiştir. Bosna-Hersek, Hırvatistan, Sırbistan, Kuzey Makedonya, Karadağ ve Slovenya’dan oluşan 6 devletin ortaklığında hazırlanan anayasada, her unsurun ayrılma hakkına sahip olması, kendi anadillerini kullanabilir ve kültürel gelişimini sağlayabilir olması gibi haklar tanınmıştır.²⁵⁵ Yeni anayasanın kabulüyle 1 Şubat 1946’da Tito başkanlığındaki bakanlar kurulu ilan edilmiştir. Komünistlerden oluşan hükümet izlediği ekonomik politikalar ile toplumu sosyalist düzene hazırlama çalışmalarına yönelmiştir.²⁵⁶ Tito, devlet yönetiminde komünist rejiminin ideolojisini kabullenmekle birlikte Komünist Sovyet Rusya karşısında bağımsız bir tutum içine girmiş ve yönetimi boyunca Sovyet lider Stalin’den farklı bir sosyalist siyaset takip etmiştir.²⁵⁷

²⁵²M. Ali Kettani, *Muslim Minorities In The World Today*, (Londra: Mansel, 1986), 28-29.

²⁵³İrfan Kaya Ülger, *Yugoslavya Neden Parçalandı* (İstanbul: Ummuttpe Yayınları, 2016), 50.

²⁵⁴Jelavich, *Balkan Tarihi*, 2/286.

²⁵⁵ Nesrin Kenar, *Bir Dönemin Perde Arkası Yugoslavya* (Ankara: Palme Yayınları, 2005), 69-70.

²⁵⁶ Kristo Mançev, *İstoriya na Balkanskite Narodi* (1945-1990) (Sofya: Paradigma, 2006), 73.

²⁵⁷ Bk.Josip Boroz Tito, *Özyönetimli Sosyalizm*, çev. İlhami Emin (İstanbul: Koza Yayınları, 1978)

Federal anlayış çerçevesinde ülkedeki din-devlet ilişkileri için Yugoslavya Federasyonu Anayasası'nda yapılan düzenlemelerde: “*Din ve ibadet serbesttir*”, “*Din ve dini kuruluşlar devletten ayıdır*”, “*Bu kurumlar tarafından dini faaliyetlerin yürütülmesi serbesttir*”, “*Din ve inanca müteallik işlerin siyasete dahil ise yasaktır*” ve “*Din adamı yetiştirmek amacıyla okulların açılması anayasal bir haktır*” hükümlerine yer verilmiştir.²⁵⁸

Hukuki mevzuatta yer verilen bütün bu haklar, belirli dönemlerde baskıcı sınırlamalar belirli dönemlerde de esnek yaklaşımlarla tam olarak uygulamaya konulamadığı görülmektedir. Özellikle yaygın din eğitimi uygulamalarına sadece yaz aylarında izin verildiği ve belli zamanlarda da esnetilerek uygulandığı görülmüştür.²⁵⁹

Makedonya için oldukça önemli olan gelişmelerden biri, 1967’de Makedon Ortodoks Kilisesi’nin kurulması ve Makedon Ortodoks Hristiyanların Sırp Kilisesinden ayrılmaıdır. Makedon Kilisesi’nin kurulması, Sırların tahakkümünden kurtulmak anlamına gelirken uzun vadede Makedonluk bilincinin artırılması ve Yugoslavlıktan kopma anlamına da gelmiştir.²⁶⁰

Yugoslavya komünizmi benimsemesine rağmen Mareşal Tito’nun öncülüğünde Sovyet yönetimine girmemiştir. Yunanistan dışındaki bütün Balkan ülkeleri Marksist rejimleri kabul etmişler fakat Balkanlar’da bu komünist rejimler hiçbir zaman “enternasyonal” nitelik kazanmamış, başlangıçtan bugüne kadar “millî komünizm” şeklinde gelişmiştir. Buna bağlı olarak ülkelerdeki gurupların kendi diline, tarihine ve kültürüne önem verilerek Marksist kurallar sadece ekonomi alanında uygulanmıştır.²⁶¹

1974 Anayasasında Makedonya’nın Makedonlar, Arnavutlar ve Türkler tarafından kurulduğu beyan edilmiştir. Buna rağmen hâkim ulusun Makedonlar olduğu Arnavut ve Türklerin ise yönetilenler statüsünde yer aldıkları görülmektedir. Makedon dışındaki etnik unsurlara temel ve kültürel haklar tanınmış olsa da Makedonya içerisinde eşit halk statüsü elde edememişlerdir. Anayasada Makedonya’nın resmi kurucu üyeleri arasında

²⁵⁸Ustav na Socijalistička Federativna Republica Jugoslavia 1945, clen:174. ; Ahmet Smajlović, Muslims in Yugoslavia Journal of Institution of Muslim Minority, *Jeddah*, 1/21(979), 136.

²⁵⁹Nesibe Kamberi, *Maedonya’da Komünizm Sonrası Dönemde Ortaya Çıkan Dini Akımlar ve Temel Görüşleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 19.

²⁶⁰Volkan Tatar, *Eski Yugoslavya’da Yeni Devletler: Birleşmiş Milletler ve Büyük Güçler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 245.

²⁶¹Kemal Karpat, “Balkanlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara:TDV Yayınları,1992), 5/28.

kabul edilmiş olan Arnavutlar ve Türkler, 1989 Anayasa değişikliği ile Makedonya, “Makedon ulusunun devleti” kabul edilmesi sonucu, bu tanımın dışında bırakılmışlardır.²⁶² Arnavutlar, iki dünya savaşı arası dönemde yoğun bir Sırp baskısı altında kalmış ve asimilasyon yoluyla sayıları azaltılmaya çalışılmıştır. II. Dünya Savaşı’ndan 1990’lara kadar geçen sürede Makedonya Arnavutları, 1974 Anayasasında isimleri geçmesi dışında bir kazanım elde edememişlerdir.²⁶³

Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti idaresine giren Makedonya’da Müslüman azınlıkların dini kurumları federal anlayışla yeni düzenlemelere tabi tutulmuştur. Yugoslavya Federasyonu Anayasası’nda; “Din ve ibadet serbesttir. Din ve dini kuruluşlar devletten ayırdır. Bu kurumlar aracılığı ile dini faaliyetlerin yürütülmesi ve din adamı yetiştirmek amacıyla okulların açılması anayasal bir haktır. Din ve inanca müteallik işlerin siyasete dâhil edilmesi de yasaklanmıştır”.²⁶⁴

Yugoslavya’da din ve mezhep olarak Ortodoksluk, Katoliklik ve Müslümanlık tanınmıştır. Sırlar, Makedonlar ve Karadağlılar Ortodoks kilisesine, Hırvatlar, Slovenler ve Macarlar ise Katolik kilisesine mensupturlar. İslam dinine mensup olanlar ise Boşnaklar, Arnavutlar, Türkler, Torbeşler ve Romlar’dır. Yugoslavya Müslümanları etnik sorunlarıyla birlikte dini kimlik sorunlarıyla da karşı karşıya kalmışlardır.²⁶⁵ Bu dönemde din hizmetlerini yürütecek kadrolar büyük ölçüde Saraybosna, Priştine ve Üsküp’teki din eğitimi veren okullardan mezun olanlardan seçilmiş ayrıca Arap ülkelerinde eğitim alanlar da din hizmetlerinde görevlendirilmişlerdir.²⁶⁶

Eğitimin yalnız devlet tarafından uygulanabileceği kararı olmasına rağmen devlet müesseseleri ile İslam Birliği arasında “dini eğitim” gündeme gelmiş ve camilerdeki dini eğitimin “Verska Obuka” (dini talim) mahiyetinde olmasının gerektiği vurgulanmıştır. Yalnız cumartesi ve pazar günleri uygulanmasına izin verilen bu eğitime öğrencinin

²⁶² Tatar, *Eski Yugoslavya’da Yeni Devletler*, 247. ; Mehmet Syfettin Erol, Makedonya Sorununun Temel Dinamikleri, Balkanlar El Kitabı 1, ed.Bilegah A. Gökdağ-Osman Karatay (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 286.

²⁶³ Ustav na Socijalistička Federativna Republica Jugoslavia 1974.

²⁶⁴ Ahmed Smajlovic, "Muslims in Yugoslavia," *Journal of the Institute of Muslim Minority*, 2/1 (1979), 136.

²⁶⁵ Muhammed Aruçi, “Eski Yugoslavya II”, *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yay., 1998), 183.

²⁶⁶ Ömer Turan. “Balkan Türklerinin Dini Meseleleri” *Yeni Türkiye*, 16 (1997), 208-2010.

katılması için velinin iznini beyan eden belge şartı konulmuştur. Ancak bu tür uygulamalar 1945- 1991 yılları arasında her zaman için geçerli olmamıştır.²⁶⁷

Yugoslavya yönetiminin yurtdışında eğitime yönelik olumsuz tutumu ve yüksek dini öğrenimin Yugoslavya içinde yapılması zorunluluğu nedeniyle 1978'de Saraybosna'da "İslamki Teoloski Fakultet" adıyla bir ilahiyat fakültesi açılmıştır. Yugoslavya Federasyonu İslam Birliği'ne bağlı olarak faaliyet gösteren diğer fakülte ise 1990'da Priştine'de açılmıştır. Makedonya bağımsızlığından sonra 1997'de Üsküp'te "İslami Bilimler Fakültesi" kurulmuştur.²⁶⁸

Birçok etnik ve dini kimliği içinde barındıran ve aşırı özerk yapısıyla farklı grupları Yugoslav kimliğinde birleştirmek yerine onların kimliklerini koruyabildikleri bir yönetim oluşturan Yugoslavya'da 1974 Anayasası, federasyonu oluşturan altı devletin 1980'ler boyunca neredeyse bağımsız davranmasına izin vermiştir.²⁶⁹ 1974 Makedonya Anayasa'sına göre, "Makedon, Arnavut, Türk ve diğer etnik grupların Cumhuriyeti" olarak tanımlanmıştır.²⁷⁰ Etnik grupların anadillerinde eğitim yapabilmeleri, bayrak kullanmaları, parlamento ve belediyelerde milliyetlerin eşit temsil hakkına sahip oldukları açıkça belirtilmektedir.²⁷¹

Büyük çatışma ve bölünmelerin yaşandığı Balkanlarda Tito, kimlikleri reddetmeyip onları tanıyarak uzun süreli bir barışı sağlamıştır. Tito yaptığı bir görüşmede kendisinin savaş zamanının lideri olduğunu ve kendi ölümünden sonra ülkenin bölünmesinin kaçınılmaz olduğunu dile getirmiştir. Yugoslavya'yı, üfleyerek havada tuttuğu kristal bir küreye benzetmiş ve nefesinin bittiği yerde kürenin düşerek parçalanacağına işaret etmiştir.²⁷² 1974 yılında ömür boyu başkan seçilen Tito'nun 1980 yılında vefat etmesinden sonra Kollektif Başkanlık idare sistemi getirilmiş, 1990'da da çok partili düzene geçilmiştir. Tito'nun öngördüğü gibi milliyetçiliğin yükselişe geçmesi, aşılaman siyasi ve idari sıkıntılar ülkeyi parçalanmaya götürmüştür. 23 Aralık 1990'da

²⁶⁷ Aruçi, "Eski Yugoslavya II", 184.

²⁶⁸ Aruçi, "Eski Yugoslavya II", 184-185.

²⁶⁹ (TASAV), *Balkan Savaşları'nın 100. Yıldönümünde Balkan Tecrübeleri*, 62.

²⁷⁰ İdris Bal, 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), 193.

²⁷¹ Fatih Fuat Tuncer-Burcu Demir, "Makedonya'dan Kuzey Makedonya'ya: Bir Ulus Devletin Dönüşümü Üzerine Sosyal İnşacı Bir Analiz", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* (2020), 5340.

²⁷² Bora Tanıl, *Milliyetçiliğin Provakasyonu* (İstanbul: Birikim Yayınları, 1991), 96.

Slovenya, Ocak 1991’de Makedonya, 25 Haziran 1991’de Hırvatistan, Mart 1992’de Bosna Hersek bağımsızlığını ilan etmiştir.²⁷³

Balkanlar, Birinci ve İkinci Balkan savaşlarının ardından, Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının yoğun yaşandığı bölgelerdendir. Birinci ve İkinci Yugoslavya dönemlerindeki en büyük sorunların etnik kökenli, kurucu unsur ve azınlık statüsündeki topluluklar arasında olduğu anlaşılmaktadır. Ülkedeki milletlerin anayasal düzeyde tanınmak ve hakları konusundaki farklılıklar ve eksiklikler temel çatışma nedenlerini oluşturmuştur. Belirli dönemlerde yapılan düzenlemelerle yazılı olarak belirtilen hak ve özgürlüklerin uygulanmaması, toplumsal tepkilere ve isyana sebep olmuştur. Yugoslavya’dan ayrılarak bağımsızlığını ilan eden ülkelerde yoğunluğu farklı olsa da etnik ve dini tartışmalar devam etmektedir.

6. Günümüz Kuzey Makedonya Cumhuriyeti

Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti’nde Josip Broz Tito’nun (1892-1980) ölümünden sonra ortaya çıkan, ekonomik sıkıntı ve etnik çekişmeler ülkede iç savaşın çıkmasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği’ndeki çözülmeyle birlikte Yugoslavya’nın dağılmaya başlaması üzerine 8 Eylül 1991’de yapılan referanduma dayanarak 17 Eylül 1991’de Makedonya, Yugoslavya’ya karşı bağımsızlığını ilan etmiştir. Makedonya’nın Yugoslavya Halk Ordusu (Sırp ordusu JNA) ile savaştan bağımsızlığını kazanması birçok olumsuzluğun önüne geçmiştir.²⁷⁴

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti, yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin ayrılığı ilkesine dayalı parlamenter demokrasidir.²⁷⁵ Anayasası, ilk çok partili parlamento tarafından vatandaşların eşitliğini gözeterek, hak ve özgürlükler²⁷⁶ temelinde Avrupa standartlarına göre hazırlanmış ve 17 Kasım 1991’de kabul edilmiştir. Anayasanın 1. maddesinde “*Makedonya Devleti bağımsız, egemen, demokratik, hukuki ve sosyal bir devlettir*”²⁷⁷ tanımı yer almaktadır. Hedef, Makedonya’yı egemen, bağımsız, sivil ve demokratik bir

²⁷³(TASAV), *Balkan Savaşları'nın 100. Yıldönümünde Balkan Tecrübeleri*, 62. ; Bozkurt, “Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar”, 54.

²⁷⁴Bk. Emin, *Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu*.

²⁷⁵ Makedonya Cumhuriyeti Anayasası.

²⁷⁶ Anayasa’da vatandaşlara esas haklar, özgürlükler, kadın-erkek ayrımı yapılmadan kanun ve mahkeme karşısında eşit olduklarına yer verilmiştir. Devlet vatandaşları arasında din, dil, ırk, kültür, cinsiyet, ekonomik düzey özellikleri yanısıra, siyasi sosyal ve diğer kuruluşlara bağlılıklarından dolayı ayrıma tabi tutulmayacakları konusunda teminat vermiştir. Makedonya Cumhuriyeti’nin Anayasası, Feniks, AkademskiPeçat, Skopje 2000.

²⁷⁷ Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası 1991.

devlet haline getirmek bunun için de insan hakları, sivil özgürlükler ve ulusal eşitliğin garanti edildiği parlamenter demokrasinin gelişmesi için kurumsal bir çerçeve oluşturmaktır.²⁷⁸ Diğer devletler, topluluklar ve örgütlerle ilişkilerin, uluslararası hukuk standartlarına göre düzenlenmesi öngörülmüştür. Ülkenin en üst düzey yetkilisi olan Cumhurbaşkanı ve parlamento üyeleri beş yılda bir yapılan seçimler ile halk tarafından seçilir. Bağımsızlığın ilanından itibaren seçilen tüm cumhurbaşkanları Makedon etnik kökenli olmuştur.²⁷⁹ Devletin simgeleri Makedonya Cumhuriyeti'nin Devlet bayrağı, arması ve milli marşıdır.²⁸⁰

7. İsim sorunu

Bağımsızlık ilanından (17 Kasım 1991) sonra Makedonya Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan ülkeler Türkiye,²⁸¹ Bulgaristan ve Arnavutluk olurken bağımsızlık yolundaki en büyük engeli Yunanistan oluşturmıştır. Yunanistan ve Makedonya arasında yaşanan tartışma konuları etnik köken, isim ve bayrak başlıklarından oluşmaktaydı. Eski Yugoslavya cumhuriyetlerinden Makedonya, başlangıçta “Makedonya Cumhuriyeti” adını kullanmak istemiş fakat Yunanistan “Makedonya” adına ve Büyük İskender zamanından kalma bir sembol olan Vergina güneşinin Kuzey Makedonya Cumhuriyeti bayrağında kullanılmasına itiraz etmiştir. Yunanistan, itirazına gerekçe olarak Makedonya'nın kendi toprakları içerisinde bir bölge olması ve Makedonya ismi ile birlikte onu temsil eden güneşli bayrağın kullanılmasının, ilerde kendi topraklarından hak iddia edilmesine kadar gidebilecek bir sürecin başlangıcı olmasından duyulan kaygı olarak belirtmiştir. Makedon tarafı ise Makedonya ismini tercih etmelerindeki gerekçeyi self determinasyon hakkı olarak öne sürmüştür. Yunanistan'ın bu tutumu nedeniyle 1992 yılında Avrupa Birliği isim değiştirme şartıyla Makedonya'yı tanıyacağını ilan etmiştir.²⁸² Bu gelişme Yunanistan tarafından tepki ile karşılanmıştır.

2018 yılında ülkede yaşanan iktidar değişikliği ile AB ve NATO üyeliklerinin önünü açabilmek adına sorunun çözümü için önemli gelişmeler yaşanmıştır. Makedonya ve

²⁷⁸ Şejda Kjorbayram, *Bağımsızlığından günümüze Makedonya (1991-2014)*. (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 11.

²⁷⁹ Emin, *Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu*, 19.

²⁸⁰ Kadr Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya'da Din Eğitimi (1991-2010)* (Bursa: Uludağ Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 11.

²⁸¹ Türkiye Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ilanını kendi ismi ile tanımış ve kısa sürede dünya iktisadi düzenine uyum sağlayabilmesi için birçok işbirliği anlaşması yapmıştır.

²⁸² Hacısalihoğlu, “Makedonya”, 27/442.

Yunanistan tarafları arasında 17 Haziran 2018 tarihinde Prespa Anlaşması imzalanmıştır. 20 maddeden oluşan Prespa Anlaşması'nda iki önemli konunun çözüme kavuşturulması hedeflenmiştir. İlki, Makedonya'nın anayasal isminin "Kuzey Makedonya" şeklinde değiştirilmesidir. İkincisi de Makedonya'nın Yunanistan ile aralarındaki ihtilafların çözülmesi halinde AB üyeliği önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik husustur.²⁸³

Prespa Anlaşmasında, Makedonya ve Yunanistan için "Makedonca" teriminin aynı anda iki farklı anlamı olabileceği konusunda mutabakat sağlanmıştır. Makedon tarafı için milliyet, etnik aidiyet ve Güney Slav dili anlamına gelirken, Yunan tarafı için ise Antik Yunanistan'ın kültürel mirası ve Phillip Krallığı ile Makedonyalı İskender'in mirası anlamındadır.²⁸⁴ Değişikliğin yapılması için 30 Eylül 2018 tarihinde halk oylaması yapılmış, %36,91 oranında katılım sağlayanların %91,46'sı evet oyu kullanırken, %5,65 ise isim değişikliğini onaylamamıştır. İsim değişikliği kararı, 11 Ocak 2019 tarihinde Makedonya Meclisi, 25 Ocak 2019 tarihinde de Yunan Meclisi tarafından onaylanmıştır. Anlaşma 12 Şubat 2019 tarihinde Makedonya ve Yunanistan'ın Birleşmiş Milletleri bilgilendirmesi ile yürürlüğe girmiştir. Böylece Kuzey Makedonya'nın AB üyeliğine yönelik en önemli engel ortadan kalkarken; NATO'ya üyelik protokolü de Yunanistan tarafından onaylanmıştır.²⁸⁵

C. Çokkültürlü Kuzey Makedonya'da Etnik Unsurlar

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin çok dinli, çok kültürlü, çok uluslu ve çok dilli bir yapıya sahip olması bir yandan siyaset ve kültür tarihini yapılandırırken öte yandan ülkede yaşanan gerginlik, rekabet ve egemenlik mücadelelerinin de ana etkenleri olmuştur.

Bağımsızlıktan sonra kabul edilen Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası'nın hazırlık ve sonraki süreçlerinde en çok tartışılan ve itiraz edilen konu etnik unsurlar statüsüydü. Ülke nüfusu, Makedon, Arnavut, Türk, Roman, Sırp, Boşnak, Ulah ve diğer (Bulgar, Hırvat, Çek, Alman, Yunan, Macar, Karadağlı, Sloven vd.) etnik gruplara

²⁸³Esra Karhova Sosyal-Sevcan Yıldız "Makedonya Sorununun Konstrüktivizm Bağlamında Değerlendirilmesi", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 5/1 (2021), 126.

²⁸⁴Mira Šorović, "The Republic of North Macedonia a New Country in The Western Balkans" *Research in Social Change*, 11/3 (2019), 99.

²⁸⁵Sosyal-Yıldız "Makedonya Sorununun Konstrüktivizm Bağlamında Değerlendirilmesi", 126. ; The Guardian (DG), "Greek MPs Ratify Macedonia Name Change in Historic Vote" (15.03.2021)

mensuptur.²⁸⁶ 1974 Makedonya Anayasa'sına göre, “*Makedon, Arnavut, Türk ve diğer etnik grupların Cumhuriyeti*” olarak tanımlanırken 1991 Anayasasında tanımlama değişikliğine gidilmiş ve “*Makedonya Cumhuriyeti Makedonların ulusal devleti*” şeklinde bir tanıma yer verilmiştir. Bu maddeye göre Makedonya'daki tek ulus Makedonlar kabul edilerek, diğer milletler ulusal azınlıklar olarak tanımlanmıştır.²⁸⁷ Azınlık statüsündeki grupların itirazları devam ederken 1997'de Kuzey Makedonya Anayasa Mahkemesi azınlıkların bir başka devlet bayrağı ya da milli sembollerini kullanmalarını da yasaklamıştır.²⁸⁸

Azınlık kavramı genellikle toplumda din, dil ve etnik köken veya nüfus çoğunluğu oluşturan topluluğa nispetle sayısal anlamda az olan grubu ifade etmektedir.²⁸⁹ Azınlıklarla ilgili atılan bu yanlış adımlarla milli ve manevi değerlerinin yok sayılması, karara muhatap kesimlerin olumsuz tavır takınmalarına, toplumsal bütünleşmeden uzaklaşmalarına neden olmuştur.

1. Makedonlar

Makedonların büyük çoğunluğu, Güney Slav dili konuşan ve komşularıyla kültürel ve tarihi bir "Ortodoks Bizans-Slav mirası" paylaşan Doğu Ortodoks Hristiyanları olarak tanımlanmaktadır. Makedonlar, kendi tarihlerini Antik Makedonya'ya kadar dayandırıp kendilerini II. Filip ve Büyük İskender gibi Makedon krallarının meşru mirasçıları olarak kabul etmektedirler.²⁹⁰

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun millet sistemi içinde gayrimüslimler olarak tanımlanan Makedon ve Slav toplulukları arasında ulusal bir bilincin uyanmaması gerekçesiyle Makedon ulusal kimliğinin geç kalmış bir Balkan ulusal kimliği olduğu öne sürülür.²⁹¹ Makedonlar, 1903 İlinden Ayaklanması'nın ardından yayılan düşünceler sonucu, millet olmak için ortak tarih, kültür ve dilin yapı taşı olduğunu savunmaya başlamıştır.²⁹² Makedon ulusçularına göre Makedon kimliği

²⁸⁶ Republika Severna Makedonija Drzaven Zavod za Statiskata, *Stat*, (Erişim 09 Ağustos 2022).

²⁸⁷ Abdülmecid Nuredin, “Dünden Bugüne Makedonya Türkleri”, *Hikmet İlmî Araştırma Dergisi*, 11 (2008), 179.

²⁸⁸ Çayırılı, “*Makedonya Türkleri*”, 442.

²⁸⁹ Özcan “*Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*”, 9.

²⁹⁰ Emrah Korunalp-Sündüs Adaş, “Makedonya’da İsim Sorunu: Yunan ve Makedon Milliyetçiliklerinin Kısıcında Kimlik İnşası”, *Iğdır Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi* (2020), 322.

²⁹¹ Oruç, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, 203.

²⁹² Mazower, *Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, 83-85.

Yugoslavya döneminin bir üretimi ya da icadı değildir, tarihsel gerçekliği olan bir kimliktir. SHS Krallığı (Sırp Hırvat ve Sloven Krallığı) ve Krallık Yugoslavya'sı dönemlerinde (1918-1944) azınlık statüsünde yok sayılan Makedon kimliği Yugoslavya döneminde yeniden doğmuştur.²⁹³ II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Makedonya'nın üç bölümünde, daha sonra komünist denetim altında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (SFRJ) bünyesinde Makedonya Halk Cumhuriyeti'nin kurulması da dahil olmak üzere etnik Makedon kurumları oluşturulmuştur.²⁹⁴

Makedon ulusal kimliğinin kurumsal olarak meşruiyet kazanmasına olanak sağlayan Tito döneminde Makedon ulusal kurumları tesis edilmeye, dil ve kimliğin özgünleşmesine çalışılmıştır.²⁹⁵ Ayrıca, başta Sırp Ortodoks Kilisesi olmak üzere bütün Ortodoks kiliselerinin şiddetli muhalefet etmelerine rağmen Sırp ve Bulgar kiliselerinden ayrı müstakil bir Makedon Kilisesi kurulması sağlanmıştır. Makedon dilinin, Bulgarca ve Sırpçadan ayrı bir dil haline getirilmesi yönünde çalışmalar yürütülmüştür.²⁹⁶ Yugoslavya'nın dağılma sürecinin ardından Balkan coğrafyasında ulusal sorunlar ve etnik çatışmalar yayılırken Makedonya'nın ayrı bir Cumhuriyet olarak bağımsızlığını ilan etmesi, tarihi Makedonya sorununu²⁹⁷ tekrar gündeme getirmiştir.²⁹⁸

Kuzey Makedonya'nın 1991 tarihli Anayasasının 49. Maddesinde “Makedonya Cumhuriyeti, komşu ülkelerde yaşayan Makedon millete mensup kişilerin ve Makedon sürgünlerin statü ve haklarını korur, kültürel gelişimlerini destekler, onlarla ilişkileri teşvik eder” hükmünün yer alması Yunanistan ile büyük gerilimlere neden olmuştur.²⁹⁹

Yunanlara göre Makedon kimliği tarihsel Makedonya ile hiçbir bağı olmayan bir Slav kimliğidir. Bulgarlar da Makedonları kendilerini Makedon “zanneden” Bulgarlar olarak kabul etmektedirler.³⁰⁰ Sırp entelektüeller ise yirminci yüzyıldan öncesi dönemlerde Slavlar arasında Makedon olarak tanımlanabilecek sabit etnik bir kimliğin tarihsel

²⁹³ Yaygın olan bir görüşe göre; Makedon kimliği Tito'nun Makedonya üzerindeki Yunan ve Bulgar siyasi iddialarını temelsiz bırakmak üzere uyguladığı bir ulus inşa sürecinin ürünüdür.

²⁹⁴ Vuslat Nur Şahin, “Kuzey Makedonya’ Sorunu Çözer mi?”, *Avrasya İncelemeleri*, 49 (2018), 41.

²⁹⁵ Nazif Mandacı-Murat Necip Arman, *Çağdaş Balkan Siyaseti* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2012), 214.

²⁹⁶ Robert Bideleux-Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe* (New York: Routledge, 2007), 410.

²⁹⁷ Makedonya Sorununun kaynağı, Makedonya ismini meşru kullanma hakkının Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti'ne mi ait, yoksa Yunan ulus-devletinin iddia ettiği gibi, Makedonya'nın Yunan tarihsel geleneğinin ve kültürünün bir parçası mı olduğu tartışmasında düğümlenmektedir.

²⁹⁸ Oruç, *Balkanlarda Osmanlı Mirası*, 202-203.

²⁹⁹ Oruç, *Balkanlarda Osmanlı Mirası*, 206.

³⁰⁰ Yeliz Okay-Tuncay Babalı, *Türkiye-Makedonya ilişkileri* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012), 72.

varlığını şüpheli karşılamaktadırlar.³⁰¹ Makedonlara gelince, Kuzey Makedonya'nın bağımsızlığından itibaren, dil ve kimliklerinin özgün olduklarını vurgulamakta, tarih, kültür ve sanat çalışmalarını ağırlıklı olarak “Makedon kimliği” sembolleri üzerinden gerçekleştirmektedirler.

2. Arnavutlar

Hâkim Makedon unsurun dışında en kalabalık etnik topluluk olan Arnavutların menşei, Hint-Avrupa asıllı olan İliryalılara dayanmaktadır.³⁰² Arnavutlar Osmanlı döneminden itibaren ayrıcalıklara sahip olmuşlar. Osmanlı sonrası iki dünya savaşı arasındaki süreçte Kuzey Makedonya Arnavutları, Makedon ve Türkler gibi azınlık tanımı içinde yer almıştır. Sosyalist dönemde Yugoslav yönetiminin Makedonyalı Arnavutları, Kosovalı Arnavutlar ile birlikte “millet” olarak tanımlaması sonucu sosyopolitik ayrıcalıklardan ve özerkliklerden yararlanmalarını sağlamıştır. Tito'nun Arnavutlara yönelik ılımlı politikaları Makedonya'daki Arnavutlar için de geçerli olmuş, etnik unsur olarak tanınmıştır. Ancak 1980'li yıllardan itibaren milliyetçi Sırp'ların baskı kurmaya başladığı Yugoslavya'da Kosova'ya yönelik baskılar arttıkça Arnavutlar kitlesel protestolara başlamış ve büyük olaylar yaşanmıştır.³⁰³ Etnik Makedonlar ve Arnavutlar arasındaki sorunlar bağımsızlık döneminde başlamış ve Kuzey Makedonya'da karşılaşılan en büyük iç çalkantılar etnik bölünmeye sebep olmuştur. Arnavutlar, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti anayasasında eşit ulus statüsüne sahip olamayacaklarını anlayınca bağımsızlık referandumunu reddetmişler ve bu konudaki tutumları Arnavutluk tarafından desteklenmiştir.³⁰⁴

Makedonların kendilerini devletin tek kurucu unsuru (narod) olarak görmelerine karşılık Arnavutların da ikinci sınıf ve azınlık olmayı kabul etmeyip kendilerinin de kurucu unsur olarak eşit haklara sahip olmaları gerektiği iddiaları, uzun zaman çözilemeyen iç çatışmanın nedenleridir.³⁰⁵ Yapılan itiraz ve protestolara rağmen sadece Makedonların kurucu unsur kabul edilmesi, Makedon kültür ve dilinin her alanda baskın olması Arnavutların tepkisine neden olmuştur. Anayasada Arnavutlara kurucu ulus statüsü

³⁰¹ Ali Özkan, *Enver Hoca Dönemi Arnavutluk (1945-1989)*, (İstanbul: Nobel Yayınları, 2021), 67.

³⁰² Mustafa L. Bilge, “Arnavutluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/384.

³⁰³ Emin, *Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu*, 30.

³⁰⁴ Zoran Andonovski, “Bağımsız ve Egemen Makedonya”, *Makedoniya*, 462 (1991), 11.

³⁰⁵ Hacısalihoğlu, “Makedonya”, 443.

verilmemesi, ülkeyi Arnavut sorunu ekseninde istikrarsızlaştırıcı bir yola sürüklemiştir. Arnavut partileri (Demokratik Refah Partisi ve Halkın Demokratik Partisi), Anayasa'daki Arnavutların Makedonlarla birlikte kurucu bir etken olarak eşit olmalarında ısrar etmişler ancak kabul edilmemiştir.³⁰⁶

Resmi dilin kullanımı, azınlıkların hakları ve yükümlülükleri, anadilde eğitim, ülke başkanının seçim biçimi, Makedonya'nın arması, bayrağı ve milli marşıyla ilgili yasanın kabulü konusunda güçlü bir tartışma yaşanmıştır.³⁰⁷ Siyasi tartışma ve çatışmalara rağmen Arnavutlar yeni anayasal düzende siyasal sistemin dışında kalmayıp parlamentoda yer almayı tercih etmişlerdir.³⁰⁸

1990'ların sonunda parlamentoda Arnavut halkını temsil eden partilerin halkın taleplerini yeterince dile getiremediği ve haklarını savunamadığı gerekçesi daha sert ve milliyetçi Arnavut partilerin yükselişe geçmesine neden olmuştur. Kamuda Arnavutların nüfus sayısının düşük oranda yer alması, Arnavutça eğitim kurumlarına çok sınırlı düzeyde izin verilmesi ve Arnavutça eğitim veren bir üniversitenin kurulmasına engel olunması gibi gerekçeler Makedonya'daki Arnavutların dağa çıkıp Makedon güvenlik güçleri ile çatışacağı 2001 krizini doğurmuştur. Bu doğrultuda ülkede etnik gerilimlerin etnik çatışmaya dönüştüğü bir döneme girilmiştir. Makedonya'daki Arnavut sorunu 2001 yılının şubat ayından itibaren çatışmaya dönüşerek iç sorun olmaktan çıkmış ve uluslararası toplumu tedirgin eden yeni bir "Makedonya Sorunu" haline gelmiştir. Sosyopolitik ve dil haklarını garanti eden Ohri Çerçeve Anlaşması'nın (OÇA) 13 Ağustos 2001 tarihinde kabul edilmesiyle sorunların çözüm aşamasına geçilmiştir.³⁰⁹ 2001 yılından itibaren hukuki boyutta tanınan hak ve özgürlükler toplumsal gelişmelere kapı açmıştır. Eğitim, dil, kültür ve etnik kimlik nedeniyle sınırlama getirilen birçok alandaki özgürlükler etnik unsurlar arasındaki gerginliği azaltmıştır.

3. Türkler

Türklerin bölgeye gelişi 4. yüzyıldan itibaren başlamış fakat yerleşime geçmeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Haziran 1389 tarihinde elde ettiği I. Kosova galibiyeti sonrası

³⁰⁶ Aktan Hamza Pars, Makedonya Arnavutları, *Balkanlar El Kitabı* 2, ed.Bilgehan A. Gökdağ- Osman Karatay (Ankara: Akçağ Yay., 2017), 304.

³⁰⁷ Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Meclisi 26. oturumu, 1991.

³⁰⁸ Emin, *Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu*, 30.

³⁰⁹ G. Pınar Günboyu "Makedonya'da Arnavut Makedon Çatışması ve Ohrid Anlaşması" *Türkiye - Makedonya İlişkileri*, ed.Yeliz Oktay-Tuncay Babalı (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012), 5-7.

başlamıştır. Siyasal gücün verdiği imkânlarla birlikte yaşanan yoğun göç ve iskân politikaları sayesinde Türk kimlik ve kültürü asırlarca bölgeye hâkim olmuştur.³¹⁰ 1912-1913 Balkan Savaşları'nın ardından başlayan etnik çatışma ve zorunlu göç politikaları Türk nüfusunun azalmasına ve günümüzde %3,9 gibi düşük bir nüfus dilimini teşkil etmesine neden olmuştur. Arnavutların sürdürdüğü etnik kimlik ve belirli konulardaki mücadelelerinde nüfus oranlarının etkisi büyüktür. Türk nüfus oranının bu konuda çok daha dezavantajlı konumda olması özellikle iki dünya savaşı arası süreçte azınlık olarak anadilde eğitim ve benzeri mahrumiyet ve sıkıntıların yaşanmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur. Tito döneminde Türklerin, Makedonya Cumhuriyeti'nin etnik unsuru olarak tanınması nispeten belirli hakların sınırlı şekilde elde edilmesini sağlamıştır.³¹¹

Düşük nüfus oranı probleminin yanı sıra Türkler arasında siyasi birliğin olmaması da sürecin Türkler aleyhine yaşanmasında etkili olmuş bir diğer etkindir. Özellikle Türklerle ait partiler olan TDP (Türk Demokratik Partisi), THP (Türk Hareket Partisi) ve TMBH (Türk Milli Birlik Hareketi)³¹² isimli siyasi partilerin birbirleriyle rekabet etmeleri Türk oylarının bölünmesine ve Türklerin siyasetteki temsilinin daha düşük seviyede gerçekleşmesine neden olmuştur.³¹³ Siyasi alandaki ayrışmalar Türklerin ilim, kültür, sanat ve sosyal alanlardaki ortak çalışmalara az da olsa engel teşkil etmektedir. 2000'li yıllarda Türkler için olumlu gelişmeler yaşanmıştır. 2001'de OÇA (Ohri Çerçeve Antlaşması)'nın imzalanması ile ülkedeki bütün azınlıklarla birlikte Türkler de nüfus oranlarına göre kamuda yer alma hakkı elde etmiştir. Yeni bağımsızlığına kavuşan cumhuriyetler arasında Türklerin çoğunlukla yaşadığı Kuzey Makedonya'da hayatın her alanında maddi ve manevi Türk kültür mirası varlığını sürdürmektedir.³¹⁴

4. Romanlar

Romanların Balkanlar'a ilk gelişi, 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı fethi ve bölgede Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti ile bağlantılıdır. Balkanlar'a akıncı birlikleri ile gelerek

³¹⁰ Necati Çayırılı, Makedonya Türkleri, *Balkanlar El Kitabı 2*, ed.Bilgehan A. Gökdağ- Osman Karatay (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 315.

³¹¹ Bozkurt, "Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Ölgesindeki Türkler ve Müslüman Müslümanlar", 55-56.

³¹² 1992 yılında kurulan TDP'nin ardından Güven Türk Partisi, 1999 yılında Türk Hareket Partisi, 2002 yılında Makedonya Türk Kalkınma Partisi ve 2006'da Türk Milli Birlik Hareketi kurulmuştur.

³¹³ Emin, *Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu*, 33.

³¹⁴ Poulton, *Who are the Macedonians?*, 32.

yerleşmelerinden dolayı Trakya ve Balkanlar, Romanların Hindistan'dan sonra ikinci vatanları olarak kabul edilir. Günümüz Kuzey Makedonya'sında çoğunluğunun Müslüman olduğu bilinen Romanlar ülke nüfusunun %2,34'ünü oluşturmaktadır.³¹⁵

Makedonyalı Romanlar, Romence'nin farklı lehçelerinin yanı sıra Makedonca, Türkçe ve Arnavutça da konuşmaktadırlar. Eğitim konusunda yaşadıkları sorunları henüz aşamayan Romanlar, kendi dillerini sadece seçmeli ders olarak Anayasal düzeyde tanınan Romanlar Ohri Çerçeve Anlaşması'ndaki maddelerin gerektiği şekilde uygulanması konusunda, siyaset, sivil toplum kuruluşları ve basın yayın aracılığıyla mücadelelerini sürdürmektedirler.³¹⁶

5. Sırplar

Sırplar, 6. ve 7. yüzyıllarda Balkanlar'a yerleşmeye başlayan, çoğunlukla Ortodoks Hristiyanlığa mensup Güney Slav halkıdır. Balkan tarihinde Sırpların hâkimiyet kurma ve yönetme mücadelesi, Balkan olaylarının asırlarca devam etmesi ve önemli sonuçların doğmasında etkili olmuştur.³¹⁷

Sırp milliyetçiliğinin en önemli yapı taşlarından biri olan Ortodoks kilisesi, Osmanlı hâkimiyeti döneminde Sırp halkını etrafında toplamış, Sırp benliğinin korunmasına katkı sağlamıştır.³¹⁸ Yugoslavya döneminde Sırp Ortodoks Kilisesinden ayrılarak Makedon Ortodoks Kilisesi'nin kurulması iki gurup arasındaki çatışmaların tarihsel zeminini oluşturmuştur. Aralarındaki 55 yıllık uzlaşmazlığa 19 Mayıs 2022'de son veren Sırp Ortodoks Kilisesi, Makedonya Ortodoks Kilisesi'nin otosefalliğini kabul ederek, iki kilisenin patrikleri ortak ayin düzenledi.³¹⁹ Sırp Ortodoks Kilisesinin Makedon Ortodoks Kilisesini tanıması Balkanlardaki önemli sorunlardan birinin ortadan kalkmasına vesile olmuştur. Ama bununla birlikte Sırpların/ Sırbistan Hükümetinin, Makedon, Arnavut, Türk, Boşnak ve Balkanlardaki diğer etnik unsurlarla arasındaki ilişkilerde etnik

³¹⁵ Fidan Uğur Çerikan, *Çingeneler Denizli Örneği* (Ankara: Kalem Kitap, 2021), 11-15.

³¹⁶ Sinan Kazancı, "Makedonya'da Romanlar Üzerine Bir Araştırma: Üsküp, Şutka Örneği", *Bartın Üniv. Edebiyat Fakültesi Dergisi* (2022), 33.

³¹⁷ Predrag Komatina, *Prve Srpske Dinastije I Poreklo Nemanjića* (Subotica: Liber Novus, 2018), 8

³¹⁸ Selma Saraç, *Sancak Bölgesinde Hristiyanlık ve İslâm (15-17. yüzyıllar)* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 29.

³¹⁹ Gazete, Sırp Ortodoks Kilisesi Makedonya Ortodoks Kilisesi'nin Otosefalliğini Kabul Etti (Erişim 17 Ekim 2022).

milliyetçilik söylem ve uygulamalarından kaynaklanan gerginlik günümüzde de sıcaklığını korumaktadır.

6. Torbeşler

Kuzey Makedonya'nın zengin etnik ve dini yapısında farklı bir yeri olan Torbeşler, Balkanlarda özellikle Kuzey Makedonya'da yaşayan ve Makedonca konuşan Müslüman etnik grup olarak tanımlanmaktadır. Makedon tarihçiler, dil konusunu ön plana çıkararak Torbeşlerin Ortodoks Hristiyan geleneğini yaşattıklarını iddia ederken Türkler ise Torbeşlerin Müslüman olduklarına dikkat çekerek ortak din unsuruna vurgu yapmaktadırlar. Bazı araştırmacılar Torbeşleri İslamiyet'i seçen Bogomiller olarak tanımlarken Osmanlı arşivlerinde ise aslen Türkbaş olarak nitelendirilmektedirler.³²⁰

Atalarının Konya'dan geldiklerini söyleyen Torbeşler, Türkçe konuşmamalarının nedenini, Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesi ile birlikte okullarının kapatılması ve sosyal baskılara maruz kalmaları nedeniyle Makedonca konuşmak zorunda kaldıkları şeklinde açıklamaktadırlar. Torbeşler, kendilerinin kurduğu ve 2006 seçimlerine katılıp meclise giren Avrupa ile Bütünleşme Partisi'nin dışında Arnavut siyasi partilerini ve çoğunlukla Türk Demokratik Partisi'ni (TDP) desteklemektedirler. Kendi dillerini zaman içerisinde yitirmek zorunda kaldıkları için Türkçe eğitim talebinde bulunmaktadır.³²¹ Etnik kimlik ve kökeni konusundaki araştırma ve tartışmaların devam etmesi, nüfus sayımı³²² ve farklı birçok alanda Torbeş kimliğinin yer almasına engel olmaktadır.

7. Ulahlar

Kuzey Makedonya nüfusunun % 0,47'sini oluşturan Ulahlar, Balkanların çeşitli bölgelerinde dağılmış şekilde yaşamakta, farklı ülkelerde farklı isimlerle tanınmaktadırlar. Ulahlar, Kuzey Makedonya'da yaşayan Ulahların çoğunun entegre ya da asimile olması nedeniyle nüfus oranlarının daha fazla olduğu iddiasında bulunmaktadır. Bağımsızlıktan sonra azınlık olarak tanınan Ulahlar, diğer Balkan ülkelerindeki soydaşlarından çok daha iyi şartlarda varlıklarını devam ettirmişlerdir. ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 1998'de yayınladığı Makedonya İnsan Hakları Raporu'nda,

³²⁰ Ali Dikici, Türkiye'deki Balkan Muhacirleri Arasında Kaybolan Bir Topluluk: Torbeşler, *Avrasya Etüdleri*, 2/46 (2014), 149-150.

³²¹ Ali Dikici, "Makedonya'da Torbeşler", *Balkanlar El Kitabı*, ed. Bilgehan A. Gökdağ- Osman Karatay, 2 (Ankara: Akçağ Yay., 2107), 342.

³²² Kuzey Makedonya'nın bağımsızlığından sonra gerçekleştirilen nüfus sayımlarında, ayrı bir etnik unsur olarak değerlendirilmeyen Torbeşlerin nüfusu belirtilmemektedir.

ulusal ve etnik gruplar arasında Ulahlara da yer verilmiş ve Ulah Milletvekillerinin varlığından bahsedilmiştir.³²³ Ulahlar, Kuzey Makedonya Anayasası'nda, ayrı bir millet şeklinde tanımlanmaktadır bu sebeple belirli yasal hak ve özgürlüklere sahiptirler. Eğitim, basın yayın gibi konularda sınırlı da olsa faaliyet göstermektedirler. Ulahlar ile aynı ırktan olduklarını iddia eden Romanya, Kuzey Makedonya'daki Ulahlara eğitim, sanat ve kültür alanlarında destek vermektedir.³²⁴

Kuzey Makedonya'daki bu etnik çeşitliliğin hukuki düzeyde tanınması ile birlikte eğitim, kültür alanlarında haklarının sınırlandırılmasından dolayı ülkede etnik sorun kaynaklı çatışmalar yaşanmıştır. Bu ayrışmaların yaşanmasına engel olunması yönünde atılan en önemli adımlardan biri Ohri Çerçeve Anlaşması olmuştur.

8. Ohri Çerçeve Anlaşması (OÇA)-13 Ağustos 2001

Kuzey Makedonya'nın çalkantılı siyasi tarihinde uzun süre bir arada yaşayan farklı etnik gruplar önemli sorunları da beraberinde getirmiştir. Bağımsızlık sürecinde toplum yapısı gerçekliğinin göz ardı edilmesinden doğan sorunlar zamanla büyüyerek 2001 yılındaki etnik çatışmalara sebebiyet vermiştir. Makedon, Arnavut, Türk ve diğer etnik gruplar arasında sürdürülebilir kültürel çeşitlik ve çoğulculuk politikası 21. yüzyıl Kuzey Makedonya'sında en çok tartışılan konu olmuştur.³²⁵

Ülkenin karar alma süreçlerinde Makedonların tüm siyasi, ekonomik ve sosyal güçleri kontrol edip diğer etnik unsurları kapsam dışı bırakması ve yıllarca süren azınlık tartışmalarından sonuç alınamaması Arnavutların iç çatışma çıkarmasına yol açmıştır.³²⁶ Kuzey Makedonya'da hükümet ile Arnavut güçleri arasında ortaya çıkan kısaca "2001 krizi"³²⁷ olarak adlandırılan olaya çözüm amacıyla AB ve ABD destekli uluslararası arabulucular müdahale etmiştir. Kuzey Makedonya'nın başkenti Üsküp'te gerçekleşen buluşmaya Makedonları temsilen Makedonya Cumhurbaşkanı ve partilerinden VMRO-

³²³ Bk.US Departmen of State,*The Former Yugoslav Republic of Mcedonia Country Report on Human Rights Practices For 1998*.

³²⁴ Birgül Demirtaş "Makedonya'da Yaşayan Ulahlar", *Balkanlar El Kitabı*, ed.Bilgehan A.Gökdağ-Osman Karatay, 2 (Ankara: Akçağ Yay., 2017), 345-347.

³²⁵ Pajaziti, *Ilberal Democracy And Cultural Etatism Versus Multiculturalism: The case of Macedonia*, *Academia*(Erişim 11 Aralık 2021).

³²⁶ Sasho-Stevo Pendarovski, "MacedoniaandtheOhrid Framework Agreement: FramedPast, Elusive Future"*Perceptions* 18/2 (2013), 135.

³²⁷ Makedonlar ve Arnavutlar arasındaki etnik çatışma, 22 Ocak 2001'de Kalkandelen'in Tearsa köyünde polis karakoluna yapılan bombalı saldırıyla Makedon polislerinden birinin ölüp birinin ağır yaralanması ile başlamıştır.

DPMNE³²⁸ ve SDSM³²⁹, nin liderleri ile Arnavutları da temsilen iki büyük Arnavut siyasi partisi olan DPA ve PDP'nin liderleri katılırken uluslararası garantörleri temsilen ABD özel temsilcisi James Pardew, AB özel temsilcisi François Leotard katılmıştır.³³⁰

Arnavut ve Makedonların uzlaşmacı bir tutum sergilemeleri neticesinde 13 Ağustos 2001'de imzalanan “Ohri Çerçeve Anlaşması”³³¹ülkedeki azınlıkların anayasal statülerinin yükseltilmesine ilişkin hükümler içermesi, etnik çatışmaları durdurması ve yeni bir Bosna trajedisi yaşanmasını engellemesi bakımından önemli bir aşamadır.³³²

Avrupa Birliği ile İstikrar ve Ortaklık Anlaşması imzalayan ilk Batı Balkan ülkesi Kuzey Makedonya olmuştur.³³³ Aynı zamanda bu anlaşma Kuzey Makedonya'nın multi-etnik bir toplumdaki multi-etnik bir devlete geçiş sürecini başlatmıştır OÇA'da öngörülen anayasa değişiklikleri sürecinin başlatılmasına Kuzey Makedonya Parlamentosu'nda 6 Eylül 2001 tarihinde yapılan oylama sonucunda karar verilmiş ve değişiklikler 16 Kasım 2001'de oy çokluğuyla kabul edilmiştir.³³⁴

Ohri Çerçeve Anlaşması içeriğinde özetle; ülkenin toprak bütünlüğünün korunması, Kuzey Makedonya demokrasisinin geleceğinin güvence altına alınması, vatandaşların etnik kimlik ve çıkarlarına saygı duyarak sivil toplumun uyumlu gelişiminin desteklenmesi, yerel yönetimlerin AB standartlarına uygun bir biçimde yeniden düzenlenmesi, hakça ve oransal temsil ilkesinin benimsenmesi gibi hususlar yer almıştır.³³⁵Anlaşmaya göre; Makedonlarla Arnavutların anayasal durumları yeniden tanımlanmış, dil, eğitim, devlet kurumlarında istihdam, merkezi ve yerel idareye katılım

³²⁸ VMRO-DPMNE, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin Makedon kökenli en önemli siyasi partisidir. 1990 yılında kurulmuşsa da oluşum süreci 1930'lara dayanmaktadır. Parti kendisini temel olarak Avrupa eksenli Hristiyan demokrat olarak tanımlamaktadır.

³²⁹ Makedonya Sosyal Demokrat Birliği, en önemli Makedon partilerinden biridir.

³³⁰ Çiğdem Aydın Koyuncu-Samet Yılmaz, “Makedonya'daki İstikrarın Sürdürülebilirliğinin Ohrid Çerçeve Anlaşması Bağlamında Analizi”, *International Journal of Social Inquiry*, 11/1 (2018), 165.

³³¹ Bkz. Ulf Brunnbauer, “The Implementation of the Ohrid Agreement: Ethnic Macedonian Resentments” University of Graz, *Journal on Ethnopolitics Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe and Minority Issues in Europe*, (2002).

³³² Iso Rusi, “MacedonianStory: Tothe Conflict in 2001 and Beyond”, *Proceedings of the In Proceedings of the In Proceedings of the International Conference on the Potential Crisisand Conflicts in the Western Balkan s*(2004), 35.

³³³ Mira Sorović, “The Republic of North Macedonia a New Country in The Western Balkans”, *Research in Social Change* (2019), 94.

³³⁴ Emin, *Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu*, 31.

³³⁵ Fatih Demircioğlu, “Makedonya Cumhuriyeti'nde Barış ve Güvenlik Meseleleri”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniv.,Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/1 (2019), 224. ; Dejan Marolov “Understanding the Ohrid Framework Agreement”, *Values in Macedonia*, Ed. Sabrina P. Civic et al (2013), 135.

gibi konularda anayasal değişiklikler yapılması kararı alınmıştır.³³⁶ Parlamentoda topluluklar arası ilişkileri düzenleyecek bir komitenin kurulması ve komitede Makedon ve Arnavutların 7 üyeyle, Türk, Ulah, Romen ve diğer topluluklardan birer üye olmak üzere 5 üyeyle temsil edilmeleri kararlaştırılmıştır.³³⁷ Anlaşmada “tüm Makedonya vatandaşlarının çıkarlarına ve etnik kimliklerine saygı duyulması, sivil toplumun barışçıl ve uyumlu gelişiminin desteklenmesi” ifadesi yer almaktadır. Ayrıca devletin çok etnikli karakterinin garantisi için yerel yönetimlerin güçlendirilmesi de önerilmektedir.³³⁸

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nde din özgürlüğü konusu, OÇA’nın 19. maddesinde garanti altına alınmıştır. Anlaşma’nın 48.maddesinde ise Kuzey Makedonya’da yaşayan tüm azınlıkların etnik, dilsel, kültürel ve dinsel kimliklerinin korunması Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nin temel sorumluluğu kabul edilmiştir. Ayrıca anlaşmada Kuzey Makedonya’daki azınlıkların tarih, sanat ve kültür zenginliklerinin korunması, geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi güvence altına alınmıştır.³³⁹

Azınlıklara kendi dillerinde eğitim hakkının tanınması, üniversite eğitimi için devlet desteği ve devlet üniversitelerine girmede pozitif ayrıcalıklar tanınması gibi hususlar eğitim alanında getirilen en önemli düzenlemeler olarak değerlendirilebilir.

Tasarıya göre etnik azınlığın, nüfusun yüzde 20’sinden fazlasını oluşturduğu belediyelerin o etnik toplumun dilini Makedoncanın yanında ikinci resmi dil ilan etmesini ve azınlık nüfusunun baskın olduğu belediyelerde, okullar ve diğer kurumlar üzerindeki kontrolün azınlık temsilcilerinin yönetiminde olmasını öngörmektedir. Bu uluslararası girişimler sonucunda Arnavutça, merkezi idaredeki istisnai hallerde ve özellikle mahalli idarelerde belli koşulların mevcudiyeti durumunda Makedonca ile birlikte resmî dil olmuştur.³⁴⁰

Arnavutlar nüfus oranları sebebiyle önemli kazanımlar elde ederken, Türklerin durumu ayrı değerlendirilmemiştir.³⁴¹ Türklerin hakça temsili ve nüfus oranına göre istihdam

³³⁶ Bozkurt, “Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar”, 65.

³³⁷ Bozkurt, “Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar”, 65.

³³⁸ Koyuncu- Yılmaz, “Makedonya’daki İstikrarın Sürdürülebilirliğinin Ohrid Çerçeve Anlaşması Bağlamında Analizi”, 166.

³³⁹ Koyuncu- Yılmaz, “Makedonya’daki İstikrarın Sürdürülebilirliğinin Ohrid Çerçeve Anlaşması Bağlamında Analizi” 166-167.

³⁴⁰ “2001 Ohri Çerçeve Anlaşması Sonrası Makedonya’da Sürdürülebilir Etnik Barış ve Politik Bütünlük Sağlanması Bağlamında Türkiye’nin Rolü”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2008), 86.

³⁴¹ Bozkurt, “Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar”, 65.

oranı %4, milli sembollerin kullanımında, bayrak yasasında (%50), anadilin kullanımıyla ilgili yasada (%20) oranının altında olduğu için bu haklardan mahrum bırakılmışlardır. Ülkenin kurucu unsuru ve üçüncü büyük topluluğu olan Kuzey Makedonya Türkleri, başta yerel yönetimler olmak üzere devlet düzeyinde de daha fazla temsil hakkına sahip olmayı, OÇA'nın kendilerini de kapsayacak şekilde revize edilmesi gerektiğini ifade ediyorlar.

Ülkenin yerel yönetim yapılanmasında Arnavutlar lehine hükümler getiren Yerel Yönetim Yasası siyasi sistemde, yetkinin merkezden dağıtılması amacını taşımıştır.³⁴² Ohri Anlaşması, Arnavut nüfusun memnuniyetsizliğine cevap veren ve aynı zamanda Makedonya'nın iki uluslu bir devlete dönüşümünü hızlandıran bir anlaşma olarak görülebilir.³⁴³ Yapılan anlaşmanın belirli alanlarda uygulandığını fakat anlaşmanın öldüğünü iddia eden Arnavut Demokrat Partisi (PDSH) gibi diğer siyasi çevreler ülkenin yeni bir anlaşmaya ihtiyacı olduğunu savunmaktadırlar.³⁴⁴

OÇA, Kuzey Makedonya'nın hem siyasi yapısını ve hem OÇA sonrası süreçte zorluklar, belirsizlikler ve tam olarak karşılanmayan talepler olmakla birlikte eskiye oranla azınlık haklarının iyileştirildiği, özellikle yerel yönetimlerin daha fazla özerklik kazandığı ve dil özgürlükleri konusunda ciddi adımlar atıldığı görülmektedir. Ancak yukarıda da özetlendiği üzere, OÇA sonrası süreçte hedeflenen düzenlemeler tam olarak gerçekleştirilemediği anlaşılmaktadır.

Siyasal ve sosyo-kültürel hayat alanında anayasal hakların özenle hak sahiplerine verilmesi Kuzey Makedonya etnik barışının temel şartı olduğu unutulmamalıdır.³⁴⁵ Ohri Çerçeve Anlaşması Kuzey Makedonya'nın demokratik gelişimi açısından önemli bir başlangıçtır. Anlaşmanın 21.yılında eksiklik, uyumsuzluk ve belirsizlikler olmasına rağmen azınlıklara tanınan hakların iyileştirildiği gözlemlenebilir. 2001 yılından günümüze ve gelecekte yaşanabilecek birçok çatışma ve olumsuz sonuçların önüne geçmesi bakımından OÇA Kuzey Makedonya Cumhuriyeti için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Temel amacı, eşit temsil, toplumun uyumlu ve barış içerisinde gelişimini teşvik

³⁴² Ulf Brunnbauer, "The Implementation of the Ohrid Agreement: Ethnic Macedonian" *Center for the Study of Balkan Societies and Cultures* (2002), 6.

³⁴³ Bogoeva Katalin, "Uzurpacija na Sekularizmot od Državite Religii?", *Religija, Etnička Pripadnost i Nacionalizam* (Skopje: Euro Balkan, 2014), 34.

³⁴⁴ Pajaziti, Iliberal Democracy And Cultural Etatism Versus Multiculturalism: The case of Macedonia, *Academia* (Erişim 11 Aralık 2021).

³⁴⁵ Hugh Poulton, *Who are the Macedonians?* (London: Indiana University Press, 1994), 59-60.

etmek olan bu sosyal sözleşmenin gerektiği gibi uygulanması ve toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirilmesi ülke demokrasisi için son derece önemlidir.

D. Din-Devlet İlişkileri

Din, toplumsal oluşumların yapı ve işlevlerini derinden etkilerken toplumsal yapının farklı unsurları tarafından da etkilenmektedir. Din ve devlet ilişkilerinin sağlıklı biçimde gelişmesi için din-toplum ve toplum-devlet ilişkilerinin doğru anlaşılıp doğru yorumlanması önemlidir.³⁴⁶ Ülkelerin tarihi tecrübeleri, benimsedikleri ideolojiler, siyasi yöneticilerin tutumları ve toplum ihtiyaçlarının yorumlanması tarih boyunca din ve devlet arasındaki ilişki biçimini etkilemiştir. Kuzey Makedonya Anayasası'nda belirtilen devletin laiklik ilkesi, din, inanç ve ibadet özgürlüğü, devletin dini kurumlarla ve din eğitimi ile ilişkisi, dini grupların yasal statüsü ve benzer yasalar ülkedeki din devlet ilişkilerinin anlaşılması açısından önemlidir.

Yugoslavya'dan sonra oluşturulacak Kuzey Makedonya Anayasası'nda "din" konusunun nasıl yer alacağı, devlet-millet, devlet-dini kuruluşlar ve toplumsal ilişkiler açısından son derece önemliydi. Demokratik bir ülke olarak, temel insan hakları ve inanç özgürlüğünün kazandırılması amaçlanan 1991 Anayasasında din ve dini kurum ve kuruluşlar ile ilgili olarak anayasanın II. maddesi 19. fıkrasında şu ifadeler yer almaktadır: "*Dinî inanç ve özgürlükler kişisel ya da kurumsal anlamda, dinî topluluklar oluşturma hakkı garanti altına alınmaktadır. Makedon Ortodoks Kilisesi ile diğer dini birlikler ve kuruluşlar devletten bağımsız ve devletin kanunları karşısında eşittirler. Dinî toplulukların birleşmeleri, devlet sınırları içerisinde hiçbir sınırlamaya tabi değildir. Makedon Ortodoks Kilisesi ile diğer dinî birlikler kendi işlerini herkes için geçerli olan kanunların sınırları çerçevesinde bağımsız olarak düzenler ve yönetir görevlilerini devlet tayin etmez. Kanunla belirlenmiş okul açma ve topluma faydalı olacak sosyal aktiviteler düzenlemeleri serbesttir*".³⁴⁷

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Dini Topluluklar ve Dini Gruplar Yasası Dini Cemaatler ve Dini Gruplar Kanunu ile 1997'de dini toplulukların konumunu, kuruluşunu, dini grupların çalışmalarından ve din eğitimi kurumlarından bahseder (Madde 1). Anayasada dini topluluk ve dini gruplardan bahsedilirken tanımı yapılmaz. "*Dinsel topluluk, aynı*

³⁴⁶ Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü* (İstanbul: Özgü Yayınları, 2005), 135.

³⁴⁷ Makedonya Cumhuriyeti Anayasası.

dine inanan, organize olan, kar amacı gütmeyen gönüllü bir topluluktur (Madde 8); "Kişi sadece bir gruba katılabilir. Vatandaşlar kanuna uygun özgürce ve halka açık dini gruplar kurmakta özgürdür. "(Madde 9).³⁴⁸

2001 yılında gerçekleştirilen Ohri Çerçeve Anlaşması sonucu Anayasanın 19. Maddesi, 3. ve 4. fıkralarında yapılan değişiklik ile: "İslam Dini Cemaati, Katolik Kilisesi, Evanjelik Metodist Kilisesi ve Yahudi Cemaati" Makedon Ortodoks Kilisesi'ne eklenmiş ve Anayasada şu şekilde yer almıştır:

"Makedonya Ortodoks Kilisesi ve Makedonya'daki İslam Dini Cemaati, Katolik Kilisesi, Evanjelik Metodist, Yahudi Cemaati ve diğer dini topluluklar ve gruplar devletten ayrı ve kanun önünde eşittir."

"Makedonya'daki İslam Dini Cemaati, Katolik Kilisesi, Evanjelik Metodist Kilisesi, Yahudi cemaati ve diğer dini topluluklar ve gruplar, yasaların öngördüğü şekilde dini okullar ve sosyal ve hayır kurumları kurmakta özgürdür".³⁴⁹

Kanun, Anayasa'nın din özgürlüğü ve devletin dini teşkilatlara karşı tutumunu ele alan 19. maddesini, başta insan hak ve özgürlüklerini koruyan ve ilgili diğer anayasal hükümlerini işler hale getirmiştir. Kanunun amacı, din alanındaki ilişkileri anayasal ilkelere, uygarlığın kazanımlarına ve uluslararası standartlara uygun olarak düzenlemektir.³⁵⁰ Dini toplulukların konumu, kuruluşu ve dini grupların çalışmaları, din eğitimi ve dini okulların bir biçimi olarak din ve dini ifade özgürlüğünün kullanılması maddeler halinde açıklanmıştır.³⁵¹

1997'de çıkarılan bu kanunun ihtiyaçları karşılayamaması sebebiyle 2008 yılında ülkede bulunan dini grupların statüsü ve haklarıyla ilgili yeni kanun hazırlanmıştır. Aynı yıl içinde yürürlüğe konulan kanunda dini topluluklar ve dini grupların hukuki statülerine ilişkin detaylı açıklamalar yer almaktadır.³⁵² Devletten ayrı ve kanunlar önünde eşit oldukları tekrar vurgulanan bu toplulukların tüzel kişilik kazanmaları için kaydedilmeleri

³⁴⁸ Makedonya Cumhuriyeti Rezmi Gazetesi, 1997.

³⁴⁹ Tanja Karakamişeva Jovanovska- Alexander Spasenovski, *Makedonija Zakonot Na Verskite Zaednici Vorepublika Priračnik Za Verska Sloboda* (Skpje: Konrad Adenauer, 2018), 34-39.

³⁵⁰ Jovanovska- Spasenovski, *Makedonija Zakonot Na Verskite*, 47.

³⁵¹ Daniela Koceva, *Religiskoto Obrazovaeievo Multietničkite Opšttestva So Osvrtna Makedonskoto Opšttestvo* (Ştip: Univerzitet Goce Delcev, 2014), 110-113.

³⁵² United Nations Human Rights, *Institute on Religionand Public Policy Report: Religious Freedom in Macedonia* (03 Mayıs 2022).

gerektiği belirtilmektedir.³⁵³ Kanunun 22. maddesinde; grupların din eğitimi kurumları açabilecekleri belirtilmiştir. Bu kanun doğrultusunda ülkedeki dini gruplar açtıkları çeşitli eğitim kurumlarıyla din eğitimi faaliyetlerini sürdürmektedirler. Din, dini cemaatlerin hukuki statüsü ve din özgürlükleri bağlamında Kuzey Makedonya bağımsızlığından itibaren devam eden mevzuat değişiklikleri sosyal ve siyasi sistemin demokratik ilkelere uygun olarak dönüştürülmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Uygulamada Makedon Ortodoks Kilisesine pozitif ayrımcılık yapılması Makedonya'daki Müslümanların ve MİB'nin itiraz ve tepkilerinin devam etmesine neden olmaktadır.

1. Laiklik, Din ve Vicdan Hürriyeti

Kuzey Makedonya, bağımsızlığının ardından 17 Kasım 1991 Anayasası'nın kabulüyle kurulan sistemde; hukukun üstünlüğü, insan hakları, sivil özgürlükler ve ulusal eşitliğin güvence altına alındığı, demokratik ve laik bir devlet olarak tanımlanmıştır.³⁵⁴

Yunanca “laikos” kelimesinden türetilen “Laik kelimesi sözlük anlamı itibariyle “ruhbanlığa, kilise teşkilâtına, hatta dinî alana ait olmayan” anlamındadır. Laiklik Fransa'da 1870'li yıllardan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Emile Littré laikliği siyasî bağlamda ele almakta ve bu kavramı din söz konusu olduğunda “devletin mutlak tarafsızlığı” anlamında irdelemektedir. Kavramın özü itibariyle ifade ettiği şey din ve devlet işlerinin birbirinden kesin olarak ayrılığıdır. Devlet ve din tam anlamıyla birbirinden ayrılmakta ne devlet dini alana müdahale etmekte ne de inançlar devlet işlerinde bir etkide bulunabilmektedir.³⁵⁵

Charles Taylor, dini değerlerin kamusal alandan dışlanması şartı koşan bir laiklik anlayışının hiçbir gerekçesi olamaz çünkü böyle bir durumda dindar insanlar, dindar olmayan insanlar karşısında dezavantajlı konuma düşecektir ki bu da demokratik bir toplumda kabul edilemeyecek bir husus olarak değerlendirmektedir.³⁵⁶ Ali Fuat Başgil'e göre laiklik; sırf devlet hayatına ait bir hareket ve faaliyet ilkesidir. Bireyin şahsi ve manevi hayatına karışmaz. Laikliği dinsizlik olarak anlamak yanlıştır ve ayrıca laiklik,

³⁵³ Ayşe Zişan Furat “Balkan Ülkelerindeki Devlet Okullarında Din Dersler”, *Journal of Intercultural and Religious Studies*, 2 (2012), 83.

³⁵⁴ Aleksandar Spasenovski, *Političkite Partii i Granicite na Sekularizmot vo Republika Makedonija*. (Skopje: Konrad Adenauer Stiftung, 2014), 9.

³⁵⁵ Kenan Gürsoy, “Laiklik” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/62.

³⁵⁶ S. Parvez Manzoor, “Tanrı'yı Terk Etmeden Tarihe Sahip Çıkmak: İslâm, Sekülerizm ve Dünyevileşme Sorunu”, *Milel ve Nihal*, 5/2 (2008), 133.

din düşmanlığı da değildir. Laikliği, taassuptan doğan aşırılıktan ve düşmanlıklardan din ve vicdan hürriyetini korumada esas kabul ederek “Din hürriyetinin günümüzde ancak laik bir devlette yaşayabileceğini” savunur.³⁵⁷

Laiklik ilkesi, demokrasilerin yaşamında ve gelişmesinde giderek daha önemli ve belirleyici hale gelmektedir. Hükümet ve dini kurumların birbirlerinden bağımsız olmaları ve bireylerin dini inancına müdahale edilmemesi evrensel bir değer olarak kabul edilmektedir.

“Kuzey Makedonya Demokratik ve Laik Cumhuriyettir” ibaresi Anayasada belirtilmiş, aynı zamanda temel insan haklarından “din ve vicdan özgürlüğü” garanti altına alınmıştır. Siyasi kimliğini demokratik ve laik cumhuriyet olarak tanımlayan Kuzey Makedonya laiklik tercihini aşağıda belirtilen referanslara dayandırmaktadır:

Uluslararası Batı Avrupa standartları: Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde, Batı Avrupa mirasının bir sonucu olarak, devletin dini kurumlara ait yetkilerine müdahale etmesini ve devletin yetki alanına giren konulara dinlerin önemli ölçüde karışmasını yasaklamıştır. Vatandaşların dini özgürlük ve hakları evrensel ve Batı Avrupa standartlarına dayalı olarak garanti altına alınmıştır.

Bizans İmparatorluğu'nun mirası ışığında Hristiyanlığın çoğunluk Ortodoks nüfusunun gelenekleri ile Kuzey Makedonya'daki Ortodoks Kilisesi'nin sahip olduğu tarihi ve manevi miras.

Toplumun mevcut dini yapısı: Homojen olamayan dini yapıya sahip toplumda, Hristiyan Ortodoks, İslam, Hristiyan-Katolik, Hristiyan-Protestan, Yahudi vb. çok sayıda inanç guruplarının varlığı.

Böylesi ideolojik-politik, sosyal ve dinsel kompozisyon, demokratik, çoğulculuk ilkelerine dayanan Kuzey Makedonya laiklik modelini şekillendiriyor.³⁵⁸ Kuzey Makedonya Cumhuriyeti, dinlerle ilişkiler modelinin anayasal-hukuki oluşumu sürecinde iki temel ilkedен yola çıkar. Bunlar; dinlerin devletten ayrılması ilkesine saygı ve vatandaşların din özgürlüğünün gerçekleşmesinin teminatlarıdır.

³⁵⁷ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1977), 160-161.

³⁵⁸ Spasenovski, *Političkite Partii i Granicite na Sekularizmot vo Republika Makedonija*, 9-10.

Kuzey Makedonya Anayasası'nda "Din ve vicdan hürriyeti" 2. Maddenin 1.fikrasında şu şekilde yer almaktadır:

- "Hiç kimse cinsiyetinden, soyundan, ırkından, dilinden, memleket ve doğum yerinden, inancından, dininden, cemaatinden ya da siyasi görüşünden dolayı haksızlığa uğratılamaz"
- "Makedonya Cumhuriyeti Devleti'nin sınırları içerisinde yaşayan herkesin din ve vicdan hürriyeti vardır"
- Dinin özgürce icrası teminat altındadır.³⁵⁹

Din ve vicdan özgürlüğü bir insanın temel haklarından olduğu için zaman içerisinde farklı yasal dayanaklar ile güvence altına alınmıştır. Haziran 2013 tarihli "Avrupa Birliği Din ve İnanç Özgürlüğünün Teşviki ve Korunmasına İlişkin Kılavuz İlkeleri", din ve inanç özgürlüğünün iki bileşenden oluştuğunu belirtir: belirli bir dini veya inancı benimseme veya benimsememe özgürlüğü ve kişinin seçtiği dini veya inancı, bireysel veya toplu olarak, kamuya açık veya özel olarak, ibadet, ritüel, uygulama ve eğitim veya öğretim yoluyla ortaya koyması.³⁶⁰

Demokratik hukuk devletinin en önemli güvencelerinden bir tanesi olan din ve vicdan özgürlüğü, Avrupa Konseyi'ne üye olan ülkeler tarafından demokratik çoğulculuk anlayışının korunması ve geliştirilmesi amacıyla anayasal düzeyde garanti altına alınmıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesinde: düşünce, vicdan ve din özgürlüğü herkes için bir hak olarak öngörülmüş ve bu hakkın, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü kapsadığı belirtilerek hakkın bütüncül karakterine vurgu yapılmıştır.³⁶¹

Demokratik ve çokkültürlü toplumlar için büyük önem taşıyan laiklik, din ve vicdan özgürlüğü konuları Anayasa ile benimsenip garanti altına alınmıştır. Fakat Kuzey Makedonya'nın din eğitimi mevzuatı ve uygulaması bu özgürlükler doğrultusunda

³⁵⁹ Makedonya Cumhuriyeti'nin Anayasası 1991 (Skopje: Feniks Akademski Peçat, Skopje 2000).

³⁶⁰ Avrupa Birliği Konseyi, "Din veya İnanç Özgürlüğünün Teşviki ve Korunmasına İlişkin Avrupa Birliği Kılavuz İlkeleri" (2013), 2.

³⁶¹ Şennur Ağırbaşı, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü" *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 101 (2012), 84.

ilerlememiş, yorum farkı ve siyasi nedenlerle dini, hukuki ve akademik platformlarda en çok tartışılan konu olmaya devam etmektedir.

Laiklik sistemini benimseyen ülkelerin din eğitimi uygulamalarını inceleyen Marija Angelevska'ya göre laiklik konusunda bakış açıları konuyla ilgili farklı algı ve tutumların oluşmasındaki en önemli etkidir. Kimi laiklik anlayışı din eğitimi yasaklayan temel ilke olarak kabul edilirken, İsveç gibi seküler ülkelerde din eğitimi eğitim programlarına dâhil eden sistemdir. Aynı zamanda laiklik; Kilise'nin toplumda görünmez ve önemsiz bir kurum olduğu veya devletin kanunla belirlenmiş belirli bir şekilde Kilise'yi destekleyemeyeceği veya desteklememesi gerektiği anlamına gelmez. Laiklik, teokratik devlet sistemiyle ilişkili olumsuzluklardan kaçınmak için kısıtlanmış ifade özgürlüğü ve sınırlı din özgürlüğü açısından Kilise'nin devletten ayrılması olarak anlaşılır veya tanımlanır.³⁶²

20. yüzyılda yaygınlık kazandırılmış düşünce biçimlerinden biri de ülkeyi geri bırakan anlayışın din ve din eğitimi olduğu, özellikle dinin toplum hayatında etkin olmaması gerektiği iddiasıdır. Dinin insan ve toplum hayatında referans alınmaması gerektiği düşüncesi ve uygulamalarının hâkim olduğu ülkelerde, bu düşünce ve ideolojinin toplumda büyük boşluklar oluşturduğu ve yersiz olduğu, tarihsel süreç içerisinde anlaşılmıştır. Laiklikle ilgili bahsedilen bu düşünce değişiminin yaşandığı ve bu değişime bağlı olarak din ve din eğitimi uygulamalarında yeni arayışların geliştirildiği ülkelerden örnek verilebilecek üç ülke: Fransa, Rusya ve Türkiye'dir.

“Ruhbanlığa, kilise teşkilatına, hatta dini alana ait olmayan” manası taşıyan Laiklik, Fransa'da 1870 yıllarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır.³⁶³ 1880-1886 yıllarında; kamusal alanlar, okullar ve diğer alanlarla ilgili çıkarılan büyük laikleşme yasası ile devletin, kamu kurumları, hukuk ve eğitim üzerindeki dini politik hâkimiyet geleneğinden kısmen çıkarıldığı görülmektedir. Tarihsel olarak laikleşmenin ilk adımları eğitim alanında olmuş ve devlet okulları her türlü dini egemenlikten uzaklaştırılarak laik eğitimin temelleri atılmıştır. Fransa'da 1905 yılında devlet ve kiliseyi birbirinden tamamen ayıran yasal düzenleme ile devlet okullarında din eğitimine yer verilmemiş, din

³⁶² Marija Angelovska, “Sekularizmot i religioznoto obrazovanie vo Evropa”, *Bigorski Manastir* (Erişim 28 Aralık 2020).

³⁶³ Gürsoy, “Laiklik” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay.,2003), 27/62.

ve din adamlarının devlet tarafından tanınmaması ile pratikte oldukça uzun döneme yayılan laiklik resmiyet kazanmıştır.³⁶⁴

Özellikle orta öğretim düzeyinde varlıklarını koruyan Kilise okullarına destek verilmesi konusu Fransa’da çatışmaların ana eksenini oluşturmuştur. Halen yürürlükte olan 1958 tarihli Anayasa’nın 2. maddesine göre “*Fransa laik bir cumhuriyettir*” ibaresinin ardından devletin tüm dinlere eşit mesafede olduğu belirtilmektedir. Ancak 1980 sonrası toplumda yeni taleplerin yükselmesine cevap olarak tarih, coğrafya ve edebiyat dersi eğitim programlarının içerisinde dini bilgilere ve akabinde dinler hakkında öğretim ve din eğitimi içerikli uygulamalarayer verilmeye başlanmıştır. Kilisenin kontrolünde verilen din derslerinin yanı sıra öğrenci velilerinin talepleri doğrultusunda okul yönetimi, Kilise tarafından gerçekleştirilen ruhsal arınma için “dua odası” denilebilecek mekânlar oluşturmak zorunda kaldı.³⁶⁵

Fransa’da din ve devletin birbirinden ayrılması anlamına gelen laiklik yorumu, birçok ülke tarafından benimsenmiş fakat yorum farklılıkları nedeniyle farklı uygulamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Fransa kökenli laiklik anlayışını benimseyip bu doğrultuda din ve eğitimi yasaklama politikası oluşturan Türkiye de zaman içerisinde yorum farklılığına gitmek durumunda kalmıştır.³⁶⁶ Türkiye Cumhuriyeti laikliği resmen 1937 yılında benimsemişse de bu gelişmeye yol açan süreç Cumhuriyet öncesine uzanır ve esas itibarıyla Tanzimat’ın ilanı ile başlar. Bu çizgideki laiklik anlayışı sadece din ve siyaseti birbirinden ayırmamış, siyasetin din üzerinde müdahalelerinin gelişmesinin de önünü açarak dini hayatın bütün yönlerinin kontrol edilmesine zemin hazırlamıştır.³⁶⁷

Türkiye Cumhuriyeti laiklik ilkesinin yorumlanma şekli, 1933-1946 yılları aralığında örgün ve yaygın din eğitiminin sınırlandırılması ve ardından yasaklama kararının alınmasına neden olmuştur. Fakat dinin ve din eğitimin dışlandığı toplumlarda oluşan manevi boşluğun etki ve sonuçlarının göz önünde bulundurulması ile 1946’dan sonra din eğitimi

³⁶⁴Recep Uçar-Gülşen Sayın, “Türkiye’de Laiklik Tartışmaları Çerçevesinde Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Zorunlu Hale Gelişi Ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2017).

³⁶⁵ Mehmet Bahçekapılı, “Fransa’da Laiklik, İslam, Müslümanlar Ve Din Eğitimi Politikaları”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 6 (2018), 14.

³⁶⁶ Hull, “Demokratik Topumlarda Din Eğitimi Üzerine Genel Değerlendirmeler”, 43.

³⁶⁷ Talip Küçükcan, “Laiklik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2003), 27/64.

alanında arayışlar yeniden başlamış, yaklaşık 16 yıllık bir uygulamadan sonra genel öğretim içinde din öğretimine 1949 yılında yeniden yer verilmiştir.³⁶⁸

Zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin gerekliliğine dair 1981 yılı hükümetine sunulan bir raporda; laik çağdaş Batı ülkelerinde uygulama örnekleri alınarak din eğitimi verilmesinin gerektiği, ayrıca halkın din eğitimi konusundaki ihtiyaçlarının ve devletten bu yönde beklentilerinin karşılanmasıyla devlet-millet bütünlüğünün sağlanmasında önemli bir kazanım elde edilebileceği vurgulanmıştır. Raporda sunulan bu teklif üzere Türkiye 1982 Anayasası'nda, Temel Eğitim ve Orta Öğretimin bütün kademelerinde haftada en az iki saat olarak mecburi ortak dersler arasında Din derslerine de yer verilmesi kararı alındı.³⁶⁹

Türkiye Cumhuriyeti siyasi tarihinde laiklik anlayışına bağlı olarak din eğitimi konusunda dünyada yer alan her uygulama yer verilerek, bazı dönemlerde yasaklandığı bazı dönemlerde ise sınırlandırılarak isteğe bağlı uygulamaların devreye konulduğu değişik uygulamaların hepsi tecrübe edilmiştir. Günümüzde çok sayıda dini eğitim ağırlıklı ortaokul, lise ve teoloji fakültelerinin varlığı Türkiye'de laiklik anlayışında yaşanan değişimin bir sonucudur.

Din ve eğitime yaklaşım farklılıklarına dair verilebilecek bir diğer örnek de Rusya'dır. Rusya herne kadar laiklik kavramına kendi resmi siyaset ve ideolojisinde yer vermemiş bir ülke ise de aynı ideolojik argümanlarla dine olumsuz bir yaklaşım sergilemişken zaman içerisinde din ve eğitime yer veren bir noktaya gelmiş ülkelerden biridir. Komünizm döneminin önderi Sovyet Rusyasında özellikle 1918-1938 yıllarından itibaren yasaklanan dini hayat, dini eğitimi ve öğretimi özellikle 1985 yılından itibaren Gorbaçov'un ortaya attığı "Yeniden Yapılanma" (Glasnost ve Perestroika) politikası ile birlik içerisindeki mevcut dinlerin yeniden canlanması sürecini başlatmıştır.³⁷⁰

Sovyetler Birliği'nde. 1992 yılında Rus Ortodoks Kilisesi'nin tam bağımsızlığını elde etmesinin ardından diğer dinlerin üzerinde olan yasaklama ve baskı kalkmıştır. Rusya'nın kararlı ve katı dini yasaklama döneminin ardından Rus nesillerin manevi ve ahlâkî açıdan

³⁶⁸ Halis Ayhan, "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitime Genel Bir Bakış: Atatürk'ün İslam Dini ve Din Eğitimi Hakkındaki Görüşleri", *Marmara Üniv., İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 21.

³⁶⁹ Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 537-538.

³⁷⁰ Şir Muhammed Dualı, "Rusya Federasyonu'nda Din Eğitimi Meselesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2/1 (2013), 225-226.

eğitilmesi konusu devlet gündemini meşgul etmeye başlamış ve kilisenin gayretleriyle 2000 yılının sonuna doğru Rusya'nın birçok bölgesinde "Ortodoks Kültürünün Esasları" dersi yerel yöneticilerle yapılan ikili anlaşmalar çerçevesinde okullarda okutulmaya başlanmıştır. Din eğitimi zaman geçtikçe biraz daha yaygın hale gelmiş ve bazı bölge okullarında zorunlu dersler arasına girmiştir.³⁷¹ Aynı zamanda Rusya'nın, dini, manevi ve kültür özelliklerini yok sayarak dini yasaklayıcı tutumunun, toplum hayatında yeri doldurulamayacak büyük boşluk ve kapanmayacak ayrışmalara neden olduğu anlaşılmıştır.³⁷²

Kısaca özetlemeye çalıştığımız üç farklı din eğitimi uygulama süreç ve sonuçlarından da anlaşıldığı gibi toplumun temel ihtiyaçlarından olan dini hayatın ifası ve din eğitimi konuları belirli dönemlerde göz ardı edilse de zamanla toplumun vazgeçilmez dinamiklerinden olduğu anlaşılmaktadır.

Fransa, Türkiye ve Rusya örneklerinden yola çıkarak 20. yüzyılın en büyük olumsuzluğu dinin insan hayatından soyutlanmaya çalışılması olarak yorumlanmaktadır. Bu örnekler ışığında insan tecrübesinin özellik ve şekli olan din, insan hayatından yasaklanarak ya da sınırlanarak çıkarılamaz. Siyasi ve ideolojik amaçlar için belirli dönemlerde yasaklansa da, toplumsal ahlaki nizam ve toplumsal barış için manevi arayışın başlaması kaçınılmazdır. Bu uygulamaların Kuzey Makedonya Anayasası'nda yer alan Fransız kökenli laiklik ilkesinin bu konu çerçevesinde düşünülmesi, gündeme gelmesi din eğitimi açısından olumlu gelişmelere kapı açabilir.

20. yüzyıl sonlarında Komünizmin dağılmasına paralel olarak, Kuzey Makedonya'da vatandaşlarının bireysel ve sosyal yaşamına yansiyeni bir sosyal, politik, ekonomik, kültürel ve dini kimlik arayışı içerisinde birçok değişikliğe gidilmiştir. 1991 yılında özellikle genç kuşaklarla yapılan sosyometrik çalışmada insanların % 74'ünün Tanrı'ya inandıkları doğrulanmıştır. 1997 tarihli anket çalışmasında bu oran % 78 olarak tespit edilmiş. 2000 tarihindeki araştırmaya göre ise % 83 ulaşarak bu artışın devam ettiği kaydedilmiştir.³⁷³

³⁷¹ Şir Muhammed Dualı, "Rusya Federasyonu'nda Din Eğitim Meselesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2/1 (2013), 230.

³⁷² Dualı, "Rusya Federasyonu'nda Din Eğitim Meselesi", 239.

³⁷³ Ali Pajaziti-Bedri Kasami, "Religion and Education in New Millennium Macedonia" *Milel ve Nihal*, 9/2 (2012).

Kuzey Makedonya'nın bağımsızlığından günümüze kadar devlet okullarında din eğitim ve öğretimi konusunda yapılan yasal düzenleme ve değişikliklerden sonra hala gerekli seviyede olamamasında laiklik anlayışının büyük etkisi olduğunu söyleyen Gjoko Gjorgevski'ye göre, laik bir toplum demokrasi ile yönetiliyorsa devlet okullarında din eğitimine de yer ayrılması gerekir. Buradaki sorun, laiklik kavramının anlam çerçevesinin dinin kamusal alandan silinmesi, din eğitiminin de eğitimin tüm aşamalarından kaldırılması şeklinde sınırlandırılmasının birey ve toplum hayatına olan olumsuz yansımalarıdır. Böyle bir din karşıtı kurgu, bilinçli veya bilinçsiz olarak, toplumun ilerlemesine önemli ölçüde katkıda bulunabilecek kaynakları olduğu kadar, toplumdaki renkleri de ortadan kaldırmaktadır. Kuzey Makedonya gibi dini geleneklerin çok fazla olduğu bir ülkede din eğitime duyulan ihtiyaç gün geçtikçe artmaktadır.³⁷⁴

Kuzey Makedonya'da laiklik modelini belirleyen ideolojik ve siyasi temeller her zaman tam bir uyum içinde olmamıştır. Bunu yasal düzenlemelerin niteliğinden, siyasi ve ideolojik müdahalelerden anlayabiliriz. Dini kurumlar ile toplum arası dengenin sağlanması için siyasi ve sosyal birliğin oluşması gereklidir ki bunun için zamana ihtiyaç vardır.³⁷⁵ Makedonya'da laikliğin içeriği, toplumun dini ve kültürel yapısı ile dünyadaki laiklik ve din eğitimi uygulama biçimlerinin dikkate alınarak değerlendirilmesinin gerektiği görülmektedir. Din eğitimi konusunun, laiklik, din ve vicdan özgürlüğü bağlamında değerlendirilmesi ve bu konudaki arayışın temel insan hakları çerçevesinde şekillenmesi Kuzey Makedonya için son derece önemlidir.

2. Resmi Dini Kurumlar

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde dini kurumların hak ve özgürlükleri, demokratik ve laik sisteme göre tanımlanmıştır. Halka dini konularda hizmet veren, devletin kurum olarak tanıdığı fakat maddi ve manevi destek sağlamadığı kurum ve kuruluşlar mevcuttur. Halkın dinî ihtiyaçlarını karşılayan kurumlar; Makedon Ortodoks Kilisesi (MOK), Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği (MİB) ve Yahudi Birliği'dir. Bunların dışında Batı, Arap devletleri ve Türkiye kökenli dinî örgütler kendi imkânlarıyla faaliyetlerini sürdürmektedirler. Dinle ilgili yapılan hukuki düzenleme ve resmi çalışmalar Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı tarafından uygulanmaktadır.

³⁷⁴ Gjoko Gjorgjevski, "Religiya vo Obrazovaniето", *Bigorski Manastir* (Erişim 10 Aralık 2010).

³⁷⁵ Spasenovski, *Političkite Partii i Granicite na Sekularizмот vo Republika Makedonija*, 18.

Dini kurumların kanunlar çerçevesinde eşit olduğu belirtilmiş ve dini kuruluşların finansmanı konusunda anayasanın II. maddesinin 17. fıkrası gereğince “*Makedonya Cumhuriyeti, hiçbir dini desteklemediği gibi dinî kuruluş çalışanlarının da maaşını karşılamaz*” kararına yer verilmiştir.³⁷⁶ Devletin tanıdığı resmi kurumlardan Makedon Ortodoks Kilisesi ve Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği gibi kurumların yönetici ve çalışanlarının maaşı karşılanmazken dini faaliyetleri için de maddi destek verilmemektedir. Kanun ayrıca, okullardaki din eğitimi konusunda ve din eğitimi müfredatının hazırlanması aşamasında, dini topluluklar ve dini gruplar tarafından kurulacak komisyonlar aracılığıyla Bakanlıklara danışılacağını belirtir.³⁷⁷

Dini kurum ve kuruluşların özgürce dinî inancını seçme ve yaşama, din eğitim ve öğretimi yapma, dinî yayın ve dinî teşkilatlanma gibi hakları vardır. Dini kurumların yaptığı faaliyet ve dini merasimlere sınırlama getirilmez, mabetlerde dini hizmet alanında çalışmak için tayin işine karışılmaz, kilise yönetim kurulu ya da caminin bağlı bulunduğu müftülükten izin alınması yeterlidir.³⁷⁸

3. Makedon Ortodoks Kilisesi

Makedon halkının tarihi ile yakından bağlantılı olan Makedon Ortodoks Kilisesi, hem Balkanlarda hem de tüm dünyadaki Makedon halkına yönelik asimilasyon ve adaletsizliğe karşı mücadele etmiştir. Kilise’nin uzun bir süre, milli tanınırlığının ve Makedonyalıların Rönesans’ının temeli olduğu ifade edilir.³⁷⁹ Slavlar, milattan sonra 6. yüzyılın sonu ve 7. yüzyılda Balkanlara göç ettiklerinde Bizans Kilisesinin etkisi altına girmişler. 863 yılında Ohri’ye gelen Selanik asıllı iki rahip kardeş Konstantin Kiril ve Metodi, Slavları Ortodoksluğa yönlendirmiştir. İncil’i Yunancadan Güney Makedonya’daki Slavların konuştuğu dile çeviren Kiril ve Metodi kardeşler³⁸⁰, Ortodoks dünyasında “Slavların Havarileri” diye bilinir, günümüzde milli kahraman olarak kabul edilmektedirler.³⁸¹

³⁷⁶ Makedonya Cumhuriyeti Anayasası 1991.

³⁷⁷ Jovanovskaa- Spasenovski, *Priračnik za Pravoto na Verskite Zaednici i za Slobodata na Veroispoved vo Republika Makedonija*, 53

³⁷⁸ Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya’da Din Eğitimi*, 61.

³⁷⁹ Slave Nikolovski Katin “Makedon Ortodoks Kilisesi’nin Yapılanması ve Faaliyetleri”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2018), 223.

³⁸⁰ Kuzey Makedonya’nın başkenti Üsküp’te bulunan en köklü üniversitenin adı Kiril Metodi Üniversitesi’dir.

³⁸¹ İnbaşı, “Makedonya’da Osmanlı Hâkimiyeti: Değişen Ve Değişmeyen Kimlik”, 10-11.

870 yılında Makedonya bölgesini de içine alan Bulgar Devleti Hristiyanlığı kabul edince Slavlar da bundan etkilenmiştir. Ohri'li Aziz Kliment'in (Sveti Kliment Ohridski) Ohri'de Edebiyat Okulunu kurması bu bölgeyi dini hayatın merkezi haline getirmiştir.³⁸² 1000'li yıllarda başpiskoposluk haline gelen Ohri, konumunu yüzyıllar boyunca korumuştur. Osmanlı Devleti'nin, İstanbul'u fethetmesinden sonra Balkan Kiliseleri Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi altında birleştirilmiştir. Yaşanan siyasi olaylar neticesinde 1870'te Bulgar Eksarhlığı'na geçtikten sonra okulları kapatılınca Hristiyanlar Sırp din adamlarının etkisi altına girmiştir. 1958 yılında Yugoslavya idaresine tabi olan Makedonya'da, ortaçağdaki Ohri Başpiskoposluğu'nun devamı olarak kabul edilen bir Makedon Ortodoks Kilisesi (MPC Makedonska Pravoslavna Crkva) Ohri'de kuruldu. Kuzey Makedonya'daki Makedon Ortodokslar günümüzde de bu kiliseye tabidir.³⁸³

Makedon Ortodoks Kilisesi, dünya kamuoyunda ve siyaset çevrelerinde Makedon halkının saygınlığının korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu durum, 1958'de Ohri'de Başpiskoposluğun yeniden yapılanması ve Temmuz 1967'de otosefalliğin³⁸⁴ ilan edilmesi sonrası, özellikle Makedonya Cumhuriyeti Anayasası'nda belirtilmiştir.³⁸⁵ Makedon Ortodoks Kilisesi, kilise cemaatlerine yönelik çalışma ve faaliyetleri yanısıra ülkedeki Makedonlarla birlikte, göçmen ya da işçi olarak Amerika, Kanada, Avusturya ve Batı Avrupa ülkelerine giden Makedonlar arasında da güçlü bir bağın oluşmasında rol oynamıştır. Bu durum yasal bir temelde gerçekleştirilir çünkü bu spiritual merkezler ayrıca dini, milli, sosyal, insani, kültürel, eğitim ve spor kurumlarıdır.³⁸⁶

Ohri ve Makedonya Başpiskoposluğu, Makedon Ortodoks Kilisesi'nin başıdır ve Kutsal Sinod, Kilise'nin kurallarına ilişkin en yüce otoritesidir.³⁸⁷ Kutsal Sinod ayrıca Makedon Ortodoks Kilisesi'nin, Kilise ve halk arasında ortak, özel ilgi alanları ile ilgili iyi ve yapıcı ilişkilerin sürdürülmesine özen gösterir. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti dışında bulunan Makedon Ortodoks Kilisesi'nin piskoposluk ve kilise cemaatlerine ait kültürel ve tarihi binalarının himaye ve korunmasını da üstetlenmiştir. Aynı zamanda, Makedon Ortodoks

³⁸² Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya'da Din Eğitimi*, 21.

³⁸³ Şenol Amedov, "Makedon Ortodoks Kilisesi Tarihi", *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2014), 103-104.

³⁸⁴ Katin, "Makedon Ortodoks Kilisesi'nin Yapılanması ve Faaliyetleri", 226.

³⁸⁵ Nasir Redzepe, *Makedon Ortodoks Kilisesi Tarihi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 44.

³⁸⁶ Katin, "Makedon Ortodoks Kilisesi'nin Yapılanması ve Faaliyetleri", 226.

³⁸⁷ Qani Nesimi, *Ortodoks Arnavutlar* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2011), 36.

Kilisesi'nin kilise galerileri, eğitim ve kültür kurumlarının organizasyonu ve çalışmaları ile ilgilenir.³⁸⁸

Makedon Ortodoks Kilisesi otosefal bir üyesi olarak Kutsal Ekümenik Apostolik Kilise'sinin bir parçasıdır. Doğu Ortodoks Kilisesi ile dogma kilise kanunları ve ayin gibi konularda beraberliğini korur ve kilise faaliyetlerinin bağımsız yönetiminde eşsiz bir organizasyonuna sahiptir. Aynı zamanda Kutsal Kitabı, tüm ekümenik ve mahalli konsillerin kararlarını, diğer otosefalortodoks kiliseleri gibi kabul eder ve diğer tüm ayrılıkçı öğretileri reddeder. İncil, Kutsal Gelenekler, Apostolik Kurallar ve Makedon Ortodoks Kilisesi'nin Tüzüğü uyarınca icraatta bulunur. Makedon Ortodoks Kilisesi bir başpiskoposluk olarak düzenlenmiştir. Kanonik ve idari organizasyon olarak on piskoposluk bölgesini kapsar.³⁸⁹

Makedon Ortodoks Kilisesi, kilise ve devlet arasında iyi ve doğru münasebetlere imkan veren Anayasa ve kanunlar çerçevesinde Makedonya Cumhuriyeti'ndeki dini cemaat ve gruplar için teşkilatlanma ve faaliyetlerini yerine getirir. Kilise, özellikle büyük şehirlerde inananlarının ve kilise ziyaretçilerinin sayısının artmasından duyduğu büyük memnuniyetle, çoğunlukla bir dini-manevi plana mutabık olarak faaliyetlerini geliştirmektedir. Makedon Ortodoks Kilisesi'nin teşkilatlanması ve faaliyetleri, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde ve yurtdışındaki Ortodoks inananlara hizmet amacıyla Anayasa ve resmi düzenlemeler çerçevesinde sürmektedir. Makedon Ortodoks Kilisesi, pek çok kilise ile iyi ilişkiler içerisinde olmaya ve bu ilişkileri sürdürmeye çalışmaktadır.³⁹⁰

Yugoslavya döneminde Makedon Ortodoks Kilisesi'nin bağımsızlık ilanını onaylamayan Sırp Ortodoks Kilisesiuzun yıllar sürdürdüğü itiraz ve muhalefetinden vazgeçerek 19 Mayıs 2022'de, Makedonya Ortodoks Kilisesi'nin otosefalliğini kabul etti. Aralarındaki uzlaşmanın bir göstergisi olarak da Makedonya Ortodoks Kilisesi-Ohri Başpiskoposluğu ve Sırp Ortodoks Kilisesi, Kuzey Makedonya'nın başkenti Üsküp'te bulunan Aziz Kliment Ohridski Kilisesi'nde ortak bir ayin düzenledi.³⁹¹ Bu gelişme iki kilise ve bu

³⁸⁸ Nihat Durak, "Makedon Ortodoks Kilisesinin Dünü ve Bugünü", 4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, (2019), 348.

³⁸⁹ Amedov, "Makedon Ortodoks Kilisesi Tarihi", 100-104.

³⁹⁰ Katin, "Makedon Ortodoks Kilisesi'nin Yapılanması ve Faaliyetleri" 224.

³⁹¹ Gerçek Hayat, "55 Yıllık Uzlaşmazlık Son Buldu" (Erişim: 1 Aralık 2022)

kiliselere mensup dini gruplar arasındaki ilişkiler açısından önemli olmakla birlikte birçok farklı olumlu gelişmelere kapı açması muhtemeldir.

4. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği

Kuzey Makedonya’da Müslüman kimliğinin oluşması, Balkan coğrafyasının 14. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmesi sonrası Anadolu’dan gelen Müslüman Türk unsurların bölgeye yerleşmesi ile gerçekleşmiştir. Osmanlı döneminde, Balkanlardaki Müslümanların dini faaliyet ve icraatları İstanbul’daki Şeyhülislamlık makamı tarafından idare edilmiştir. Osmanlı Devleti ile gelişen ve kurumsallaşan İslâm ilim, düşünce, kültür ve medeniyeti, itikadi açıdan Matüridi, amelî açıdan ise Hanefî mezhebine göre şekillenmiş ve günümüze kadar devam etmiştir.³⁹²

Osmanlı hâkimiyetinin sonra ermesinin ardından yaşanan Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sürecinde Kuzey Makedonya’daki Müslümanların dini teşkilatlanma ve yönetimleri konusundaki bilgiler sınırlıdır. Makedonya İslam Birliği, Krallık Yugoslavya’sı ve Sosyalist Federatif Yugoslavya döneminde, Saraybosna’daki İslam Birliği Riyaseti’nin bir kolu olarak faaliyet göstermiştir. 31 Ocak 1930 tarihinde Müslümanlar hakkında kanun çıkması, 9 Temmuz’da hazırlanan Müslümanlar Anayasası ile Ulema Meclis üyelerinin ve müftülerin seçimine dair kanunla Yugoslavya’daki Müslümanların dini teşkilatları kurulmuştur. II. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar bütün dini kurumlar faaliyetlerini devletin politik sistemi gözetiminde sürdürmüştür.³⁹³

Komünist ideolojiye bağlı olan Yugoslavya devleti, Tito’nun yürüttüğü politik anlayış ile diğer komünist ülkelerden daha esnekti. Bu sebeple 1946’da Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti idaresine giren Makedonya’daki Müslüman azınlıkların dini kurumları için yapılan düzenlemeler Yugoslavya Federasyonu Anayasası’nda şöyle yer almıştır:

“Din ve ibadet serbesttir,”

“Din ve dinî kuruluşlar devletten ayrılır,”

“Dinî faaliyetler bu kurumlar aracılığı ile yürütülebilir”

“Anayasal hak çerçevesinde din adamı yetiştirmek amacıyla okullar açılabilir”

³⁹²Furkan Shaban, “Bağımsızlık Sonrası Kuzey Makedonya Yayınevlerinde İslâmî Literatür: İslâm Hukuku Özelinde Bir İnceleme”, *Diyanet İlmî Dergi* 57 (2021), 923.

³⁹³ Popoviç, *Balkanlarda İslam*, 224-246.

“Din ve inanca yönelik işlerin siyasete dahil olması yasaktır”.³⁹⁴

Yugoslavya Sosyalist Federatif Halk Cumhuriyeti Anayasası’nın 174. maddesinde, Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılamaları yönünde, din eğitimi veren örgün eğitim kurumu açma hakkı tanınmıştır. Osmanlı döneminin ardından kısa bir süre açılıp kapatılan Üsküp İsa Bey Medresesi bu dönemde tekrar faaliyete geçmiştir.³⁹⁵ Bu dönemde süreli dini yayınlar Bosna Hersek’te Boşnakça, Kosova ve Kuzey Makedonya’da Türkçe ve Arnavutça olmak gazete ve dergiler yayınlanmıştır. Kuzey Makedonya’da Müslüman azınlıkların etnik dil farklılıkları sebebiyle dini yayınların Arnavutça, Türkçe ve Makedonca dillerinde basılması zorunlu kılınmıştır.³⁹⁶

1991’de Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Yugoslavya Federasyonu İslam Birliği’ne bağlı Üsküp’te faaliyet gösteren Meşihat, 1993 yılında “İslam Birliği” adıyla yeniden teşkilatlanmıştır.³⁹⁷

İslam Birliği, 1994 yılında kabul ettiği ilk tüzük ile Kuzey Makedonya Cumhuriyeti içinde yaşayan Müslüman azınlıkların müstakil dini birliği olduğunu ilan etmiştir.³⁹⁸

İslam Birliğinin, Kuzey Makedonya’nın bağımsızlığından önceki oluşumlarla hukuki anlamda tarihi bağıllığını koruduğu, menkul ve gayri menkul mirasçısı olduğu tüzükte açıkça belirtilmiştir.³⁹⁹ 2003 yılında yapılan düzenlemelerle “İslam Birliği” adı değiştirilerek “Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği” adını almıştır. 23 Aralık 2003 tarihinde kabul edilen bu tüzük ile İslam Birliği’nin tüm mensupları, Anayasaya, normatif belgelere, İslam Birliği organlarının kararlarına, İslam ilke ve geleneklerine uymak, İslam Birliği’nin çıkar ve menfaatlerini korumakla görevlidirler.⁴⁰⁰

Kuzey Makedonya Müslümanlarının dini hayat örgütlenmesinde, dini eğitim ve öğretimde, vakıf konularında ve mali faaliyetlerinde bağımsızlık kararı, Makedonya İslam Birliği Tüzüğü’nde yer almıştır.⁴⁰¹ 28 Temmuz 2008 yılında kabul edilen tüzük metni, 10 bölümden ve toplam 71 maddeden oluşmaktadır.

³⁹⁴ Yugoslavya Federasyonu Anayasası 1974, 74. Madde

³⁹⁵ Habibe Sejdini, *Kuruluşundan günümüze Makedonya İslam Birliği’nin Örgün ve Yaygın Din Eğitimi Hizmetleri* (İstanbul: Marmara Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 71.

³⁹⁶ Ahmet Smojlovic, “Muslims in Yugoslavia”, *Journal of Institution of Muslim* (1979), 140-141.

³⁹⁷ Aruçi, “*Eski Yugoslavya II*”, 187-188.

³⁹⁸ MİB Tüzüğü 1994.

³⁹⁹ Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya’da Din Eğitimi*, 57.

⁴⁰⁰ MİDB Tüzüğü 2003.

⁴⁰¹ MİB Tüzüğü 2008.

Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği'nin amaçları:

- İslami değerlerin öğretilmesi,
- Toplumda ibadetlerin yerine getirilmesi,
- Cami, mescit, tekke, mektep merkezlerinin kurulması ve bakımı,
- Eğitim ve öğretim merkezlerinin kurulması ve işletilmesi,
- Bilimsel ve kültürel kurumların kurulması ve işlevsel kılınması,
- Muhtelif sosyal ve kültürel kurumların organize edilmesi olarak belirlenmiştir.⁴⁰²

Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği'nin idari yapısı, Başkanlık, Şura Meclisi, Mali Yasama Meclisi ve Müftülüklerden oluşmaktadır. Dini hayatın organizasyonunda kendisine bağlı faaliyet gösteren kurumlar; Vakıflar Müdürlüğü, medreseler ve liseler, İslami İlimler Fakültesi, araştırma merkezleri, enstitüler, kütüphaneler, müzeler, arşivler, haber ve yayın merkezleri, muhtelif dernek ve işletmelerden oluşmaktadır.⁴⁰³

İslam Birliği Riyaseti, İslam Birliği Meclisi'nin en yüksek dini ve idari icra organıdır. 15 üyeden oluşan İslam Birliği Riyaseti'nin Kuzey Makedonya'daki Müslümanların dinî hayatlarının teşkilatlanması, eğitim öğretim, bilimsel ve kültürel faaliyetlerin geliştirilmesi gibi görevleri vardır. Ayrıca, İslam Birliği'ne bağlı eğitim ve öğretim kurumlarının müfredat onayı ve yönetici personel atamaları görevleri arasındadır.⁴⁰⁴

Makedonya İslam Birliği'nin merkezde 90, taşrada ise 1300 personel görev yapmaktadır. MİB'e bağlı faaliyet gösteren camii ve mescitlerin sayısı 600 civarındadır. İslam Birliği en üst yöneticisi baş müftü Reisü'l ulema'ya tabidir. Reisü'l Ulema'ya bağlı 13 bölge müftülüğü: Üsküp Müftülüğü, Kalkandelen (Tetova) Müftülüğü, Gostivar Müftülüğü, Manastır Müftülüğü, Kumanova Müftülüğü, Debre Müftülüğü, Kırçova Müftülüğü, Resne Müftülüğü, İştip Müftülüğü, Köprülü Müftülüğü, Ohri Müftülüğü, Pirlepe Müftülüğü ve Struga Müftülüğü'dür.⁴⁰⁵

⁴⁰²MİB Tüzüğü 2008.

⁴⁰³ Rifat Karamahmut, *Makedonya Müslüman Azınlıkları Dini Kurumları ve Çağdaş Sorunlar* (Ankara: Ankara Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 60.

⁴⁰⁴MİB Tüzüğü, madde. 32-33- 34.

⁴⁰⁵MİB Tüzüğü, 1994. ; Sejdini, *Kuruluşundan günümüze Makedonya İslam Birliği'nin Örgün ve Yaygın Din Eğitimi Hizmetleri*, 84.

Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği'nin ileride değinilecek olan örgün ve yaygın din hizmetlerinin dışında Bektaşî, Halvetî ve Rufai tarikatlarına bağlı Müslümanların ayakta tuttuğu tekkeler de mevcuttur. MİB tarafından tekkeler, dini sivil toplum kuruluşlar ve bunlar tarafından yürütülen dini faaliyetleri kontrol etmek amacıyla "Tarikatlar Meşihati" ismiyle birim oluşturulmuştur. Fakat Kuzey Makedonya'daki Bektaşîler, bağlı oldukları Makedonya Bektaşîleri Birliği'nden idare edilmektedirler. Bu teşkilat merkezi Arnavutluk'un başkenti Tiran'da bulunan Dünya Bektaşîleri İslam Birliği'ne bağlıdır.⁴⁰⁶ Kuzey Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği Tüzüğü'nde vazifelerin tatbiki ve ibadetler Hanefî mezhebine göre uygulanır hükmüne yer verilmiştir.⁴⁰⁷

Balkan Savaşlarının ardından yaşanan toplumsal ve siyasi değişim süreçlerinde Müslümanların temsili ve haklarının korunması İslam Birliği'ne bağlıydı. Çalkantılı tarihi süreçlerde birçok farklı uygulama ve sınırlamalara maruz bırakılmışsa da imkanlar ölçüsünde faaliyetlerini sürdürmüştür. Örgün ve yaygın din eğitimi, basın-yayın ve birçok alandaki çalışmalar ile Kuzey Makedonya'daki Müslümanları (Arnavut, Türk, Romen, Torbeş) temsil etmektedir.⁴⁰⁸

Bu nedenle Makedonya İslam Birliği'nin bölgedeki dini, etnik, kültür ve gelenek yapısını dikkate alarak, Müslümanlara yönelik örgün ve yaygın din eğitimi alanında daha bilimsel ve kapsamlı çalışmalar yapması, Müslümanlar ve toplumun bütün kesimleri için gerekli ve önemlidir.

E. Kuzey Makedonya'nın Çokkültürlü Toplum Yapısı

Kuzey Makedonya'nın siyasi ve kültür tarihi dikkate alındığında çokkültürlü toplum yapısının demografik koşullarından oluşan doğal, özgün ve dinamik bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Kuzey Makedonya'nın çokkültürlülük temeli daha önce de ifade ettiğimiz üzere önceki siyasi ve kültürel tarihindeki fetih ve göç hareketlerinin de etkisiyle oluşan demografik, siyasi, toplumsal ve kültürel özellik ve değişimlerden oluşmaktadır. Günümüz Kuzey Makedonyası çok dinli, çok etnikli ve çok dilli toplumsal yapısı nedeniyle 'Catena Mundi' (Dünyanın Düğmesi) olarak bilinmektedir. Kuzey

⁴⁰⁶Ömer Turan, "Balkan Türklerinin Dini Meseleleri", *Yeni Türkiye*, 3/16 (1997), 210.

⁴⁰⁷ Sejdini, *Kuruluşundan günümüze Makedonya İslam Birliği'nin Örgün ve Yaygın Din Eğitimi Hizmetleri*, 84.

⁴⁰⁸ Hacısalihoğlu, "Makedonya".

Makedonya, uzun süredir karmaşık bir iletişim ağıyla bağlantılı, çeşitli etnik grupların yaşadığı bir kültür bölgesi olmuştur.⁴⁰⁹

Farklı imparatorluk ve medeniyetlere ev sahipliği yapan Kuzey Makedonya toprakları aynı zamanda birçok çatışma, bölünme ve savaşlar nedeniyle sınırlarının sıkça değiştiği bir coğrafya olmuştur. Bu topraklarda en uzun barış, huzur ve istikrar Osmanlı İmparatorluğu döneminde sağlanmıştır. Halil İnalcık'a göre: "Osmanlı İmparatorluğu bir Türk İmparatorluğu değildir. O, çok dilli, çok dinli ve çok kültürlü bir imparatorluktur".⁴¹⁰ Osmanlı toplumunun çok uluslu yapısı çokkültürlülüğü de içinde barındırmış, bu tecrübe ötekinin dinine ve kültürüne karşı saygı duyma anlayışının İslam düşüncesi çerçevesinde gelişerek farklılıkların zenginlik olarak kabul edildiği Balkan kültürünü oluşturmıştır.⁴¹¹

Osmanlı döneminin sona ermesi ile toplumdaki farklılıkların çatışma ve bölünmelere sebep olduğu dönem başlamıştır. Krallık Yugoslavya'sı dönemindeki belirsizlik ve azınlıklara karşı sınırlı sayıda verilen hakların kısıtlı şekilde uygulanması etnik, dini ayrışma ve çatışmaların artmasına neden olmuştur. Yugoslavya Döneminde Tito düşüncesi etrafında gelişen Komünizm ve Sosyalizm anlayış ve uygulamaları hâkim olmuştur. Kuzey Makedonya etnik ve dini unsurları için yeni yasal haklar tanınmış ve belirli şartlarda uygulamaya konulmuştur. Daha önce de değinildiği gibi 1974 Anayasası'na göre etnik unsurlar arasında ayırım yapılmadan tüm etnik guruplar Makedonya'nın kurucu unsurları olarak kabul edilmişlerdir. Çokkültürlü toplum yapısının en önemli özelliklerinden olan etnik tanınmanın yanında resmi dini guruplara sınırlı da olsa örgün ve yaygın eğitim uygulama hakkı tanınmıştır. Bu dönemde birçok ayrışma, kısıtlama ve olumsuz uygulamanın yanında çokkültürlülük yapısına uygun olumlu gelişmelerin yaşandığını da göz ardı etmemek gerekir.

Doğu ile Batı'nın bir araya getirildiği bir "medeniyet koridoru" olarak tanımlanan topraklarda Yugoslavya'nın dağılmaya başlamasıyla birlikte Kuzey Makedonya 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiş ve yeni bir dönem başlamıştır. Yeni kurulan devletin

⁴⁰⁹ Ali Pajaziti, *İliberal Democracy And Cultural Etatism Versus Multiculturalism: The case of Macedonia*, *Academia*(Erişim 11 Aralık 2021).

⁴¹⁰ Halil İnalcık, "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, ed. L. Carl Brown, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: İletişim Yay., 2003), 35.

⁴¹¹ İsmail Hilal Sipahi, *Batı Makedonya'da Maddi Olmayan Kültür Mirası* (İstanbul: İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 16.

anayasal düzenlemesi yapılırken toplumun sosyokültürel özelliklerinin dikkate alınmaması etnik ve dini tartışma ve çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Asırlarca çokkültürlülük ruhuna uygun bir şekilde birlikte yaşamış ve her biri kurucu unsur olarak kabul edilegelen etnik unsurların azınlık statüsünde konumlandırılması çokkültürlülük dahilinde var edilen barış ve demokrasi geleneğine vurulan ağır bir darbe olmuştur.

Siyasi ve etnik tartışmalar sonucunda oluşan iç çatışma sorununun önüne geçilmesi açısından 2001 Ohri ÇerçeveAnlaşması, Kuzey Makedonya'nın toplumsal barışı için çok önemli bir aşamadır. OÇA 2001 sonrası etnik toplumun çok kültürlü karakterini kurumsallaştırarak Makedonya'yı etkin bir şekilde çok kültürlü bir devlete dönüştürmede önemli bir adımdır.⁴¹² Azınlık kavramının kaldırılması, din ve eğitim başta olmak üzere birçok alanda yapılan anayasal düzenlemeler ile Kuzey Makedonya toplulukları için rahatlatıcı sürecin başlangıcı olmuştur. Her ülkenin birincil görevlerinden olan eğitim sisteminin ihtiyacı karşılayacak şekilde düzenlenmesi meselesi Kuzey Makedonya'da üzerinde en çok durulan konulardan biri olmuştur. Çokkültürlüğün her alanda yaşandığı ülkede iyi bir eğitim sistemin oluşturulmasının zorlukları olmakla beraber imkansız değildir. Demokrasi temelinde çokkültürlü eğitimin çare olabilmesi, ülkede eğitim dili, fiziki yapı ve eğitim kadrosu gibi sorunların çözümü ile mümkündür.

“Derin çeşitlilik” olarak tanımlanan Kuzey Makedonya kültür mozaigine dikkatle bakınca çeşitli etnik ve dini özelliklerin olduğunu ve bu durumun heterojen bir durum yarattığı görülecektir. Siyasi ve hukuki yapının dışında, toplulukların asırlarca birlikte yaşamaları sonucu oluşan hoşgörü çerçevesinde kurulan iletişim alışkanlığı devam etmektedir. Aynı okulda farklı etnik unsurların eğitim görmeleri, yan yana farklı millet ve farklı dilde eğitim verilen sınıfların oluşmasını sağlamıştır. Eğitim ile birlikte iş ve farklı alanlardaki bireysel ve kitlesel entegrasyonun toplumsal hoşgörüde önemli yer tuttuğu da görülmektedir.

Ülkede tarihi düşünce ve manevi kültür mirasının yansıması ve hayat bulmuş hali olarak Üsküp'teki tarihi Taşköprü'nün güzel bir örnek teşkil ettiği ifade edilir; “*Her köprü metafizik bir mucizedir, özellikle Üsküp köprüsü! Köprüden geçerken Vardar nehrinin sadece bir tarafından diğer tarafına geçemezsiniz. Bu köprü, doğan ve gelişen kültürleri*

⁴¹² Ali Pajaziti, *İliberal Democracy And Cultural Etatism Versus Multiculturalism: The case of Macedonia*, *Academia*(Erişim 11 Aralık 2021).

*aynı şehirde, Üsküp'te bir yerde birbirine bağlar. Arkları (ayakları) Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlar. Doğu ile Batı, Hristiyanlık ile İslam, dünyada eşi ve benzeri görülmeksizin birbirine yaklaşır. Aynı köprüde, Kur'an-ı Kerim'den yazılı mesajlar içeren mihrabı bulabilirsiniz ve Ortodoks rahip, Epifani vesilesiyle haçı bu körüden nehre atar. Analistlere göre, Taş Köprü Vardar sebebiyle ikinci Boğaz olarak da bilinir”.*⁴¹³

Balkan coğrafyasına yerleşen manevi kültür zamanla maddi kültür mirasını da oluşturmuştur. Örf, adet ve geleneklerin birbiriyle karışmadan, birbirinden olumlu etkilenmesinin birçok örneği Kuzey Makedonya'da yaşanmaktadır. Osmanlı döneminde yakalanmış olan toplumsal hoşgörü ve yüksek medeniyet ölçeği büyük bir titizlikle korunmaya çalışılmış, bir millet başka bir milletin kültürünü dışlayıp, yok etmeye çalışmamıştır. Kapsayıcı bir tutum sergilenerek temel inanç boyutu dışında etkileşimler olmuştur ki buna örnek olarak da aynı kelimelerin farklı dillere geçmesi ve günlük konuşmalarda yer alması söylenebilir.

Günümüzde Makedonya'nın çok uluslu, çok dilli bir toplum olması sonucu bütün diller (Türkçe, Arnavutça, Makedonca, Sırpça ve diğer diller) birbirinden etkilenmiştir. İslami bir kavram olan 'hayırlı' kelimesi Makedon halk dilinde de kullanılmaktadır. Makedonların günlük ve özel yaşamlarındaki yeniliklere karşı iyi niyet yaklaşımlarını "hayırlıya" şeklinde ifade ederler. Bu benzeri birçok örneğin var olduğu Batı Makedonya'da konuşulan dillerin birbirinden etkilenmesi, toplumdaki iletişimin ve oluşan ortak kültür varlığının göstergesidir.⁴¹⁴

Toplumun, insanların toplumsal etkileşimlerinin tarihsel bir ürünü olduğunu göz önünde bulundurursak, etkileşimin toplumsal kültürü incelemede çok önemli bir kavram ve süreç olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Batı Makedonya'nın kültür tarihini göz önünde bulundurduğumuzda, kültür-toplum ve din bağlamında farklı din ve kültürlerle mensup kişilerin birbirinden etkilenme şekli, çok farklı etnik grupların birbiri ile iç içe yaşaması ve özellikle dini etkileşim anlamında Osmanlı hoşgörüsünün izleri görülebilir.⁴¹⁵

Makedon, Arnavut, Türk, Torbeş, Ulah ve diğer etnik unsurların asırlarca birlikte yaşamaları neticesinde oluşan ortak inanç ve uygulamalar günümüzdeki manevi kültür

⁴¹³Ferid Muhıq, *Shkupi Kryeqendra e Shtatë Portave* (Shkup: Sken Point, 2007), 28-29.

⁴¹⁴ Sipahi, *Batı Makedonya'da Maddi Olmayan Kültür Mirası*, 41.

⁴¹⁵ Sipahi, *Batı Makedonya'da Maddi Olmayan Kültür Mirası*, 12.

mirasını oluşturmıştır. Önemli ve özgün örneklerden biri manevi ortak ziyaretgâhların oluşmasıdır. Bunların en önemlilerinden biri Sarı Saltuk'tur. Anadolu ve Balkanlar'ın Türkleşip Müslümanlaşması etkisiyle adına menkıbeler bulunan alperen Sarı Saltuk (ö.1297-98) kaynaklarda “mücahid, gazi, derviş, alp-eren, mübarek zat, ermiş” gibi sıfatlarla anılmıştır Sarı Saltuk Sünnî, Alevî ve Bektaşî çevrelerince farklı yönleriyle benimsenmiştir. Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşip İslâmlaşmasında etkin rol oynamasına rağmen bu yönü mitolojik kimliğinin gölgesinde kalmıştır. Dikkat çeken özelliklerinden biri türbe ve makamlarının farklı din mensupları tarafından benimsenip günümüzde de ziyaret edilmesidir. Kuzey Makedonya'da Ohri şehrinin 30 km güneyinde Ohri Gölü'nün kıyısına yakın bulunan Sveti Naum Manastırındaki şapelde Hristiyanların Sveti Naum'a ait olduğuna inanarak ziyaret ettikleri mezar önceleri Türkler tarafından Sarı Saltuk'un kabri olarak kabul edilmiş ve saygıyla yapılan ziyaretler gerçekleşmiştir.⁴¹⁶

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde⁴¹⁷ Sarı Saltuk'un“Baba Sultan, Sarı Saltuk Sultan” olarak bilindiğini fakat bu diyarlarda “Esved Nikola” denildiğini ve Hristiyan milletlerinin itikatlarında yer aldığını açıklamaktadır.⁴¹⁸ Mezarın hem Hristiyanlar hem Türkler tarafından ziyaret edilmesi, Hristiyanların Sveti Naum mezarı olduğuna inanmaları, Türklerin de Sarı Saltuk'un mezarı olduğu konusundaki inançları tarihte iki tarafın kutsal yorumu üzerine oluşan inançtır. Türklerin bölgeden göç etmesi sonucu Makedon Hristiyanlar tarafından daha çok ziyaret edilmektedir.⁴¹⁹Sarı Saltuk'la sınırlı olmayan iki taraflı ziyaretgâhlar çok sayıda başka kişi ve mekânlar için de söz konusudur. Her iki dinin mensupları tarafından temel dini inançlara aykırı görenler olduğu gibi asırlarca beraber yaşamının tezahürü olarak da değerlendirenler var. Herkesin temel inancı kendisine ait olmak üzere, bu mekânlar coğrafi konum, tarih ve kültür birikiminin getirmiş olduğu sosyal birer vakıa olarak görülebilir. Farklı kültür ve inançtan insanları birleştirici ve kaynaştırıcı bu tür merkezler kültür tarihinin göstergesidir.⁴²⁰

Kuzey Makedonya'yı çok kültürlü bir devlet olarak sürekliliğinin sağlanması ve ortak kültür özellikleri etrafında insani değerleri güçlendirerek birlik ve bütünlüğün korunması

⁴¹⁶ Sipahi, *Batı Makedonya'da Maddi Olmayan Kültür Mirası*, 12.

⁴¹⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz: Yücel Dağlı vd. (İstanbul:Yapı Kredi Yay., 2001).

⁴¹⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1984), 12.

⁴¹⁹ Sipahi, *Batı Makedonya'da Maddi Olmayan Kültür Mirası*, 13.

⁴²⁰ Sipahi, *Batı Makedonya'da Maddi Olmayan Kültür Mirası*, 66.

amaçlı her üç yılda bir düzenlenmek üzere bir konferans geleneği başlatılmıştır. İlk olarak 26-28 Ekim 2007 tarihleri arasında “Din ve Kültür: Halklar Arasında Kalıcı Bağlantı” ismiyle gerçekleştirilen bu etkinliğe, 30 dünya ülkesinden 500’ün üzerinde temsilci ve uzman katıldı. Konferansta karşılıklı etkileşim ve deneyim alışverişinin yanı sıra kalıcı bir diyalog yoluyla barış ve işbirliğinin güçlendirilmesine yönelik katılımcıların istekliliğini ifade eden bir bildiriye karar verildi. Konferans Makedonya’nın barış, esenlik ve refahın temeli olan kültürel çeşitliliğin yanı sıra dini haklara saygı açısından da bölgede iyi bir örnek olabileceğini gösterdi. OÇA’nın Makedon toplumunda var ettiği olumlu atmosfere destek olması amacı barındıran bu iyi niyetli ve olumlu konferans serisi ulusal ve uluslararası şartlar doğrultusunda devam ettirilmeye çalışılmıştır.

Tarihsel tecrübelerle bezenmiş Kuzey Makedonya’nın çok kültürlü toplum yapısı, barış ve demokrasi ekseninde yaşanabildiğini gösterebilecek güzel bir örnek olma potansiyeline sahiptir. Ülkenin siyaset, hukuk, eğitim ve güvenlik sistemlerinin toplumdaki çokkültürlülük özelliğine uyumlu olması toplumsal barışın sağlanması ve sürekli kılınmasında en önemli etken olacaktır. Her bir kültür biriminin medeniyet inşasında yeri ve katkısı vardır. Medeniyet unsurlarını çatıştırmakla insanlığın kazanmadığı aksine kaybettiği birçok kez tarihte tecrübe edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOKKÜLTÜRLÜ KUZHEY MAKEDONYA'DA DİN EĞİTİMİ

Eğitim, ulusal kalkınmanın dayandırıldığı insan gücünün sosyal, kültürel, politik, ekonomik hedefler doğrultusunda yetiştirildiği ve yönetildiği yoğun faaliyet alanıdır. Ayrıca eğitim, tarih boyunca toplumların sürekliliklerini sağlamada, ürettikleri bilgi, kültür ve değer birikimini yetişen nesillere aktarmada kullandıkları bir araçtır. Bu ihtiyacın sonucu oluşan eğitim sisteminin temel niteliğini ve felsefesini, yine toplumun sahip olduğu bilgi, kültür ve değer birikimi şekillendirir.⁴²¹

Siyasi ve kültür tarihi dikkate alındığında Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin en temel özelliği asırlara dayalı çok kültürlü toplum olma tecrübesine sahip olmasıdır. Kuzey Makedonya eğitim sisteminin oluşturulma aşamasında ülkenin çok uluslu yapısı birçok görüş farklılığı ve tartışmayı beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların yoğunlaştığı en önemli problem, toplum hayatının temel dinamiklerinden kabul edilen din eğitimi konusu olmuştur.

Kuzey Makedonya'da din eğitimi uygulamaları anayasadaki laiklik ilkesi çerçevesinde değerlendirilmiş ise de hak ve özgürlükler temelinde din eğitimi uygulamaları süreklilik ve istikrarlılık içermemiştir. Günümüzde bu konu çok daha sınırlı ve yetersiz bir din eğitimi programının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Günümüz din eğitimi alanındaki çalışmalara bakıldığında artık “din eğitimi niçin verilmelidir?” sorusu üzerinde değil, “nasıl bir din eğitimi verilmelidir?” sorusunun çözümü üzerine odaklanıldığı görülür.

A. Kuzey Makedonya'nın Eğitim Sistemi

8 Eylül 1991 tarihinde Federal Yugoslav Devleti'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin anayasal ve kurumsal düzenlemeleri içerisinde eğitim sistemini oluşturma sürecinde önemli zorluklar yaşanmıştır. Özellikle Yugoslavya döneminde hakim olan ideolojik temelli eğitim sisteminden çıkılması sonucu yeni eğitim yapılanmasına duyulan ihtiyaç, “ırklar müzesi” olarak nitelenen Kuzey Makedonya'nın

⁴²¹ Fatma Çapçıoğlu, “Çok Kültürlü Topumlarda Din Eğitimi Modelleri –İndiana Örneği”, *Toplum Bilimleri Dergisi* , 9/18 (2015), 333.

çokuluslu toplum yapısını kuşatıcı ve güçlü bir eğitim sistemini gerekli kılmıştır. Uzun zamana ihtiyaç duyulan bu değişim sürecinden günümüze kadar çağdaş ve modern eğitim sistemine uygun genel amaçlar ile birlikte farklı etnik grupların beklentilerinin dengeli şekilde karşılanmaya çalışıldığı yasal düzenleme ve uygulamalarda belli düzeyde ilerlemeler yaşanmıştır. Bununla birlikte düzenleme ve kararların etnik ya da siyasi gerginliklerin gölgesinde kalması, ihmalkarlık vb. etkenler sebebiyle özellikle uygulamaya yansıtılamadığı ifade edilebilir.⁴²²

Yeni kurulan devletin eğitim konusunda ilk önemli düzenlemesi bağımsızlık yılı olan 1991 yılına ait “Eğitim Sistemi Yeniden Düzenleme Yasası”dır. Bu yasal düzenlemenin genel amacı: “Çocuklar için mutlu bir çocukluk yaşatılması ve hayata daha iyi bir başlangıcın teminat altına alınması, gençler için fırsat eşitliğinin sağlanması, kişisel yeteneklerinin geliştirilerek ülkelerine ekonomik, sosyal ve kültürel katkılarda bulunmalarını sağlama zemininin hazırlanması, öğrencilerin toplumsal beklentiler karşısında kendi gereksinim ve özelliklerini tanımlarına ve gerçekçi bir benlik kavramı oluşturmalarına ve kendi yaşamlarıyla ilgili kararlar alabilmelerine yardımcı olunmasıdır” diye açıklanmıştır.⁴²³

1991 Anayasasında Makedonya eğitim sisteminin hukuki altyapısı oluşturulmuştur. Buna göre Anayasanın 39. maddesinde “*Makedonya’da her bir vatandaş eğitim almak hakkına sahiptir. Devlet ücretsiz, zorunlu eğitim hukukunu temin etmektedir. Eğitim sistemi devletin denetimi altındadır. Devlet eğitim sistemi laik karaktere sahiptir*”⁴²⁴ ifadelerine yer verilmiştir. Bu yasal düzenleme ile eğitim, devletin asli görevleri arasında ve temel insan hakları içerisinde kabul edilmiş oluplaiklik ilkesi ile de ilişkilendirilmiştir. Anayasa’nın 44. maddesinde “*Her vatandaşa aynı şartlarda eğitim hakkı ve erişimi*” ifadesi ile eğitimde eşitlik sağlanması amaçlanmıştır. 48. maddede ise “*topluluk üyelerine ilk ve orta öğretimde ana dillerinde eğitim hakkını garanti eder*” ifadesi ile Avrupa Birliği talepleri doğrultusunda ana dille eğitim hak ve özgürlüğü güvence altına alınmıştır.⁴²⁵

⁴²² Bk. Pajaziti-Kasami, *Religion Education*.

⁴²³ *Türkçe Dersi Programları* (Üsküp: Eğitim Bakanlığı Pedagoji Enstitüsü Yay., 2001),

⁴²⁴ Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası 1991 (Skopje: Feniks Akademiski Peçat, 2000)

⁴²⁵ Kludjo Kavaja, “Ethnicity, Politics, And Education In Macedonia”, *European Journal of Education Studies*, 3/9 (2017), 490.

1995 yılında Kuzey Makedonya Eğitim Yasası yeniden düzenlenmiştir. Yasada eğitim, toplum ve devletin gelişimini sağlayan, milli, ahlaki ve uluslararası değerlere sahip, demokratik özellikler taşıyan, vatandaşların temel haklarından olan bir süreç olarak tanımlanmıştır. Eğitim ve öğretim konusunda yapılan değişikliklere Anayasa'nın 44.maddesinde şu şekilde yer verilmiştir;

“1. Makedonya Cumhuriyeti’nde her vatandaşın eşit eğitim alma hakkı vardır.

2. Temel ve orta eğitim zorunlu ve ücretsizdir. Her vatandaş bu eğitimi, devletin ve devlete ait organların eğitim kurumlarından alma hakkına sahiptir.

3. Devlet, tüm vatandaşların özel kabiliyetlerine göre mesleki, özel, orta ve yüksek eğitim alması için gerekli şartları hazırlar.

4. Vatandaşların devlet ve diğer eğitim kurumlarında ücretli eğitim almaları kanunen belirlenen esaslara ve şartlara göre yapılır.

5. Devlet, kanunda belirtildiği şekilde eğitim-öğretim kurumlarının ve eğitimle ilgili diğer kurumların faaliyetlerini kontrol eder.

6. Her vatandaşın kendi anadilinde, istediği okulda eğitim görme hakkı vardır”⁴²⁶

Kuzey Makedonya Eğitim Sistemi’nde örgün eğitim süreci 4-6 yaş arası çocukların eğitim ihtiyaçlarının karşılandığı ve tercihe dayalı olarak Okul Öncesi Eğitim ile başlatılır. Temel eğitim 6–18 yaşları arasını kapsamaktadır. Bu sürecin ilk 6-10 yaş aralığını ilkokul, 10-14 yaş aralığını ortaokul ve 14-18 yaş aralığını da lise düzeyi oluşturmaktadır. Temel eğitim planını uygulayan okullar, bazı seçmeli derslere ağırlık veren devlet okulları, çeşitli özel lise ve kolejler, temel eğitim sürecinde yer alan okullardır. Mesleki eğitim alanlarında ise yetişmiş insan gücü ihtiyacını karşılamak üzere mesleki ve teknik eğitim kurumları ile enstitü ve üniversiteler yer almaktadır.⁴²⁷

2007 senesinde Kuzey Makedonya Eğitim Mevzuatı’nda devrim olarak nitelendirilebilecek yeni düzenlemelere gidilmiştir. “2007 Eğitim Yasası” olarak bilinen bu yeni düzenlemeler ile bağımsızlık sonrası eğitim sisteminde bir türlü aşılamayan

⁴²⁶ Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası 1995 (Skopje: Feniks Akademiski Peçat, 2000)

⁴²⁷ Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya’da Din Eğitimi*, 35.

problemlerin çözülmesi, çağdaş eğitim sisteminin temellerinin atılması ve Avrupa Birliği'ne uyum sürecine katkı sağlanması hedeflenmiştir.⁴²⁸

2007 Eğitim Yasası Mevzuatı'nda yer alan en önemli husus, 2008-2009 öğretim yılından itibaren okul öncesi ve 12 yıllık temel eğitimin zorunlu kılınması kararıdır.⁴²⁹ Ayrıca din eğitiminin eğitim ve öğretim kanununda yer alması kararı da bir diğer önemli husustur. Bu değişikliklerin yanı sıra okullarda eğitim plan ve program hazırlanması, eğitim giderlerinin karşılanması Kuzey Makedonya Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın sorumluluğuna verilmiştir. Kontenjan sıkıntısı olmadığı sürece aileler çocuklarını istedikleri okula gönderme hakkına sahiptir. Aynı zamanda öğretmen tercihi okullara bırakılmıştır.

Tüm insanların özgürlük ve eşitliğini savunan çokkültürlü toplumlar ve topluluklar entelektüel, siyasal ve kültürel farklılıklara karşı saygı duyma temeline dayanmaktadır. Karşılıklı saygı olgusunun var olabilmesi, farklılıklarımızı ifade etmede, sahip çıkmada ve akılcı eleştiriler karşısında saygı duyulamaz farklılıkları diğerlerinden ayırt etmede, fikirlerimizi değiştirmeye ve geliştirmeye yönelik tutum ve becerilere bağlıdır. Çokkültürcülüğün ahlak açısından taşıdığı kriterler, bu erdemlerin tartışmalarla ortaya çıkarılmasında yer almaktadır.⁴³⁰

Çokkültürlülük politikası denilince kültürlerin eşit değerde olduğu kabulü ve devletin herhangi bir kültüre pozitif ayrımcılık yapmaması gerekliliği kastedilmektedir. Kültürlerarası Eğitim Rehberinde kültürlerarası eğitim için üç temel ilke belirlenmiştir.

1: Kültürlerarası eğitim, her öğrencinin kültürel çeşitlilik bakımından ona en uygun ve etkili bir eğitim almasını göz önünde bulundurarak, herkesin diline, dinine, ırkına ve kültürel kimliğine saygıyla yaklaşır.

2: Kültürlerarası eğitim her bireye ve topluma çalışma ve etkili bir katılım için gerekli olan bilgi, beceri, tutum ve kendine güven duyma yetilerini kazandırır.

⁴²⁸ Makedonya Cumhuriyeti Resmi Gazetesi, 24 Nisan 2007.

⁴²⁹ Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya'da Din Eğitimi*, 31.

⁴³⁰ Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık, Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, 130.

3: Kùltùrlerarası eğitim tùm òđrenciler arasında, etnik, sosyal, kùltùrel, dinî gruplar ve toplumlar arasında hořđòrù, saygı, birlik ve beraberliğe katkıda bulunmayı etkinleştirecek kùltùrel bilgi, tutum ve becerileri kazandırır.⁴³¹

Bağımsızlıktan sonra eğitim ile ilgili yapılan yasal dùzenleme ve değişiklikler ile toplum ihtiyaçına cevap vermek ve uluslararası standartlara uyum sağlama amaçları gòzetilmiřtir. Buna rağmen tartıřmalđ konular hala gündemini koruyabilmektedir. Òzellikle anadilde eğitim ve din eğitimi konuları ile ilgili çòzùm arayışları günümüze değin devam etmektedir.

1. Kuzey Makedonya'nın Eğitim Sisteminde Entegre Eğitim Stratejisi

Kuzey Makedonya çok kùltürlü toplum yapısı içerisinde hořđòrù ve uzlaş kùltürünün güçlendirilmesi amaçlı entegre eğitimine yer verilmesi ve işlerlik kazandırılması içerikli bir eğitim politikası yürütölmektedir.

Entegre eğitim ile hedeflenen kazanım, farklı kùltür gruplarından oluşan toplum yapısı içerisinde önyargıların azaltıldığı, işbirliğine dayalı faaliyet alanlarında herkesin etkin olabilmesine kılavuzluk edebilecek doğru etkileşim usullerinin çocuğa òđretilerek uyum becerilerinin geliştirilmesidir. Kuzey Makedonya gibi çok kùltürlü sosyal yapıya uygun eğitim sisteminde stratejik önem taşıyan “entegre eğitim”, çoğunluk ve azınlık durumundaki sosyal grupların hem kendilerini hem de birlikte yaşamak durumunda oldukları diğerlerini tanıma, saygı duyma, hořđòrù ve işbirliğine dayalı bir ortak yaşama kùltürünün tesisini sağlayacağı dùřünölmektedir.

2009 yılında Eğitim Bakanlığı, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AĞİT) ortaklığı ile farklı toplulukları birbirine yakınlaştırmayı ve çokkùltürlölük alanının geliştirilmesini amaçlayan Entegre Eğitim Stratejisi'ni oluşturmuştur. Bu stratejinin metinlerinde entegrasyon uygulamasında gòzetilen hedefler olarak;

1. Ortak müfredat ve müfredat dışı faaliyetler yolu ile entegrasyon çalışmalarını yürütölmesi,
2. Birbirlerinin dilleri hakkında karşılıklı bilgi birikimini artırarak òđrenci ve yetişkinler arasında uyumun sağlanması,

⁴³¹ *Kùltùrlerarası Eğitim Rehberi*, UNESCO (2006),10-11.

3. Özellikle tarih, coğrafya ve dil öğretimi üzerinde durularak müfredatta ve mevcut ders kitaplarında amaca yönelik düzenlemeler yapılması,
4. Eğitimde bütünleşmeyi kolaylaştırmak için öğretmenlerin niteliklerinin artırılması,
5. Adem-i merkeziyetçilik bağlamında okul yönetimi ve eğitim sisteminin siyasetten arındırılmasıhususlarına yer verilmiştir.⁴³²

Tüm insanların özgürlük ve eşitliğini savunan çokkültürlü toplumlar ve topluluklar entelektüel, siyasal ve kültürel farklılıklara karşı saygı duyma temeline dayanmaktadır. Karşılıklı saygı olgusunun var olabilmesi, farklılıklarımızı ifade etmede, sahip çıkmada, ve akılcı eleştiriler karşısında saygı duyulamaz farklılıkları diğerlerinden ayırt etmede, fikirlerimizi değiştirmeye ve geliştirmeye yönelik tutum ve becerilere bağlıdır. Çokkültürlülüğün ahlak açısından taşıdığı kriterler, bu erdemlerin tartışmalarla ortaya çıkarılmasında yer almaktadır.⁴³³

Çokkültürlülük politikası denilince kültürlerin eşit değerde olduğu kabulü ve devletin herhangi bir kültüre pozitif ayrımcılık yapmaması gerekliliği kastedilmektedir. Kültürlerarası Eğitim Rehberinde kültürlerarası eğitim için üç temel ilke belirlenmiştir.

1: Kültürlerarası eğitim, her öğrencinin kültürel çeşitlilik bakımından ona en uygun ve etkili bir eğitim almasını göz önünde bulundurarak, herkesin diline, dinine, ırkına ve kültürel kimliğine saygıyla yaklaşır.

2: Kültürlerarası eğitim her bireye ve topluma çalışma ve etkili bir katılım için gerekli olan bilgi, beceri, tutum ve kendine güven duyma yetilerini kazandırır.

3: Kültürlerarası eğitim tüm öğrenciler arasında, etnik, sosyal, kültürel, dinî gruplar ve toplumlar arasında hoşgörü, saygı, birlik ve beraberliğe katkıda bulunmayı etkinleştirecek kültürel bilgi, tutum ve becerileri kazandırır.⁴³⁴

Çokkültürlü toplumlarda eğitimin ana hedeflerinin başında, daha doğru ve kapsamlı bilginin sağlanması, öğrencilerin akademik ve sosyal sorunlarına eleştirel düşünmenin uygulanması ve vatandaşların daha demokratik bir toplum hayatına erişmesi olması beklenir. Eğitimde gözetilen bu hedef ırk, din, etnik köken, kültür, cinsiyet ve dil

⁴³² Kavaja, “*Ethnicity, Politics, And Education In Macedonia*”, 488.

⁴³³ Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık, Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*,130

⁴³⁴ *Kültürlerarası Eğitim Rehberi*, UNESCO (2006),10-11.

farklılıklarına sahip olan insanlar arasında çeşitlilik ve fırsat eşitliğinin teşvik edilmesiyle güçlendirilir. Eğitim aracılığıyla, adalet ve demokrasi gibi önceliklerin yerine getirilmesi süreci toplumsal değişimin bir başka yönüdür. Ortak hedeflere ulaşılmasında saygı, iletişim ve etkileşim açısından önyargıların azaltılması, çokkültürlü eğitimin faydaları olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda farklı kültür zenginliği toplumu daha canlı, aktif hale getirerek daha gelişmiş bir dünya görüşünün gelişmesine yol açar.⁴³⁵

Ulusal ve uluslararası imzalanan anlaşmalar, eşit şartlarda eğitim alma hakkı konusunda olumlu gelişmelere neden olmuştur. Bu doğrultuda, eğitim sisteminde yapılan birçok yasal düzenleme de değişikliklere rağmen, çözüme kavuşturulmayan konular arasında ülke gündemini en çok meşgul eden anadilde eğitim meselesidir.

2. Eğitim Dili

Düşünce ve dilin birbiri ile ilişki içinde geliştiği ve insanın en iyi kendi dilinde düşündüğü, bilinen bir olgudur. Kendi dili ve kültürüne hâkim olmayan bireyler, çok dilli ve çok kültürlü toplumlarda kimlik karmaşasına düşme sorunu yaşayabilmektedir.⁴³⁶ Çokkültürlü toplumlarda entegrasyonun sağlanmasında önemli unsurlardan biri olan dil, Kuzey Makedonya eğitim sisteminin de en tartışmalı konusu olmuştur.

Kuzey Makedonya 1991 Anayasası'nda Makedonlar dışındaki unsurların (Arnavut, Türk, Roman, Sırp, Boşnak Ulah) azınlık statüsünde kabul edilmeleri pek çok alanda sorun yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu alanlardan biri de anadilde eğitim hakkı meselesiydi. 1995 Eğitim Yasası' nın 44. ve 48. Maddelerine göre her vatandaşın kendi anadilinde, istediği okulda eğitim görme hakkı vardır. Teoride tanınan bu hak çerçevesinde azınlık statüsünde olanlar ülkenin belirli bölgelerinde anadilde eğitim görmüş fakat bu çok sınırlı sayıda gerçekleşmiştir. Var olan anadilde eğitim hakkının kullanımı, bölgedeki nüfus oranları ve coğrafi bölge özelliklerine bağlıydı. Özellikle düşük nüfus yoğunluğu olan topluluklar, nüfus kriterini taşımadıklarından dolayı anadilde eğitim haklarına erişememektedir.

⁴³⁵ Awol Ahmed Mohammed "The Status and Pronounced Effect of Multicultural Education" *Access Library Journal*, 7 (2020).

⁴³⁶ Ayla Oktay, "21. Yüzyılda Yeni Eğilimler ve Eğitim", *21. Yüzyılda Eğitim ve Türk Eğitim Sistemi*, ed. Ayla Oktay vd. (Ankara: Pegem Akademi, 2010), 7.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde temel insan hakkı olarak belirtilen anadilde eğitim konusundaki engellerin devam etmesi 2001 yılında ülkedeki iç çatışmanın ana sebeplerinden biri olmuştur. Yaşanan kriz sonucu 2001 yılında Arnavut ve Makedon partileri arasında imzalanan Ohri Çerçeve Anlaşması gereği Anayasa'da yeni düzenlemelere gidilerek azınlık hükümleri ile dil hakları konularında değişiklikler yapılmıştır. Eğitim ve dil hakları ile ilgili Anayasa'da yer alan 6. maddenin 1. fıkrasında temel eğitimin ana dilde yapılacağı, 2. fıkrasında da eğitimin devlet tarafından destekleneceği belirtilmiştir. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası'nın 48. maddesinde ise birinci sınıftan lise son sınıfa kadar olan öğrencilerin kendi ana dillerinde eğitim görmesi karara bağlamıştır.⁴³⁷ Sekiz yıllık ilkokul ve lise eğitiminin anadilde eğitim hakkı olduğu, aynı zamanda ülke genelinde eğitim alanında belli standartların kullanılacağı, daha doğrusu genel bir müfredat çerçevesinde eğitim verileceği belirtilmektedir. Ancak yerel yönetim biriminde % 20'lik nüfus oranına sahip dillerin resmi dil olarak kullanılmasına izin verilmiştir.⁴³⁸ OÇA ile dil haklarının eşit temsili açısından olumlu adımlar atılsa da %20'lik oran şartı anadilde eğitimin önünde büyük bir engeldir.

OÇA ile azınlık tanımının kaldırılması ve tanınan temel haklar ile birlikte birçok alanda olumlu gelişmelerin yolu açılmıştır. Yapılan bu anlaşma en çok Arnavutların önemli kazanımlar elde etmesine neden olmuştur. Anlaşma sayesinde azınlık statüsünden çıkarak asli unsur statüsü kazanan tüm topluluklar içerisinde Arnavutlar'ın nüfus yoğunluklarının avantajı ile anadilleri Makedonya'da ikinci resmi dil olarak kabul edilmiştir. Bunun yanında Arnavutlar için bir diğer önemli kazanım Arnavutça dilinde eğitim veren Kalkandelen Üniversitesi'nin tanınmasıdır. Adı geçen üniversite 1995 yılında kurulmuş fakat Arnavutça eğitim yapıyor gerekçesi ile devlet tarafından tanınmamıştır. 2000 yılında Yüksek Öğretim Kanunu'nda yapılan değişikliklerle özel üniversite statüsünde kabul edilmiş fakat üniversite yönetimi kamu destekli bir üniversite olma konusundaki ısrarları sonucu özel üniversite tanınırlığını reddetmiştir. Bu nedenle yasadışı olarak

⁴³⁷ *Makedonya'daki Türkçe Eğitimindeki Sorunlar ve Çözüm Önerileri Çalıştayı*, Ahipkiran Stratejik Araştırma Merkezi, (Üsküp: 2016).

⁴³⁸ Bilgehan Atsız Gökdağ, "Balkan Ülkelerinin Anayasalarında Dil Kullanımı İle İlgili Düzenlemeler", *International Periodical For The Languages*, 7/4 (2012), 89-94.

eğitime devam eden üniversite 2001’de yapılan Anayasa değişiklikleriyle 2003 yılında devlet üniversitesi statüsüne kavuşmuştur.⁴³⁹

Eşit şartlarda eğitim hakkının yıllar önce Anayasa güvencesi altına alınmış olmasına rağmen, Türkler ve oran şartı engeline maruz kalan diğer etnik unsurların ilk ve orta öğretimde hak kullanımları sorun teşkil etmektedir. Anayasal açıdan eğitim hakkının ihlal edilmesine örnek verecek olursak; 14.000 bin Türk öğrencinin yaklaşık 8.000-9.000’i, 63 ilkokul ve 14 ortaokulda Türkçe eğitim alabilmektedir. İdari, yerel ve merkezi engeller nedeniyle 5.000’den fazla Türk öğrenci diğer dillerde eğitim görmek durumunda bırakılmışlardır. 2020-2021 yılında yaklaşık 10 yerleşim bölgesinde Türkçe sınıfların açılması için resmi taleplerde bulunulsa da hükümet yetkililerinden olumlu bir yanıt alınamamıştır. Torbeşlerin Türkçe eğitim görme talepleri olumlu olarak karşılanırsa da uygulanmamaktadır. Ulah’lar da %20’lik oran şartı gereği Ulahça eğitim konusunda çok sınırlı imkânlarla sahiptir.⁴⁴⁰ Romanca eğitim dilinde de aynı durum devam ederken Methodius Devlet Üniversitesi’nde Romanca üzerine çalışmalar yapılabilmesine imkan tanıyacak yeni bir bölümün açılmasına karar verilmiştir.⁴⁴¹

Anadilde eğitim konusundaki ihlal ve sınırlamalara örnek olarak anadilde ders kitabı ve yardımcı kaynak eserlere ulaşılmasında yaşanan sıkıntılardan da bahsedilebilir.⁴⁴²

OÇA doğrultusunda gerçekleştirilen yasal düzenlemelerle temel eğitim hakları konusunda alınan karar ve uygulamalar hakkında Avrupa Toplulukları Komisyonu Değerlendirme Raporları da hazırlanmıştır. 2006’da yayımlanan ilk izleme raporunda, azınlık dillerinin kullanımı konusunda alınan kararların sorunsuz uygulanabilmesi için daha fazla yatırım ve çaba gerektiği, ilerlemenin sağlanabilmesi için ise topluluklar arasında iletişim ve güvenin geliştirmesi gerektiği şeklinde değerlendirmelere yer verilmiştir.⁴⁴³ 2008 raporuna göre; eksiklikler olsa da “eşit temsil” bakımından ilerleme

⁴³⁹ Aktan Hamza Pars, “Makedonya Arnavutları”, *Balkanlar El Kitabı*, ed. Bilgehan A. Gökdağ- Osman Karatay, 2(Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 304.

⁴⁴⁰ Demirtaş, *Makedonya’da Yaşayan Ulahlar*, 349.

⁴⁴¹ Özlem Gülen, *Avrupalaşma Sürecinde Dil Hakları Üzerinden Demokratikleşme Ve Ulus İnşası: Romanya, Bulgaristan Ve Kuzey Makedonya* (İstanbul: İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 120.

⁴⁴² Enes Altay-Ahamet Akkaya, “Kuzey Makedonya’da Türkçe Eğitimi”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7 (2022), 150-151. ; Sali Murati, “K. Makedonya’daki Toplulukların Anayasal Konumu”, *Time Balkan* (26 Aralık 2022).

⁴⁴³ Commission of the European Communities, *The former Yugoslav Republic of Macedonia* (Erişim 27 Haziran 2021).

sağlandığı fakat ülkedeki azınlıkların dilsel engellerinin ortadan kaldırılabilmesi için “dil haklarının” uygulamaya alınması gerektiği çünkü bu durumun “devlet üyeliğinin” şartlarından biri olarak kabul edildiğinin altı çizilmiştir.⁴⁴⁴ 2010 ve 2011 raporlarında özellikle eğitim, kültür ve dil alanlarında güveni artırmak için tüm toplumlar arasında iletişimin devam ettirilmesinin gerekli olduğu ve bunun için çaba gösterilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.⁴⁴⁵ 2015 yılı raporunda; Entegre Eğitim Stratejisi altında etnik unsurlar arası ilişkilerin teşvik edilmesine yönelik yeni politik önlemlerden sınırlı oranda yararlanıldığı ve okullardaki etnik çizgiler doğrultusunda ayrışmalara yeterli önlem alınamadığı tespiti yapılmıştır.⁴⁴⁶ 2019, 2020 ve daha önce hazırlanan Komisyon İlerleme Raporlarında Kuzey Makedonya için dil hakları doğrudan ulusal bütünlük ile ilişkilendirilerek ülkenin çok etnikli ulus yapısının oluşması dil haklarına bağlanmıştır.⁴⁴⁷

2001 yılından itibaren temel eğitim haklarının sağlanması konusunda ilerleme kaydedildiği fakat yetersiz düzeyde olduğu, değerlendirme raporlarında yer almaktadır. Ayrıca hak ihlallerinin yaşanmasında Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı’nın imzalanmaması en önemli etken olarak görülmektedir. Çünkü Avrupa Şartı’nda yer alan azınlık dilleri imzalanması durumunda %20 lik oran şartı ortadan kalkmaktadır.

Banks ve Banks çokkültürlü eğitimi toplumdaki tüm öğrencilerin din, dil, ırk, cinsiyet, yaş, sosyal sınıf ve ekonomik durum gibi farklılıklarına bakılmadan eğitimden eşit şekilde faydalanmalarının sağlanması olarak tanımlamıştır.⁴⁴⁸ Ayrıca eğitim bir kültür aktarma aracı olarak kabul edilir ise bu gibi çokkültürlü toplumlarda her ulusun düşünce ve öğrenme eyleminin anadili temeli üzerinde gerçekleşmesi zaruridir. Etnik gruplar arasında iletişimin teşvik edilmesi ile toplumsal düzeyde de dil engellerini kaldıran dil hakları, etnik grupların bir arada yaşayabilmesine olanak tanımaktadır.⁴⁴⁹ Günümüzde anadilde eğitim meselesinin gerekli şekilde çözüme kavuşmaması toplumsal ayrışma ve olumsuz reaksiyonlara neden olmaktadır. Toplumsal iletişim, başarı ve bütünleşmenin

⁴⁴⁴ Gülen, , *Avrupalaşma Sürecinde Dil Hakları Üzerinden Demokratikleşme*, 111.

⁴⁴⁵ European Commission, *The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2010 Progress Report* (Erişim 28 Haziran 2021).

⁴⁴⁶ European Commission, *The Former Yugoslav Republic of Macedonia Report 2015* (Erişim 01 Temmuz 2021).

⁴⁴⁷European Commission, *North Macedonia 2020 Report* (Erişim 02 Temmuz 2021) ; Gülen, , *Avrupalaşma Sürecinde Dil Hakları Üzerinden Demokratikleşme*, 120.

⁴⁴⁸ James A. Banks-Cherry A. McGee Banks, *Multicultural Education*(America: Lightning SourceInc., 2013), 190.

⁴⁴⁹ Gülen, , *Avrupalaşma Sürecinde Dil Hakları Üzerinden Demokratikleşme*, 126.

sağlanması için topluluklar arasında dışlanma ve eşitsizlik duygusunun olmaması önemlidir ki bunun sağlanması gereken ilk alan eğitimidir. Anadilde eğitim konusunun ülkede uygulanan din eğitimi ile doğrudan ilgili olduğu konusunu da özellikle dikkate almak gerekmektedir.

B. Din Eğitimi Mevzuatı ve Uygulaması

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti eğitim sistemi demokrasi ve laiklik temelleri üzerine kurulmuştur. Çok dilli, çokkültürlü ve çok dinli toplum yapısı ile 1991 yılında oluşturulan ilk Anayasada, Dini Gruplar Kanunu çerçevesi dışında din eğitime yer verilmemiştir. Eğitim sistemi dâhilinde din eğitimi konusunda ilk somut adım 1995 yılında İlk İlköğretim Kanunu'nun 13'üncü maddesinin kabulüdür. 13'üncü maddede ilkokullarda açıkça iki yasaktan bahsedilmektedir: *“İlk ve ortaokullarda siyasi ve dini teşkilatlanma ve hareket etme yasaktır. İlköğretimde din öğretimi yasaktır”*.⁴⁵⁰

Din eğitiminin okul sistemine dâhil edilmesi konusunda kamuoyunun bilinçlendirilmesi için ilk girişim 1996 yılında, Makedon Ortodoks Kilisesi ve Makedonya İslam Birliği tarafından gündeme getirilmiştir. Bu konuda daha önce yapılan hataların tekrarlanmaması ve daha ciddi adımlar atılması gerektiği konusunda siyasi temsilcilerle görüşülmüştür.⁴⁵¹

DPMNE (Makedonya'nın Ulusal Birliği Demokratik Partisi) ve PDSH (Arnavut Demokrat Partisi) koalisyon hükümetinin iktidarı döneminde (1998-2002), inananların ilgisini olumlu anlamda çekebilecek konular gündeme getirilmiştir. Din eğitimi, dini kurumlarla ilgili sıkıntıların giderilmesi ve hakların iade edilmesi gibi birçok konular tartışmaya açılmıştır. Bu dönemde iktidar partisi tarafından desteklenen Makedon Ortodoks Kilisesi dinin ahlaki işlevi argümanını öne sürerek devlet okullarında din eğitiminin önem ve gerekliliğine ikna etmede halkın dikkatini çekmeye çalışmıştır.⁴⁵²

16 Temmuz 1997 tarihinde kabul edilen “Dinî Kuruluş ve Gruplar Kanunu” ülkedeki dini eğitim ve dini okullarla ilgili meseleleri düzenlemektedir.⁴⁵³ Kanunun 24-27. maddelerine göre on yaşına kadar olan öğrencilerin din eğitimi veli iznine tabi kılınmıştır. Ayrıca resmi dini gruplara, gerekli şartları yerine getirip ilgili makamlardan izin aldıktan sonra zorunlu eğitim dışındaki eğitim kademelerinde dini okullar açma, din adamları yetiştirme

⁴⁵⁰ Spasenovski, *Religijata vo Obrazovaniето*, (Erişim 12 Mayıs 2021).

⁴⁵¹ Pajaziti-Kasami, “Religion and Education in New Millennium Macedonia”, 17.

⁴⁵² Pajaziti-Kasami, “Religion and Education in New Millennium Macedonia”, 22.

⁴⁵³ Sluzben Vesnik na Republika Makedoniya, 23 Temmuz 1997.

ve yurt kurma hakları tanınmıştır.⁴⁵⁴ Bu tür resmi dini gruplara ait eğitim kurumlarında ağırlıklı din eğitimi almak isteyenler, zorunlu eğitimin sekiz yıllık sürecini tamamladıktan sonra bu tercih haklarını kullanabileceklerdir.

2000 yılına kadar ülkede din eğitim ve öğretimi faaliyetleri resmi dini gruplar tarafından yürütülmüştür. Bunun sebebi, Anayasada ilke olarak benimsenen laiklik kavramına yüklenen resmi anlam gereği devlet eğitim kurumlarında din eğitimi yasaklayan 13. Maddenin varlığıdır.

1. Devlet Okullarında Din Eğitimi 2002/2003 Uygulaması

Devlet okullarında din eğitimi ve öğretimi uygulaması konusu ilk defa 2000 yılında gündeme gelmiş, bu yönde hükümetin isteği doğrultusunda ilköğretim okulları için bazı kanun değişikliklerine gidilmiştir. İlköğretim Kanunu'nun 13'üncü maddesine göre yasak olan din eğitimi kararına yönelik Nisan 2002'de bir tüzük değişikliği düzenlemesine gidilmiştir. Buna göre, Eğitim Bakanlığı'nın kararı ile din dersinin her milletin kendi dilinde devlet okullarında seçmeli olarak okutulmasına karar verilmiştir. Bu karar teklifi milletvekili Mihaylo Georgievski tarafından önerilmiş, Eğitim Bakanı Novkovski de bu kararın önemini “din eğitiminin devlet himayesinde yürütülmesinin çeşitli dini akımların muhtemel neden olabileceği fundamentalizm etkisine girilmesinde önleyici uygulama olacaktır” sözleriyle desteklemiştir.⁴⁵⁵

Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın yayınladığı tüzükte din dersinin ilköğretimin sadece üçüncü sınıfında seçmeli olarak ve her milletin kendi dilinde okutulacağı belirtilmiştir.⁴⁵⁶ İlköğretim Kanunu'nun 13'üncü maddesindeki yasak kaldırıldıktan sonra Eğitim Bakanlığı onayında, Hristiyan Ortodoks Kilisesi ve İslam Birliği tarafından ders verecek öğretmenlerin belirlenmesi, öğrenci sayısının tespit edilmesi ve ders müfredatı hazırlanması gibi çalışmalar başlatılmıştır. Kilise ve camilerde görevli din adamlarının öğretmen olarak tayin edilmesi için sunulan isim listesi Bakanlık tarafından onaylanmıştır. Seçmeli Din Eğitimi (*verska pouka*) ya da Dinler Tarihi (*istoriija na religite*)” dersleri haftada bir saat olarak belirlenmiştir. Programda seçmeli ders olarak

⁴⁵⁴ Makedonya Dini Kuruluş ve Gruplar Kanunu 2007, 24-27.

⁴⁵⁵ *Dnevnik*, “Gospod Pet Godini Tropa Voškolskite Porti” (Erşim 22 Nisan 2022)

⁴⁵⁶ Zoran Matevski- Etem Aziri- Goce Velichkovski, “Introducing Religious Education in Macedonia”, *Religion and Pluralism in Education*, ed., Zorica Kuburic- Christian Moe (Novi Sad: CEIR, 2006), 140.; *Makedonya Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı*, Karar no.: 10-2858/1, 2002.

yer alan Din Eğitimi Dersi (verska pouka) ilmiyal bilgisi ağırlıklı okutulmuştur. Tek boyutlu müfredatta sadece bir sosyal olgu olarak din disiplini üzerinde durulurken Dinler Tarihi, Din Sosyolojisi ve Din Felsefesi disiplinleri dışarıda bırakılmıştır.⁴⁵⁷ Zorunlu olmayan bu ders için not değerlendirilmesine gerek de duyulmamıştır.

Ders yılı başladıktan sonra din dersi öğretmeninin hangi fakülte mezunu olması gerektiği tartışma konusu olmuştur. Ayrıca Makedonya Cumhuriyeti Ortodoks Kilisesi din dersi konusunda hazırlık yapılmadığı için derslere kısa sürede son verme kararı almıştır.⁴⁵⁸

2002/2003 ders yılında devlet okullarında din dersinin okutulması için kanun değişikliği yapılmamış kararname çıkarılıp onaylanmıştı. Dönemin Makedon muhalefet partisi Sosyal Demokratlar Birliği (SDSM) tarafından din eğitimi uygulama kararına itiraz gerekçesi sunulmuş bunun sonucunda, Kasım 2003'te Makedonya Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Eğitim Bakanlığı kararını iptal etmiştir.⁴⁵⁹ Tüzüğün kabul edilmesinden bir yıl sonra iptal kararına, Makedonya Cumhuriyeti Dinî Birlikler ve Dinî Gruplar Kanunun 24. Maddesindeki, “*Din öğretimi sadece dinî ibadetlerin ve dinî işlerin yapıldığı yerde yapılabilir*” ifadeleri gerekçe olarak gösterilmiştir. Bu iptal kararı farklı kesimlerden tepkiyle karşılanmış ve yeni bir din eğitimi arayışı başlamıştır.

Eğitim ve Bilim Bakanlığı ile yapılan görüşmeye göre din dersine son verilmesinde dersin hedef kitlesinin tespit edilememiş olması, eğitim kadrosunun ve derse ilişkin kitap ve materyal eksikliklerinin olması yanı sıra öğretmen maaşlarının Makedon Ortodoks Kilisesi ve MC İslam Birliği tarafından karşılanması gibi gerekçeler öne sürülmüştür.⁴⁶⁰

Din eğitiminin tekrar yasaklanması kararının ardından İslam Birliği'nin yürüttüğü bir ankete göre din eğitiminin devlet okullarında okutulması gerektiğine inanan Müslüman oranının %90, Hristiyan oranının ise %60 olduğu tespit edilmiştir.⁴⁶¹

Laiklik kavramının yorumlanma şekli ve eğitim sisteminin oluşturulma sürecindeki zorlukların etkisiyle din eğitimi konusuna yeterince önem verilmediği anlaşılmaktadır. Din eğitiminin devlet okullarında yer alması, hukuki, sosyal ve benzeri açılardan

⁴⁵⁷ Zoran Matevski-Etem Aziri vd. “Introducing Religious Education in Macedonia”, *Religion and Pluralism in Education*, ed. Kuburić, Zorica Kubric-Christian Moe (Novi Sad, CEIR, 2006), 141.

⁴⁵⁸ Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya'da Din Eğitimi*, 18.

⁴⁵⁹ Kuzey Makedonya Anayasa Mahkeme Kararı, no: 42/2003-0-0 (5.11.2003).

⁴⁶⁰ Hacer S. Veseli, *Makedonya Devlet Okullarında Din Dersleri* (Ankara: Ankara Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 53.

⁴⁶¹ Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya'da Din Eğitimi*, 53..

temellendirilmeden önce, resmi dini kurumlar ve Avrupa Birliği'nin talepleri doğrultusunda Bakanlığın onayladığı tüzükle başlamıştır. Kuzey Makedonya'da devlet okullarının tamamında derslerin başlatılması, eksiklerin tamamlanması ve sistemin oturması için zamana ihtiyaç var iken bir yılın sonunda karar iptal edilip din eğitimi tekrar yasaklanmıştır. Eğitim sisteminde olumsuz bir tecrübe olmasına rağmen, din dersinin devlet okulları programında yer alması çok önemli bir adımdır.

a. 2002–2003 yılı İlkokul III. Sınıflar için “Ortodoks Hristiyan Din Eğitimi” Plan Program

Din eğitimi müfredatının hazırlanması dini kurum ve kuruluşların yetki ve görev alanındadır. Makedon Ortodoks Kilisesi ve Makedonya İslam Birliği, Eğitim ve Bilim Bakanlığı tüzüğü çerçevesinde öğretmen kadrosunu oluşturma ve müfredat çalışmalarına başlamışlardır. Ortodoksluğun temel dini ve ahlaki konuları, öğrencilerin duygu ve düşünceleri dikkate alınarak belirlenmiştir. Ders dört temel konu çerçevesinde oluşturulmuş olup bunlar genel ilahiyat konuları, Kilise konuları, Etik (ahlâkî) konular ve Estetik konularından ibarettir. Derste öğretmenin anlatımı dışında öğrencinin derse aktif katılımının sağlanmasına dikkat edilerek, düşünme ve çıkarım yaptırmaya özen gösterilmiştir.⁴⁶² Ders “Bizim Babamız” duası ile başlayıp, “Bakire Meryem Ana” ya da yıllık bayram ilahilerinden bir ilahi okunması ile sonlandırılıyordu.⁴⁶³

⁴⁶²Zlatanov Metodija, *Pravoslavna Hristijanska Vjeronauka Za Treto Oddelenie Osnovno Obrazovanie* (2002), 5.

⁴⁶³ Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya'da Din Eğitimi*, 34.

Tablo 1. 2002–2003 yılı İlkokul III. Sınıflar İçin “Ortodoks Hristiyan Din Eğitimi” Plan Program

Genel (ilahiyat) konular	Kilise konuları	Etik konular	Estetik Konular
1. Ortodoks dini (Din eğitimi niçin önemlidir?)	9.Kilise	21. Ahlaki Görevler	29. İkonlar
2. Tanrı	10. Mabet	22.Bağışlamak	30. Resimler
3. Dünyanın yaratılışı	11. Mabet Ziyareti	23. Ebeveynlere Saygı	31. Mozaikler
4. İnsanın yaratılışı	12.Din Görevlileri	24. Yaratana, İnsanlara ve vatana karşı görevler.	32.Odun İşlemeleri
5. Melekler	13. Dua	25.Gerçeği Söylemek	33. Kilise edebiyatı. Kutsal rivayet (sözlü ve yazılı)
	14. İbadet		
6. Tanrı-İsa-Mesih	15. Mesih’in Doğum Günü	26. Çalışmak	34. Kutsal Kitap
	16.Noel kutlamalarına hazırlık		
7. Meryem Ana	17.Dini Bayramlar	27.Kendi dışımızdakilere karşı görevlerimiz	35. Mesih’in göğe yükselişinin kutlanması – Paskalya
	18.Meryem Ana Bayramları		
8. Azizler - Aziz insanlar	19. Hac	28. Mutluluk- en büyük iyilik	
	20. Hac Çıkartmak		

b. 2002–2003 yılı İlkokul III. Sınıflar İçin “İslam Din Eğitimi” Plan ve Programı

Müfredat, Makedonya İslam Birliği bünyesinde oluşturulan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. 2002 yılında yapılan yasal değişiklik ile din eğitimi uygulama kararının ardından ders müfredatı hazırlanmaya başlanmıştır. Kısa sürede hazırlanan programda dersin başlıkları belirtilmiş, gerisi öğretmenin inisiyatifine bırakılmıştır. Belirli bir sistemin takip edilmediği konu başlıklarının, temel dini bilgiler ve ahlaki kurallar çerçevesinde şekillendiği görülmektedir.

Tablo 2. 2002–2003 yılı İlkokul III. Sınıflar İçin “İslam Din Eğitimi” Plan ve Programı.

Ders	Ders Konusu ve Özeti	Ders	Ders Konusu ve Özeti
1.	Besmelenin anlamı ve her işe besmele ile başlamanın önemi.	19.	Tekbir ve Salavat nasıl getirilir?
2.	İslam’da selamlaşmanın önemi. Selamlaşarak pratik yapmak.	20.	Sadaka-i fitır nedir? Peygamber (a.s)’ın Bayram gününde bir yetimle olan hikâyesi.
3.	Kelime-i Şehadet tercümesi. Dinimiz İslam’ın bize öğrettikleri nelerdir? Yaratıcı ile insan arasındaki ilişkilerin, kişiler arasındaki ilişkilere etkisi.	21.	Kadir Gecesi’nin önemi ve yapılacak ibadetler.
4.	İmanın Şartları	22.	Namaz ve oruç ile ruh temizliği. Bayram namazı, bayram sofrası ve bayramlaşma.
5.	İslam’ın Şartları		
6..	Dünya’ya nasıl geldik? Tohum bitki vb. örnekler üzerinden biyolojik açıdan yaratılmayı açıklamak.	23.	Kurban Hz. İbrahim ve Hz. İsmail kıssası.
7.	Alemlerin rabbi Allah’tır.	24.	Peygamber (a.s)’ın dünyaya gelişi. İlahi, kaside ve Mevlid-i Şerif.
8.	Peygamber efendimiz Hz. Muhammed (a.s)’ın dünyaya gelişi ve çocukluk dönemi		
9.	Dinimizde temizliğin önemi	25.	Peygamber (a.s) ve Kızı Hz. Fatıma
10.	Abdest nedir? Nasıl alınır?		
11.	İslam’a göre kadın ve erkeklerin kıyafet özellikleri.	26.	Felak ve Nas Surelerinin önemi
12.	Mekke ve Kabe’nin dinimizdeki yeri.Hz. İbrahim ve Hz. İsmail tarafından Kabe’nin inşası. Hz. Muhammed (a.s) döneminde Kabe’nin durumu ve yeniden düzenlenmesi.	27.	Hac nedir? Nasıl yapılır? Tavaf, zenzem, Safa ve merve arasında sa’y gibi kavram ve uygulamaların açıklanması.
13.	Namaz nasıl kılınır?	28.	Rabbenâğfirli duasının anlam ve önemi.
14.	Ezanın önemi ve anlamı.	29.	Her şeyin yaratıcısı olan Allah. Yaratılışın güzelliklerini örneklerle anlatmak.
15.	Camiye gitmeden önce yapılacak ön hazırlıklar.	30.	İhlas suresi ve Hz. İbrahim (a.s)’ın iman etmesi.
		31.	Hicret nedir? Nasıl gerçekleşti?
16.	Camide namaz kılarken nelere dikkat etmeli.	32.	Neden şükretmeliyiz? sorusunu ayet ve hadislerle cevaplamak.
17.	Camideki ibadet ve duaların özenle düşünülerek yerine getirilmesi.	33.	Allah’ın günahları affetmesi konusunu ayet ve hadislerle açıklamak.
18.	Ramazan ve Oruç. Sahur, iftar ve teravih namazı özellik ve öneminin açıklanması.	34.	İslam’da eğitim ve öğretimin yeri ve önemi
		35.	Peygamber (a.s)’ın çocuk ve torunlarıyla ilişkilerinden hareketle çocuk sevgisi ve çocuklara karşı merhametin öneminden bahsedilmesi.

Bu ders için Makedonya İslam Birliği tarafından seçilen 12 İlahiyat Fakültesi mezunu, Eğitim ve Bilim Bakanlığı izni ile görevlendirilmiştir.⁴⁶⁴

2. 2007 Eğitim Yasası ve 2008-2009 Din Eğitimi Uygulaması

2003 yılında devlet okullarında din eğitimini yasaklayan kararın tekrar yürürlüğe girmesi sonucu, din eğitim ve öğretim faaliyetleri resmi dini kurumlar ve sivil toplum kuruluşlarının yaygın din eğitimi hizmetleriyle gerçekleşmiştir. Kuzey Makedonya'nın Avrupa Birliğine girme talebi din dersinin eğitim müfredatında yer alması konusunun tekrar gündeme gelmesine neden olmuştur.

2007 Eğitim Yasası Makedonya'da din eğitimi konusunda en önemli adım olmuştur. 2002-2003 eğitim – öğretim dönemi için tüzük onaylanmışken 2007 deki düzenleme kanun değişikliği boyutunda gerçekleşmiştir. Bu yeni yasal düzenleme ile din eğitimi Anayasal bir hak olarak Makedonya Eğitim sisteminde yasal hüviyetini kazanmıştır.

16 Nisan 2007'de Parlamento, öğrencilerin yaklaşık 12 yaşında olduğu ilkokuldan itibaren devlet okullarında din eğitimine izin vermek için eğitim yasasında değişiklik yapmıştır. Yeni yasaya göre isteğe bağlı ve seçmeli din dersi için ebeveyn ve öğrenci, hangi dinin eğitimini almak istediklerini belirtebilecekti. Öğretilen dinin inançların türü veya sayısı da sınırlandırılmamıştı. Derslerin müfredatı sınırlandırılmamış ahlaki eğitim ve dini uygulamaları da kapsamaktaydı.⁴⁶⁵ 24 Nisan 2007 tarihli Makedonya Cumhuriyeti Resmi Gazetesinde, Makedonya Eğitim ve Bilim Bakanlığı söz konusu Kanun'un 13. maddesinde “*din eğitimi ve öğretiminin ilk ve orta öğretimde I. - VI. sınıflarda seçmeli olarak yapılmasına*” karar verildiğini bildirmiştir.⁴⁶⁶ 1 Eylül 2008 eğitim-öğretim yılının başından itibaren uygulanmaya başlanacağı hükme bağlanmıştır.⁴⁶⁷

Mevzuata göre devlet okullarında seçmeli bir ders olarak din eğitiminin verilebileceğini ve dersin müfredat ve materyallerinin söz konusu dini gruplar ile devlet arasında yapılacak çalışmalarla belirlenmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁶⁸ Müfredat ve eğitim kadrosunun hazır olmaması nedeniyle, 2008/2009 öğretim yılında başlayacak olan din

⁴⁶⁴ Sejdini, *Kuruluşundan günümüze Makedonya İslam Birliği'nin Örgün ve Yaygın Din Eğitimi Hizmetleri*, 60.

⁴⁶⁵ United States Department of State, *United 2007 Report on International Religious Freedom – Macedonia* (Erişim 11 Aralık 2021)

⁴⁶⁶ Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya'da Din Eğitimi*, 60.

⁴⁶⁷ Aleksandar Spasenovski, “Religijata vo Obrazovaniето”, *Bigorski Manastir* (Erişim 15 Mayıs 2021).

⁴⁶⁸ Furat “Balkan Ülkelerindeki Devlet Okullarında Din Dersleri”, 83.

dersi okul programlarında seçmeli ders statüsünde haftalık iki saat olarak belirlenmiştir.⁴⁶⁹

Nisan 2009'da, bir siyasi partinin talebi üzerine konuyu görüşen Makedonya Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesinin, İlköğretim Yasası'nın Anayasa'ya uygunluğunu değerlendirmek için başlattığı prosedür; ilköğretimde din eğitimi yeniden yasaklayan bir karar ile sona ermiştir.⁴⁷⁰

Anayasa Mahkemesinin, İlköğretim Kanunu 26. Maddesini yürürlükten kaldırmasındaki sebepler:

- Vatandaşlar hak ve özgürlükler bakımından eşittir.
- Her vatandaşın inanç ve ifade özgürlüğü vardır.
- Dini topluluklar, dini okullar kurabilir ve sivil toplum kuruluşlarında dini faaliyetlerde bulunmakta özgürdürler.
- Belirli bir dine mensup olma hakkı gibi herhangi bir dine mensup olmama ve onun öğretilerini öğrenmeme hakkı da garanti altındadır.
- Ayrıcalık tanınacak hiçbir devlet dini yoktur ve herhangi bir nedenle herhangi bir inancın ayrıcalığı tanınmaz.
- Dini nefret ve ayrımcılık içermeyen program ve eylemler için örgütlenme hakkı var.

Anayasa Mahkemesi eğitimde laikliğin sınırlarına ilişkin hukuki görüşünü de din eğitimi meselesi üzerinden açıklamıştır. Açıklamaya göre, Kilise ve İslam Birliğinin din eğitimi düzenlemeye dâhil olması, devlet eğitim ve öğretiminin akademik ve tarafsız olma özelliğini zedelenmektedir. Kilise ve İslam Birliği Anayasal Ayrıcalık İlkesi'ne karşı din eğitimi düzenlemeye dâhil olmaktadır.⁴⁷¹

2008/2009 eğitim öğretim yılı tamamlanmadan 15 Nisan 2009 tarihinde ikinci defa Anayasa Mahkemesi kararı ile din dersi müfredattan çıkarılmıştır. Anayasada yer alan bu kararın Kuzey Makedonya demokrasisi için önemli bir adım olduğu, bu karar için geç bile kalındığı düşünülürken tekrar kaldırılması eğitim, din eğitimi ve inananların hakları

⁴⁶⁹ Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya'da Din Eğitimi*, 61.

⁴⁷⁰ İlköğretim Yasası, *Resmi Gazete* 202-2008-0-1 (2008), md. 103.

⁴⁷¹ Karakamışeva-Spasenovski, *Makedonija Zakonot Na Verskite Zaednici Vo republika i Priračnik Za Verska Sloboda*, 80.

açısından son derece yanlış bir karar olmuştur. Bu karara tepki gösteren Hristiyan ve Müslüman halk Hükümet ile Eğitim ve Bakanlığını yeni arayışlara yönlendirmiştir. Böyle bir uygulama, bilinçli veya bilinçsiz olarak, toplumun korunmasına, ilerlemesine önemli ölçüde katkı sağlayabilecek temel kaynakları, toplumun çok dinli, çokkültürlürenkli yapısını ortadan kaldırmaktadır”.⁴⁷²

İlköğretim Kanunu’nun 26. Maddesinin yürürlükten kaldırılmasındaki sebepler laiklik çerçevesinde değerlendirilmiştir. İki defa din eğitiminin devlet okullarında okutulması kararının kısa süreli uygulamalardan sonra iptal edilmesi, 1995 yılında ilk İlköğretim Kanununun 13. Maddesindeki laiklik anlayışının etkileri devam etmesi olarak açıklanabilir.

İkinci defa program, metot, müfredat, eğitim kadrosu ve eğitim-öğretim materyali hazırlıkları tamamlanmadan başlanan ders programı başarısız olarak değerlendirilmiştir. Eğitim öğretim hazırlıkları tamamlanmış olsa bile, bir eğitim yılı başarı ve ya başarısızlığı ölçüp karar vermek için yeterli olmamalıydı.

a. 2008–2009 Yılı, V. sınıflar için “Ortodoks Hristiyan Din Eğitimi” Plan Programı

Daha öce ilkokul III. sınıfların programında yer verilen din eğitiminin 2008–2009 ders yılında V. sınıflarda verilmesi kararı ile daha geniş ve detaylı bir müfredat hazırlığına ihtiyaç duyulmuştur. Konu başlıklarında değişiklik olmuş ve şu dört ana başlık çerçevesinde müfredat oluşturulmuştur.1- Genel (İlahiyat) konular, 2. Kilise konuları, 3. Etik konular ve 4.Tanrı İsa Mesih. Metot ve içeriğin detaylandırılması yine öğretmene bırakılmıştır.⁴⁷³

⁴⁷² Gjoko Gjorgevski, “Religioznata Edukacija vo Evropskite Učilišta”, *Bigorski Manastir*(Erşim 10 Kasım 2021).

⁴⁷³ Pertko Zlateski, *Pravoslavna Hristijanska Vjeronauka Za Petto Oddelenie Osnovno Obrazovanie* (Skpje: 2009), 3.

Tablo 3. 2008–2009 yılı V. sınıflar için Ortodoks Hristiyan Din Eğitimi Ders Programı

Genel (ilahiyat) konular	Kilise konular	Etik konular	Tanrı İsa Mesih Konuları
1.Ortodoks eğitimi neden önemlidir	11.Mabet yeri olarak Kilise	18. Ahlaki Görevler 19.Vicdan	27. Hz. İsa'ya İman
2. Hayatın sahibi tanrı	12. Makedon Ortodoks Kilisesinin Kuruluşu ve ana görevleri	20.Ebeveynlere saygı	28. Hz. İsa davet ediyor
3. Tanrının İnsanı yaratması	13. Kiliseler İnanç Sembolleri	21.Yaratana, İnsanlara ve vatana karşı görevler	29. Ölüme kadar İsa sevgisi
5. Tanrının İnsanı yaratması	14. Kilise kuruluş simgesi	22. Herkes barış istiyor	30. Zaman, çevre ve Hz. İsa
5. Tanrı önce gök ve yeryüzünü yarattı	15. Kilisedeki din görevlileri	23.Bağışlamak, yardımlaşmak, çalışmak ve doğruyu söylemek	31. Hz. İsa bizi bekliyor
5.Hepimiz Tanrı'nın dünyasındayız			
6. Tanrının davetine kulak vermek	16.Dua	24.Kendi dışımızdakilere karşı görevlerimiz	32. Hz. İsa'dan Temsiller.
7.Meleklerle İnanıyorum			
8. Kitaba İman	17.İbadet	25. Doğruluk ve dürüstlük	33. Noel, paskalya ve diğer bayramlar
9. Meryem Ana		26.İslam ve aramızdaki Müslümanlar	34. Vaftiz
10.Tanrı kudretinin mesajı			

474

b. 2008–2009 Yılı İlkokul V. Sınıflar İçin “İslam Din Eğitimi” Plan Programı

Makedonya İslam Birliği de 2008–2009 ders yılı V. sınıflar için müfredathazırlamıştır. Hristiyan Ortodoks Kilisesi müfredatına göre daha çok değişikliğe gidilmiştir. Daha önce (2002-2003) hazırlanan müfredat başlıklara ayrılmadan ve sistemli bir sıralama takip edilmeden hazırlanmıştı. 2008–2009 ders yılı için daha sistemli, geniş ve detaylı hazırlanan program, genel konular ve alt başlıklar şeklinde detaylandırılmıştır. Kısa sürede yapılan hazırlıkların sınırlı olması sebebiyle, metot, materyal ve başka konularda

⁴⁷⁴ Makedonya İslam Birliği, Gostivar Müftülüğünden alınmıştır. (01.12.2021)

öğretmenin gayretine bırakılmıştır. 2008–2009 yılı V. sınıflar için İslam Din Eğitimi ders konuları şu şekildedir.⁴⁷⁵

Tablo 4. 2008–2009 yılı İlkokul V. Sınıflar İçin “İslam Din Eğitimi” Plan Programı⁴⁷⁶

İman	İbadet	Ahlak	Hız.Muhammed’in Hayatı
1. İmanın Şartları	1. İslam’ın Şartları	1.İslam’a göre çalışmak	1.Peygamber (a.s)’ın Doğumu, Çocukluk Hayatı ve Aile Hayatı
2. Alla her şeyi yaratandır	2.Temizlik ve abdest	2. İslam’da selamlaşmak	2. Peygamber (a.s)’ın Medine’deki Hayatı ve vefatı.
3. Allah’ın isim ve sıfatları	3. Gusül	3.İslam’da aile eğitimi	
4. Allah birdir	4. Ezan	4. İslam’a göre yemek yemenin adabı	Kötü Huylardan Korunmak
5. İlk İnsan Hz. Adem’in yaratılışı	5. Namaz nasıl kılınır	5. Caminin önemi	1. Kötü Huylar ve Onlardan Korunma
6. Allah’a şükretmek	6. Namazın şartları	6. Camiye giriş ve çıkış	2.Tövbe
	7. Namazın Rükünleri	7. Kabeyi tanımak	Diğer İlahi Dinler
7. Hz. Muhammed (a.s)’ı tanımak	8. Cemaat ve Cuma namazı.	8. İslam’da dini bayramlar	1. Hristiyanlık
8. Allah’ın kitabı Kur’an-ı Kerim	9.Ramazan ve Oruç	9.Ramazan Bayramı	2. Yahudilik
	10. Hac	10.Kurban Bayramı	3. Dinler arası hoşgörü ve saygı
	11. Dualar	11. Kur’an nüzülü ve Kadir gecesı	

2008–2009 müfredat programı daha sistemli olmakla birlikte en dikkat çekici konu daha önce yer verilmeyen Hristiyanlık ve Yahudilik dinleri hakkında bilgilere yer verilmiştir. Çok dinli toplumlarda, kişinin kendi dini dışındaki dinler hakkında bilgi sahibi olması toplumsal hoşgörünün sağlanması ve artarak devam etmesi için son derece önemlidir.

⁴⁷⁵Naser Ramadani, *İslamska Veronauka za Petto Odelenie*(Skopje: Topper Pub., 2009), 98.

⁴⁷⁶ Sejdini, *Kuruluşundan Günümüze Makedonya İslam Birliği’nin Örgün ve Yaygın Din Eğitimi Hizmetleri*, 62-65.

c. Ahlak/ Din Dersi 2010-2011

Dinleri inceleme, tarihlerini ve gelişimlerini bilme, kişinin kendi dinini öğrenme hakkı, Kilise veya diğer dini topluluklardan ve gruplardan çok daha geniş olan evrensel ve uygarlık hakkıdır. Din eğitimi her çoğul toplumun bir değeridir ve din her ülkenin ulusal tarihinin, kültürünün ve geleneğinin bir parçasıdır.⁴⁷⁷ Kuzey Makedonya'daki dini toplulukların temel haklarından olan devlet okullarında din eğitim öğretim konusunda yasal uygulamaları yasal belirsizlikler takip etmiştir. Bağımsızlığının üzerinden geçen yirmi yıllık süreçte eğitim sistemindeki en tartışmalı konulardan biri devlet okullarında din derslerinin okutulması olmuştur.

Kuzey Makedonya Hükümeti ve Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından, bireysel ve toplumsal ihtiyaca cevap vermek, pedagojik, psikolojik ve sosyolojik açıdan faydalı olması maksadı ile “Etik” (Ahlak) dersinin yürürlüğe konması kararlaştırılmıştır. Din/Ahlak dersinin eğitim sisteminin içinde yer alacağına yönelik yaptığı basın açıklamasında bu dersin önem ve gerekliliğinde dikkat çeken dönemin Kuzey Makedonya Eğitim ve Bilim Bakanı Nikola Todorov; *“Haftada bir bu ders sınıf öğretmenleri tarafından verilir. Ve bütün öğrenciler için mecburidir.”* diyerek, *“ Okulun önemli görevlerinden biri de ortak ve bağlayıcı temel değerleri aramaktır. Derste öğretmen ve öğrenciler, ortak değerler ve normlara ilişkin sorular çerçevesinde fikir yürütmek için birstructuralism elde ederler. Adalet, barış ve insanın kendi dışındakileri koruması temelinden yola çıkarak, birlikte ve belirgin bağlayıcı normlar ve kurallar geliştirir. Lakin Etik (Ahlaki) öğretim, sadece bir ders ile sınırlı değil, daha ziyade normlara ve değerlerle ilgili fikir yürütme ders prensibidir. Önümüzdeki eğitim öğretim yılından itibaren eğitim sisteminde yer alacak olan ahlak dersi felsefe mezunları tarafından verilecektir.”* şeklinde bir basın açıklamasında bulunmuştur.⁴⁷⁸ Eğitim, öğretim kadrosu ve müfredat hazırlığı yapılmadan derslere başlanmış, ders içeriği öğretmenin tercihine bırakılmıştır.

Anayasa Mahkemesi'nin görüşlerinden hareketle, eğitimde laik ya da tarafsız olarak devletin, dini cemaatlerin ve dini grupların yetkisi altındaki yükümlülükleri üstlenmemesi

⁴⁷⁷ Sestra Efimija, “Religijata vo Obrazovaniето”, *Bigorski Manastir* (Erişim 15.10.2022).

⁴⁷⁸ Ümmi Murati, Makeodnya'da Müslüman Toplumun Örgün ve Yaygın Din Eğitimi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 65.

gerektiği sonucuna varılabilir. Bu, bir dinin belirli yönlerinin incelenmesinin, dini toplulukların ve grupların sorumluluğu olduğu anlamına gelir.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde 2010/2011 eğitim öğretim yılında ilköğretim okullarında din eğitimi verilmeye başlandı. Dinlerde Etik dersi, Anayasa'da yer alan dinlerin ahlaki boyutlarını ele alır. Dinde etik öğretim konusu, beşinci sınıflarda seçmeli ders statüsündedir. Haftada 2, yılda 72 ders olarak belirlenmiştir. Dinlerde Etik programının amacı, iyiliğin ve ahlakın bilimi olarak etik hakkında bilgi vermek, aynı zamanda dinlerin Ortodoks Hristiyanlık, İslam, Katoliklik, Yahudilik, Evanjelik - Metodist öğretim) ahlak konusuna ve farklı dini inançlara aşina olmak. Seçmeli modüller şunlardır: Ortodoks Hristiyan'da Etik, İslami İlimlerde Etik, Katolik Hristiyan Öğreniminde Etik, Yahudilikte Etik ve Hristiyanlıkta Etik Evanjelik - Metodist Hristiyan Doktrini.⁴⁷⁹ 2011 yılından bu yana, beşinci sınıfta, “Din Ahlakı” başlıklı isteğe bağlı ve seçmeli ders olarak okutulmaktadır. Öğrencinin seçtiği andan itibaren zorunlu hale gelir ve diğer tüm eğitim konularına eşittir.⁴⁸⁰

2011 yılından günümüze Dinlerde Etik dersi öğrencilerin talebi, Eğitim Bakanlığı ve dini kurumlar arasındaki işbirliği ve imkânları dâhilinde devam etmektedir.

2012 yılında yapılan anket çalışmasına göre; ankete katılanların %88'i Anayasa Mahkemesi'nin devlet okullarındaki din derslerine müdahalesini din ve vicdan hürriyetine aykırı olarak değerlendirmişlerdir. Din derslerinin devlet okullarında zorunlu dersler arasında olmasını isteyen kişilerin sayısı %50'nin üzerindedir.⁴⁸¹

Devletin ilköğretimde vatandaşların din eğitimi ihtiyaçlarını karşılaması ile laiklik ilkesinin ihlal edilmemesi arasında belirli bir dengeyi kurma arayışı devam etmektedir. Ahlak dersinin eğitim müfredatına dâhil olmasından günümüze kadar herhangi bir hukuki sınırlama gerçekleşmemiş, bu dersin müfredatta daha fazla yer alması ve geliştirilmesi için devletin resmi dini kurumları ile üniversitelerinde araştırma ve çalışmalar devam etmektedir.

8 Nisan 2021 tarihinde İslam Birliği Başkanı Shaqir Fetai, Makedonya Ortodoks Kilisesi Başpiskoposu Sn. Stephen ve Katolik Kilisesi Piskoposu ve Dini Cemaatler Komisyon

⁴⁷⁹ Snezana Mirascieva- VladoPetrovski, “Education, Culture And Religion In The Multiethnic Macedonian Community”, *International Balkan Education and Science Congress*(Edirne: 201), 1407.

⁴⁸⁰ Arif, *Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya'da Din Eğitimi*, 24.

⁴⁸¹ Pajaziti-Kasami, “Religion and Education in New Millennium Macedonia”, 33.

Başkanı Kiro Stojanov, Kuzey Makedonya Başbakanı Zoran Zaev ile din eğitimi ve öğretiminin genel eğitim sistemi içerisinde yer alması gerektiği konusunda görüştüler. Daha önceki tarihlerde de dini gurupların resmi temsilcileri mutabakat içerisinde oldukları bu konu ile ilgili olarak dönemin siyasi erklerine bildirimlerde bulunmuşlardır. Ayrıca din eğitiminin öğrenciler üzerindeki büyük olumlu etkisi gerekçelendirilerek konunun sadece beşinci sınıfa değil, daha fazla sınıfa dahil edilmesi talebi ortak imzaların yer aldığı resmi bir mektup ile Başbakan'a iletilmiştir. Başbakan Zaev de konuya ilişkin takdir ve desteğini cevap olarak bildirmiştir.⁴⁸²

Bağımsızlıktan sonra oluşturulan yeni eğitim sisteminde hızla değişikliğe gidilirken tartışmalı konuların uzun süre aşılammaması nedeniyle din eğitimi süreci olumsuz etkilenmiş ve olumlu adımların atılmasında kararlılık gösterilememiştir. Avrupa Birliği'ne katılma şartlarına uyum sağlama dahilinde din eğitimi ve öğretimi talepleri açıkça ifade edildikten sonra konu siyasi partilerin tüzük, plan ve de programlarında yer almış fakat henüz istenilen seviyeye ulaşamadığı görülmektedir.

d. 2010-2011 Ahlak/ Din Dersi Müfredatı

Kuzey Makedonya eğitim tarihinde Ahlak/Din dersi ilk defa 2010-2011 öğretim yılında devlet okullarındaki genel eğitim programına seçmeli ders olarak dâhil edilmiştir. Bu ders için “Dinlerde Ahlak” (*Etika e Religijoneve*) isimli ders kitabı Makedonca yayımlanmış ardından Türkçeye de çevrilmiştir. Sonrasında farklı bir yazar tarafından aynı isimde farklı içerikte başka bir kitap Arnavutça dilinde yayımlanmıştır.⁴⁸³ 2014 yılına gelindiğinde ise bu kitapların yanı sıra “*Dinleri Tanıyalım*” isimli Makedonca bir başkaders kitabı da yayımlanmıştır.⁴⁸⁴

Makedonca ve Türkçe basılan “Dinlerde Ahlak” isimli beş ana bölümden oluşan kitabın içeriği:

Bölüm I: İyilik ve Ahlâk Bilimi Olarak Etik.

Bu bölümde etik ve ahlak kelimelerinin anlam ve içerikleri itibariyle farklı kavramlar oldukları vurgulanmış olup ahlak kavramına ve özüne aşına olunmasının önemine değinilmiştir. Aynı zamanda edinilen bilgiler ile ahlaki ruh, ahlaki ciddiyet, sorumluluk

⁴⁸² “Dini Liderlerinin Başbakan İle Görüşmesi”, *Bahskisia Fetare Islame* (Erişim 12.12.2022)

⁴⁸³ Zlateski, *Etika vo Religite* (Skpje: Grafički Centar, 2010).

⁴⁸⁴ Bilyana Šotarovska-Tatyana Georgievska, *Dinleri Tanıyalım*, (Skpje: KMC Eğitim ve Bilim Bakanlığı, 2014).

ve yaratıcılığın anlaşılması amaçlanmıştır. Öğretim yardımcıları olarak, metinler ve resimlerden yararlanılmıştır. Öğretim yöntemleri: konuşma, açıklama, gösteri ve metin okumadır.

Bölüm II: Dinlerde Etik

Bu bölümde dini öğretilerin ortak etik ilkelerinin fark edilmesi ve kutsal kitaplarda nasıl yer aldığının öğrenilmesi yer almaktadır. Bu amaç doğrultusunda Katolik, Ortodoks, Evanjelik ve Methodism gibi Hristiyanlık inanç gurupları başta olmak üzere İslamiyet ve Yahudilik dinlerinin inanç ve ahlaki ilkeleri tanıtılmaktadır. İnanç gurupları tanıtılırken öteki inançlara karşı saygı, hoşgörü ve anlayışlılık değerlerinin benimsenmesi amaçlanmıştır. İçeriklerde dinlerde olumlu yaklaşım ve ortak yaşam için ortak kuralların fark edilmesi hedeflenmiştir. İnsanın temel değerleri ile tanışması, olumlu ahlaki kişiliğinin gelişmesi ve ayrıca sosyal değerler sisteminin olumlu boyutlarını anlamasına özen gösterilmiştir.

Bölüm III: Seçmeli Modül

Makedonca ve Türkçe yayımlanan bu kitapta III. bölüm “seçmeli modül” olarak adlandırılrsa da sadece Hristiyan Ortodoks öğretisinde etik modülü yer almakta olup diğer din modüllerine yer verilmemiştir. Bu Hristiyan Türk’ün olmadığı, Türklerin sadece Müslüman olduğu bu ülkede diğer Müslüman etnik yapılarda dahil olmak üzere İslam toplumu adına çok olumsuz bir durum oluşturmuştur.

Bölüm IV ve V: Ortodoks Hristiyanlığın Temel Esasları

Bu son iki bölüm üçüncü bölümde yer alan Hristiyanlık modülü konusunun devamı mahiyetinde olup, Hristiyanlığın detaylandırılmış ve tekrarlanmış anlatımlarını ve Hristiyan inanç ve ahlakına göre ortak yaşam genel değerlerini içermektedir. Ayrıca arkadaşlık sayesinde farklı toplum içinde yaşamayı öğrenmenin önem ve gerekliliği, kişinin kendine ve diğerlerine karşı davranış özellikleri ve aile ile yaşamının önem ve sorumluluklarından bahsedilmektedir.

Katolik öğretiminde “Temel Esaslar” başlığı altında toplumdaki farklılara şu şekilde yer verilmiştir:

“Günlük yaşamımızda olan aile, okul ve dini mabet gibi alanlarda farklılıklarla karşılaşp birlikte yaşadığımızı öğreniyoruz. Yaş, cinsiyet, din ve görünüşümüzdeki diğer farklılıklarla birlikte farklılığımızı ortaya koyuyoruz. Farklı düşünüyor, farklı davranıyor

ve farklı şeylere inandığımız için bizden farklı olanları anlamayıp korku hissine kapılabiliyoruz. Fakat bizim dışımızda olan, farklı olarak algıladığımız diğerleri olmadan biz de olamayız. Her insanın diğer insanlar tarafından anlaşılma ve saygı duyulmaya ihtiyacı vardır. Diğerleri olarak adlandırdığımız insanlardan kaçılabilceği gibi yakın ilişkiler içinde olmak da insanın iletişim gerçeğidir. Aynı toplum içerisinde beraber yaşasak da kendimizi farklılıklara kapatıp, birbirimizin ihtiyaçlarını fark etmeyebiliriz. Önemli olan herkesin birlikte yaşamaya davet edildiği dünyada, birlikte yaşama kurallarına saygı duyarak ortak yaşam alanı oluşturabilmektir”.⁴⁸⁵ Kuzey Makedonya’nın çokkültürlü yapısı dikkate alınarak birçok başlıkta farklılıkların bir arada yaşamayı öğrenmesi gerektiği konusuna yer verilmiştir.

Zlateski’nin hazırladığı “Dinlerde Ahlak” isimli bölümlerini tanıttığımız bu kitapta en önemli eksiklik III. Ünitesi olan “Modüller” başlığında sadece Ortodoks Hristiyanlık modülüne yer verilmiş olmasıdır. Hâlbuki bu ders kitabının öğretmenler için hazırlanan kılavuz kitabı olan *“İsteğe Bağlı Konunun Öğretimi İçin El Kitabı Dinlerde Ahlak”* kitabının III. bölümünde yer alan seçmeli modülünde, Hristiyan Ortodoks Öğretimi, İslam Öğretimi, Katolik Hristiyan Öğretimi, Evanjelik-Metodist Hristiyan öğretimi, Yahudi Öğretimi modülleri hakkında detaylı bilgi yer almaktadır. Bu kaynakta, ilk iki bölüm bütün din mensupları tarafından okunacak ortak bölümlerdir fakat üçüncü bölümde öğrenci kendi dini inancına göre modül seçebilir şeklinde bilgi verilmiştir. İlk kitaptaki gibi seçilebilecek modüller sunulmaz ise III. bölümün seçmeli modül olmasının anlamı olmaz.

Ayrıca Türk öğrencilerin tercüme kitap kullanması ve kitabın aslında Ortodoks ahlakını ayrıntılı olarak işliyor olmasının bir takım sakıncaları mevcuttur. Kitabın Makedonca’dan Türkçeye tercüme edilmesi aşamasında, şahıs isimleri ve kavramlarla ilgili eksiklik ve yanlışlıklar yapılmıştır.

Aynı kitapta Türkçe anlatımlı olarak Hz. İsa’nın Tanrı olduğu, Tanrının oğlu olduğu⁴⁸⁶ ifadeleri ile birlikte İncil şu şekilde tanıtılmaktadır; İncil, günümüzde en çok tercüme edilen ve en okunan kitaptır. Onun tercüme edilmediği bir dil dünyada neredeyse yoktur. Hristiyanlık dinine mensup olmayan insanların okumasında hayret edilecek bir durum

⁴⁸⁵ Petko Zlateski, *Etika vo Religite* (Skopje: Grafički Centar, 2010), 31.

⁴⁸⁶ Zlateski, *Etika vo Religite*, 29,53-58.

yok çünkü Hristiyanlara göre başka hiçbir kitap bilgelik, şiiirsel akıcılık, tarihsel seyir ve gerçeklerin çağdaşlığı bakımından ona denk değildir.⁴⁸⁷

Kitapta yer alan ve sık tekrar edilen, İslam inançları ile bağdaşmayan bu tür bilgiler, sorgulama yaşlarında olan Müslüman öğrencilerin temel inanç boyutunu olumsuz etkilemesi açısından problemlidir. Kur'an-ı Kerime tam uymayan bu bilginin kitapta bu şekilde taraflı yer alması birçok açıdan eleştirilebilir.

“Dinlerde Ahlak” dersi için yayımlanan ikinci kitap, Arnavutça dilinde “Etika e Religijoneve”dir. Üç ana bölümden oluşan kitabın birinci bölümünde etik ve ahlak kavramının tanımı ve önemi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise dinlerde etik başlığı altında; İslamiyet, Ortodoksluk Katoliklik, Evanjelik Metodist ve Musevilik hakkında bilgiler yer almaktadır. Üçüncü bölüm, seçmeli modül olarak ifade edilse de sadece İslam modülü ne yer verilmiştir. İslam'da Etik başlığı altında Allah inancı, Peygamber (a.s)’ın hayatı, Kur'an-ı Kerim’in özellikleri, iman esasları ve İslam’ın şartları gibi konular işlenmiştir. Ardından İslam'da Etik başlığı altında ailede, okulda ve toplumun bütün alanlarında davranışların ahlaki boyut ve özellikleri İslami çerçevede ele alınmıştır. İslam’ın etik temellerinde, iyi niyet, tövbe, barış, sevgi, paylaşmak gibi olumlu ahlaki kavramların benimsenmesi konusuna yer verilmiştir.⁴⁸⁸

“Dinlerde Ahlak” dersi için hazırlanan bu iki kitap içerik açısından önemli farklılıklar ihtiva etmektedir. Hristiyan ve Müslüman (Türk) öğrencilerin ders kitabında “seçmeli” konu başlığı altında Ortodoks Hristiyan öğretilerine yer verilirken, Arnavut öğrencilerin ders kitabında⁴⁸⁹ seçmeli modül ünitesinde İslam dini yer almaktadır.

Arnavutlar için hazırlanmış olan kitabın önsözünde Naser Ramadani, seçmeli olan üçüncü bölümde her din mensubunun kendi dininin ahlaki kurallarına geniş bir şekilde yer verileceğini ifade eder. Ramadani, dersin asıl amacının öğrencilerin ahlakla tanışmaları, diğer dinlerdeki ahlak anlayışını öğrenmeleri, mensup oldukları dinin ahlak kurallarına göre yaşamaları ve günlük hayata bu kuralları yansıtmaları olarak

⁴⁸⁷ Zlateski, *Etika vo Religite*, 78.

⁴⁸⁸ Hatice Ayar, “Makedonya Cumhuriyeti'nde Toplumsal Barışa Katkısı Açısından Din ve Ahlak Dersleri (Ders Kitapları Değerlendirmesi”, *II. Uluslararası Öncü Öğretmenler Zirvesi Bildiriler Kitabı* (2016), 5.

⁴⁸⁹ Naser Ramadani, *Etika e Religijoneve*(Skopje: Grafikci Centar, 2010).

değerlendirir. Dinlerin barış ve huzur aracı olması gerektiğini vurgulamakta, farklı dinlerden insanların birbirlerine saygılı olmaları gerektiğine dikkat çekmektedir.⁴⁹⁰

Ramadani'ye göre; dünyada farklı dinlere mensup insanların varlığı ve birlikte yaşamının kaçınılmaz olduğu günümüz toplumlarında din ve dini meseleler ayrışma ve çatışma aracı olarak kullanılmamalıdır. Her din mensubu kendi dinine saygı gösterilmesini nasıl arzu ediyorsa kendi inancı dışındakilere de aynı düşünceyle yaklaşmalıdır. İslam'ın temel anlayışına göre din, millet, dil ve başka farklılıklar nedeniyle hiç kimseye saygısızlık yapılmamalıdır. Hz. Muhammed (a.s) “Sizin en hayırlınız insanlara en fazla yararlı olanınızdır” buyurmaktadır. Kuzey Makedonya gibi çok dinli toplum yapısında İncil ve Kur'an-ı Kerim diğer dinlere ve din mensuplarına karşı saygı gösterilmesini emretmektedir.⁴⁹¹

Kitaplar öğrencinin dinine uygunluğu açısından değerlendirildiğinde, Müslüman Türk öğrencilerin Ortodoks ahlaki ilkeleri çerçevesinde hazırlanan ders kitabını kaynak olarak kullanması din ve vicdan hürriyeti açısından kabul edilebilir değildir. Bu sebeple Arnavutça dilinde seçmeli modül olarak İslamiyet'in yer aldığı kitabın Türkçeye tercüme edilmesi ya da yeni bir ders kitabının hazırlanması gerekir. Din dersi kitabında, eksik ya da yanlış bilgilerin yer alması öğrencinin dini düşünce ve duygu gelişimini olumsuz etkilemektedir.

Altıncı sınıflarda seçmeli din dersi için “*Dinleri Tanıyalım*” kitabı da 2014 yılında basılmıştır.⁴⁹² Kitap içeriğinin ilk bölümünde, dinlerin ortaya çıkışı ve günümüze kadar varoluşlarının seyri din kavramı çerçevesinde konu edinmiştir.

“Din Kavramı” konu başlığı altında, din ve dindarlık nedir sorularına cevap verilmiş, tek tanrıcılık ve çok tanrıcılık kavramları üzerinde durulmuştur. Animizm, Totemizm, tabu, masal ve mitoloji bilgilerine de yer verilmiştir. Dünyanın büyük dinleri konu başlığı altında, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dini hakkında genel bilgilerden bahsedilmiştir. Son bölümde, insan, eşitlik ve laiklik kavramlarının ardından Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'ndeki dini topluluklar hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.⁴⁹³

⁴⁹⁰ Ramadani, *Etika e Religiyoneve*, 4.

⁴⁹¹ Ramadani, *Etika e Religiyoneve*, 96.

⁴⁹² Bilyana Şotarovska-Tatyana Georgievskia, *Dinleri Tanıyalım*.

⁴⁹³ Şotarovska-Georgievskia, , *Dinleri Tanıyalım*.

Dersi seçecek olan öğrencilerin, medeniyetler, inançlar dinler ve kültürleri tarihi seyir içerisinde öğrenmelerine yardımcı olması amaçlanmaktadır. Diğer derslerdeki bilgilerin de yardımıyla konuların daha iyi anlaşılabilceğine dikkat çekilmiş, metin ve zengin görsel içeriğiyle; hayatın, arkadaşlığın, inançların ve dayanışma içinde birlikte olmanın güzelliği konusuna yer verilmiştir.⁴⁹⁴ Etkinlik önerilerinin de yer aldığı kitapta, çokkültürlülük ile ilgili “farklılıklar bir hazinedir” isimli, farklı insan fotoğraflarından oluşan kolaj çalışmasının yapılması teşvik edilmiştir.⁴⁹⁵ Fakat dinlerin temel esasları hakkındaki bilgilerde gerekli hassasiyet gösterilememiştir. Kitapta İslam dini hakkında bilgi verilen bölümde “İslâm tek tanrılı bir dindir. İslâm Dini’nin kutsal kitabı Kuran-ı Kerim’dir. Hz. Muhammed’in tebliğettiği sözler bu kitaba yazılmıştır”.⁴⁹⁶ “Kuran-ı Kerim’de Hz. Muhammed’in tüm sözlü vaazları kaydedilmiştir ve bunlara göre dini gerçekleri Allah kendisine melek Cebrail aracılığıyla ulaştırmıştır” ifadeleri ile Kur'an'ın vahiy ürünü olduğundan söz edilmiş ancak ayetlerden Hz.Muhammed'in sözlü vaazları olarak bahsedilmiştir.⁴⁹⁷ Kitapta bunun gibi birçok eksik veya yanlış bilgi yer almaktadır.

“Dinlerde Ahlak” başlıklı iki kitap, teorik ve pratik ahlak konuları ile başlamaktadır. Ardından dinlerin özellikleri ve ahlak anlayışlarına yer verilmiştir. Seçmeli modül bölümünde ise “dini öğrenme modeli” kapsamında, kişinin mensubu olduğu dine ait temel bilgiler ile ibadet ve diğer uygulamalar hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümle ilgili eleştirilen en önemli sorun Zlateski’nin hazırladığı kitabın Türkçe tercümesindeki seçmeli modül bölümünde görülmektedir. Hristiyan öğrencilere yönelik olarak hazırlanan bu kitap modülü hiçbir uyarılama yapılmaksızın aynıyle Türkçe’ye tercüme edilerek Müslüman-Türk öğrencilere okutulmaktadır. Bunun yerine Zlateski’nin yayımladığı kitap değil de İslami bilgileri esas alan Ramadani’nin Arnavutça kaleme aldığı kitabın tercümesi yapılsaydı böyle önemli bir eksiklik ve yanlışlığın önüne geçilebilirdi.

Ders kitapları konusunda, Eğitim Bakanlığından alan uzmanları ve Resmi Dini Grup temsilcilerinden oluşan bir komisyonun görevlendirilmesi aracılığı ile yeniden hazırlanması, dinlerin temel kavram ve ilkeleri konusunda yanlış, eksik veya tutarsız

⁴⁹⁴ Şotarovska-Georgievskaa, , *Dinleri Tanıyalım*.3.

⁴⁹⁵ Şotarovska-Georgievskaa, , *Dinleri Tanıyalım*, 20.

⁴⁹⁶ Şotarovska-Georgievskaa, , *Dinleri Tanıyalım*.81.

⁴⁹⁷ Şotarovska-Georgievskaa, , *Dinleri Tanıyalım*, 83.

bilgilerin yer almasını önleyecektir. Kuzey Makedonya için ülkedeki dini gruplar ve devlet kurumları mutabakatı ile çok daha ciddi adımlar atılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Çokkültürlü Kuzey Makedonya eğitim sisteminde bütüncül bir yaklaşım ile öğrencilere dinin temel ilkelerinin tanıtılması ve bu çerçevede doğru dini bilgi verilmesi toplulukların en önemli beklentileri arasında görülmektedir. Bilgi verme, değer aktarma, davranış kazandırma, mutlu bir hayat kazanmayı öğretmek ve birçok işlevi olan okul programlarının içinde, din olgusu doğal olarak yer alması beklenir. Okul eğitim programında din olgusunun ihmal edilmesi durumunda şu üç amacın da ihmal edileceği ileri sürülmektedir.

İnsani amaç: Dinin ve özellikle inanılan dinin doğruluğuna, varlık anlayışı açısından insanın yeryüzündeki varlığına yorum ve açıklık kazandırmak.

Kültürel amaç: Çağdaş kültürü oluşturan tarihi mirası ve bu mirasın önemli bir bölümünü hazırlayan dini, yetiştirmekte olan nesillere aktarmak.

Toplumsal miras: Sorumlu olduğumuz toplumsal davranışlarımıza din ahlakı temelinde yaklaşmak ve onunla bütünleşmek.⁴⁹⁸

Maslow'un ifade ettiği gibi "Aşkın düşünce alanı ile bağlantısını koparmış bir eğitim, insan yaşamının anlamı hakkında söyleyecek önemli hiçbir şeyi olmayan bir eğitimidir"⁴⁹⁹

Çokkültürlü toplumlarda kişinin kendisi dışındaki insanlarla belli ahlaki ilkeler çerçevesinde yaşamayı öğrenmesi gerekir. "Öteki" ile barış içinde olabilmek, kişinin kendisiyle barışık olmasına bağlıdır. Kendisiyle barışık bir "ben", aynı zamanda kendisinin üstündeki aşkın gerçekliği tanıyan ve içselleştiren bir akılla hayat bulabilir. Kişi kendisiyle barışık kalarak evrensel değerlere sahip çıktığı zaman yerel olanla evrensel olan arasındaki gerilimi aşabilir. Diller, kültürler, değerler, tarihler ve etnik kimlikler arasındaki farklılıkları yadsımadan aşabilecek bir atıf noktası ancak bütün bunları kuşatan ama onların üstünde duran bir aşkın ilkeler bütünü ile sağlanabilir.⁵⁰⁰

Neticede din her ülkenin ulusal tarih, kültür ve geleneğinin bir parçasıdır ve kişinin kendi dinini öğrenme hakkı en temel evrensel hak olarak kabul edilmektedir. Avrupa tarafından, özellikle din eğitimine mesafeli yaklaşan Fransa tarafındahi dikkat çekilen konu, öğrencilerin kendi değer geleneğini tanımalarına izin verilmemesi durumunda, sonraki

⁴⁹⁸ Mualla Selçuk, "Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?" *İslamiyat* 1/1 (1998), 75.

⁴⁹⁹ Abraham H. Maslow, *Dinler, Değerler, Doruk Deneyimler*, Çev. H. Koray Sönmez (İstanbul: 1996), 74.

⁵⁰⁰ İbrahim Kalın, *Ben Öteki ve Ötesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 464.

nesilleri yetiştirmenin mümkün olmayacağı yargısıdır. Bir diğer önemli konu, bilişim ve iletişim teknolojisinin çokkültürlü toplumda olumlu yönde kullanılmasının eğitime bağlı olması meselesidir.⁵⁰¹

B. Dini Gruplara Bağlı Eğitim Kurumları

Kuzey Makedonya’da var olan dini gurupların açtığı eğitim kurumlarının yasal zeminini teşkil eden düzenlemeler, 1991 Anayasası, 1997 Dini Cemaatler ve Dini Gruplar Kanunu ve 2008 yılına ait dini grupların hukuki statülerini belirleyen mevzuattır. Makedon Ortodoks Kilisesi ve İslam Birliği’ne bağlı eğitim kurumları bu yasal dayanaklarla Eğitim ve Bilim Bakanlığı denetiminde günümüze değin eğitim faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Her iki din gurubun lise dengi okulları ve yükseköğretim kurumları vardır. Sv. Kliment Ohridski İlahiyat Fakültesi ve İslami Bilimler Fakültesi 2008 yılına kadar yüksekokul statüsünde kabul edilmiştir. 2008 yılında yapılan yasal düzenleme ile bu kurumlar Dini Grupların Yüksek Öğretim Kurumları statüsünü kazanmıştır.⁵⁰²

1. Makedon Ortodoks Kilisesi Eğitim Kurumları

a. Sv. Kliment Ohridski Lisesi

Yugoslavya dönemi 1958 yılında Ohri Başpiskoposluğu’nun yeniden yapılanmasının ardından Temmuz 1967’de otosefallik ilan edilmiştir.⁵⁰³ Bir manevi eğitim kurumu olmadan bağımsız bir kilise hayatı düzenlemenin imkânsız olduğu kanaatine varan Makedon Ortodoks Kilisesi’nin Kutsal Sinodu 26.09.1967 tarihinde öğretim kadrosu yetiştirme amacı ile bir eğitim kurumu kurulması gerektiğine karar verip çalışmalara başlamıştır. Bir ay sonra Kiçevo Metropoliti kutsamasıyla yapılan ilk Öğretmenler Konseyinde ders programı belirlenmiştir. Makedon Ortodoks Kilisesi’nin kutsal hamisi olan Ohrili Aziz Kliment ismi verilen okul, Kasım 1967’de 68 öğrenci ile “Gorni Sv. İliya” Manastırı’nda eğitime başlamıştır. 1968 yılında bir başka binaya taşınılmış, Kutsal Ruh çağırılarak yeni eğitim-öğretim dönemine başlanmıştır. Zaman geçtikçe okul binası restorasyonlar yapılarak yenilenmiş yanına da bir şapel inşa edilmiştir. Yatılı okulun eğitim süresi beş yıldır. Okulda gün sabah duası ile başlar, eğitim ve okul içi aktivitelerin

⁵⁰¹ Sestra Efimija, “Religijatavo Obrazovanieto”, *Bigorski Manastir*, (Erişim 12 Mayıs 2021)

⁵⁰² Spasenovski, “Religijatavo Obrazovanieto” (12 Mayıs 2021) <https://bigorski.org.mk>

⁵⁰³ Slave Nikolovski Katin, “The Organization And Activites”, *Unversity Of Nis The Scientific Journal* (1999), 271.

ardından gece ortak bir dua ile tamamlanır. Okul programında; edebiyat, koro, çevre ve toplum, Kızıl Haç ve spor gibi ders dışı etkinlikler yer almaktadır.⁵⁰⁴

Tablo 5. Kuzey Makedonya’da Ortodoks Eğitimi Açısından Temel Kurum Olan Sv. Ohri Clement Lisesi Beş Yıllık Müfredat Programı⁵⁰⁵

Ders	I	II	III	IV	V
Kutsal Yazılar- Eski Ahit		✓			
Hristiyanlık Tarihi	✓	✓	✓		
İncil Tarihi	✓				
İlmihal	✓				
Ulusal Tarih		✓			
Kilise Şarkısı	✓	✓	✓	✓	✓
Hristiyan Etiği				✓	✓
Kilise Kanunları				✓	✓
Kutsal Yazılar- Yeni Ahit				✓	✓
Makedon Ortodoks Tarihi				✓	✓
Günah Çıkarma				✓	✓
Azizlerin Hayatı	✓				
Patoloji	✓	✓			
İkonlar			✓	✓	✓
Ayin			✓	✓	✓
Dogmatikler			✓	✓	✓
Müzik	✓	✓			
Pastoral Teoloji			✓		✓
Kutsal Yazılar			✓		
Felsefe Tarihi	✓				
Pedagoji					✓
Psikoloji ve Mantık		✓	✓		
Tarih		✓	✓		
Seçmeli Dersler					
Kilise Slav Dili	✓	✓	✓	✓	✓
Makedon Dili	✓	✓	✓	✓	✓
Antik Yunan	✓	✓	✓	✓	✓
İngiliz Dili	✓	✓	✓	✓	✓
Rus Dili	✓	✓			

Eğitim müfredatının Hristiyan temel öğretisi odaklı ve dil ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Pozitif ve sosyal bilimlere yer verilmemesi dikkat çekicidir. Bunun

⁵⁰⁴Makedonska Pravoslavna Crkva, *Makedonska Pravoslavna Crkva Obrzovanie* (Erişim 11.09.2022).

⁵⁰⁵Makedonska Pravoslavna Bogoslovija, *Učilišta Programa* (11.10.2022).

yanında dikkat çeken bir diğer eksiklik de genel kültür düzeyinde de olsa diğer dinler hakkında bilgi veren konuların yer almamasıdır.

Makedon Ortodoks Kilisesi'nin en önemli sorunlarından biri Sv. Kliement Ohridski Lisesi'nin denklik meselesidir. Belirli dönemlerde bu sorun çözülsede kalıcı bir çözüme kavuşturulmaması okulun tercih edilip edilmemesinde önemli bir olumsuz bir etken olmuştur. Denklik sorununun kısmi çözümlendiği dönemlerde mezun olan öğrenciler Kuzey Makedonya veya yurtdışındaki ilahiyatlarda eğitimlerine devam edebilmişlerdir.

506

b. "Sv. Kliment Ohridski İlahiyat Fakültesi"

Üsküp'teki Ortodoks İlahiyat Fakültesi "Sv. Kliment Ohridski", Makedon Ortodoks Kilisesi'nin (1967-1977) restorasyonundan on yıl sonra 1977'de kurulmuştur. 1967 yılında kurulan lise düzeyindeki eğitim kurumunun ardından ilahiyat fakültesi ihtiyacı gündeme getirilmiştir. 1977'de Aziz Kliment Günü'nde yayınlanan kararname ile "Sv. Kliment Ohridski İlahiyat Fakültesi" Üsküp'te kurulmuştur. Makedon Ortodoks Kilisesinin en yüksek eğitim kurumu olan fakültede yurtiçi ve yurtdışından davet edilen başarılı akademisyenlerin çalıştırılmasına özen gösterilmiştir.⁵⁰⁷

Fakülte bünyesinde oluşturulan kütüphanede, el yazması ve eski matbu kitaplardan oluşan, önemli sayıda eser ve koleksiyonlar yer almaktadır. El yazmaları ve eski matbu kitapların korunması, bunların incelenmesi ve bilimsel çalışmaların kamuoyuna sunulması için Arkeoloji Komisyonu kurulmuştur. Yurtdışındaki Ortodoks Makedonlara eğitim ve kültür alanında hizmet vermeye çok özen gösterilmesi sonucunda uluslararası yapılmış birçok proje ve çalışmalara imza atılmıştır. Kuruluşundan 2008 yılına kadar İlahiyat Fakültesinin en önemli gündem maddesi Yüksek Eğitim Kurumları Kanunu çerçevesinde kabul görmektir. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Meclisi, 1 Temmuz 2008 (07-2621/1) tarihli yayınladığı Yüksek Öğretim Kurumları Kanunu'na dayalı olarak Sv. Kliment Ohridski İlahiyat Fakültesi beklediği kabulü alarak, yüksek öğretim sisteminde yer almıştır.⁵⁰⁸

⁵⁰⁶ <http://pbf.edu.mk/studenti/programa/programa-za-studentite-od-1-i-2-godina/>

⁵⁰⁷ Slave Nikolovski Katin, "The Organization And Activities", *University Of Nis The Scientific Journal*, 6/2 (1999), 274.

⁵⁰⁸ Makedonska Pravoslavna Crkva, *Makedonska Pravoslavna Crkva Obrzovanie* (Erişim 11.09.2022).

Tablo 6. Sv. Kliment Ohridski Fakültesinin 4 Yıl / 8 Dönemlik Ders Programı⁵⁰⁹

Ders	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Teolojiye Giriş	✓							
İncil Tarihi								
Eski Ahit Kutsal Yazılarına Giriş	✓		✓					
Eski Ahit Kutsal Yazılarına Giriş			✓	✓				
Yeni Ahit Kutsal Yazılarına Giriş		✓	✓	✓	✓	✓	✓	
Arkeolojik İncil Tarihi		✓						
Hristiyan Kilisesi Tarihi			✓	✓				
Makedon Ortodoks Kilisesi Tarihi					✓	✓		
Dinler Tarihi						✓		
Hristiyan Ahlakı					✓	✓		
Kilise Kanunu							✓	
Hristiyan Öğretim								
Hristiyan Öğretim Metodolojisi								✓
Hristiyan Teolojisi								✓
Karşılaştırmalı Teoloji					✓			
Yerel Ortodoks Kiliseleri Tarihi					✓			
Makedon Ortodoks Kilise Şarkısı- Teorik	✓							
Kilise Şarkısı Uygulama			✓	✓				
Pastoral Teoloji							✓	✓
Felsefe	✓							
Hristiyan Sanatı ve Kilise Mimarisi						✓		
Makedon Halk Tarihi						✓		
İkonlar				✓				
Ayin							✓	
Patoloji			✓	✓				
Mantık ve Psikoloji		✓						
Dogmatik		✓			✓	✓		
Günah Çıkarma					✓			
Eski İbrani Dili	✓	✓						
Kilise Slav Dili	✓	✓						
Antik Yunan Dili	✓	✓						
Evlilik Hukuku								✓
Tarih								✓
Ortodoks Kilisesi Misyonu								✓
Seçmeli								
Ortodoks Teolojisi					✓			
Ortodoks Kilisesi Kanun ve Kuralları							✓	
İslam						✓		
Protestanlık						✓		
Ortodoks Teoloji Tarihi					✓			
M. Ortodoks Kilisesi Çağdaş Tarihi					✓			
İngiliz Dili	✓	✓	✓	✓				
Rus Dili	✓	✓	✓	✓				
Fransız Dili	✓	✓	✓	✓				
Alman Dili	✓	✓	✓	✓				

⁵⁰⁹ Studiska Programa za Studentite Zapişani 2020/2021 (Erişim 1 Temmuz 2022).
<http://pbf.edu.mk/studenti/programa/programa-za-studentite-od-1-i-2-godina/>

2. Makedonya İslam Birliği Eğitim Kurumları

Makedonya İslam Birliği, Makedonya Cumhuriyeti'nde Müslüman toplumun dinî-kültür hayatını yapılandırmak yönündeki ihtiyaçlarını karşılamak amacı gözetilerek oluşturulmuş bir dinî kurumdur. Kuruluşu 1939 yılına dayanmaktadır, 1949'da Yugoslavya'nın bir parçası olan Kuzey Makedonya'da faaliyet göstermeye başlamıştır.⁵¹⁰

Makedonya İslam Birliği'nin örgün din eğitimi veren kurumları arasında medrese ve İlahiyat Fakültesi bulunmaktadır. Dini eğitim ağırlıklı kurumlar olan medreselerden mezun olanlar; imam, hatip ve vaiz olarak camilerde görev yapabilmektedir. Fakülte mezunları ise devlet okullarında din eğitimi dersi için öğretmenlik yapabilmektedirler.

Makedonya da kurulmuş olan medreseler içerisinde en önemli kurum İsa Bey Medresesi'dir. Osmanlı döneminde vakfiye ile kurulup belirli dönemlerde kapatılmış olan İsa Bey Medresesi, en son 1984 yılında yeniden açılıp o günden bugünüme değin lise seviyesinde bir eğitim kurumu olarak hizmet vermektedir. Ayrıca İslami Bilimler Fakültesi de örgün eğitime devam etmektedir.

a. İsa Bey Medresesi

Kuzey Makedonya'nın başkenti Üsküp'te bulunan tarihi İsa Bey Medresesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü dönemde, 15. yüzyılın sonlarında, Üsküp sancak beylerinden İshak Beyin oğlu İsa Bey (öl. 1476) tarafından yaptırılmıştır. Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"⁵¹¹ adlı eserinde Üsküp'ün en meşhur medreselerinden biri olarak zikredilen İsa Bey Medresesi, 1469 tarihli vakfiyede kayıtlı olup İsa Bey Camii'sinin yakınında inşa edilmiştir.⁵¹² 1903 yılına ait Maarif Salnamesinde de İsa Bey Medresesi kaydına rastlanmaktadır.⁵¹³ 1912'den sonra Osmanlı idaresinde yaşanan zafiyetlerin eğitime olan olumsuz yansımalarından medrese de payına düşeni almış, belli dönemlerde baskılanmış belli dönemlerde de kapatılmıştır.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Popovic, *Balkanlar'da İslam*, 228-229

⁵¹¹ Bk.Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, ed. Yücel Dağlı vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001).

⁵¹² Eljesa Hasani, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Estitüsü, 2010), 64.

⁵¹³ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1321, 635. ;Hasani, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 66.

⁵¹⁴ Nasir Redzepi, "Üsküp İsa Bey Medresesi'nin Dünü ve Bugünü", *100. Yılında İmam Hatip Liseleri, Uluslararası Sempozyumu*, ed. Recep Kaymakcan vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015),234.

1936 yılı Krallık Yugoslavya'sı döneminde İslam Birliği teşkilatı kontrolünde çalışacak imam, vaiz, muallim vs. din adamları yetiştirme ihtiyacı doğmuştur.⁵¹⁵ Bu ihtiyaçların karşılanması amacıyla İsa Bey Medresesi'ne yeniden hayat kazandırılmıştır. Medresenin tarihten gelen şanına yakışır bir açılış töreni ile eğitime başlanmıştır.⁵¹⁶

Medresenin 1936 açılışı üzerinden geçen beş sene sonra II. Dünya Savaşı'nın sebep olduğu kayıplar arasında medrese de yer almış 1941'de kapatılmış, yaklaşık kırk yıllık bir süre de açılmamıştır.⁵¹⁷

1980 yılı Yugoslavya döneminde oluşturulan yasal zemin ve İslam Birliği Tüzüğü doğrultusunda Üsküp Kondovo'da İsa Bey Medresesinin temelleri atılmıştır.⁵¹⁸ 1984 yılında tekbir ve salâvatlarla yapılan açılışa devlet yetkilileri ve halk yoğun ilgi göstermiştir. Sadece erkek öğrenciler eğitim görürken 1990–1991 eğitim-öğretim yılından itibaren kız öğrenciler için de açık eğitim öğretim programı eklenmiştir.⁵¹⁹

İsa Bey Medresesi, lise düzeyinde dört yıllık eğitim vermekte ve ortaokul mezunu her başarılı öğrenci medreseye başvurabilmektedir. Ön kayıt sonrasında sınav yapılmakta ve sınavda temel dinî bilgilerle genel yetenek olmak üzere iki alanda soru sorulmaktadır. Sınavın psikolojik ve pedagojik testleri Lyublana-Slovenya'dan alınmıştır. İsa Bey Medresesi öğretim programında dinî derslerin yanı sıra diğer lise programlarında var olan pozitif ve sosyal alanlara ait dersler de okutulmaktadır. Günümüzde ikisi erkek öğrencilerin, üçü de kız öğrencilerin eğitim gördüğü İsa Bey Medresesi şubeleri oluşturulmuştur. Merkezi yönetime tabi olarak ortak program ve müfredatın takip edildiği bu şubeler şunlardır;

İsa Bey Medresesi Üsküp Merkez Şubesi; 1984-1985 eğitim-öğretim yılında İsa Bey Medresesi'nin ilk şubesi olarak faaliyete başlamış ve 1988-1989 eğitim öğretim yılında da ilk mezunlarını vermiştir. Medrese yatılı okul olup, Üsküp'ün Kondova köyünde bulunmaktadır. Medresenin 214 öğrenci kapasitesi vardır. Erkekler için örgün eğitimin

⁵¹⁵ Bajrami, a.g.e., s. 96.

⁵¹⁶ Hasani, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 69.

⁵¹⁷ Muhammed Aruçi, "The Muslim Minitory In Macedonia And Its Educational Institutions During The Inter-War Period", *Islam In Inter-War Europe*, ed. Nathalie Clayer, Eric Germain (London: Hurst&Company Yay., London, 2008) 349.

⁵¹⁸ Popoviç, *Balkanlarda İslam*, 250.

⁵¹⁹ Zekaj Ramiz, *Zhvillimi I Kultures Te Shqiptaret Gjate Shekullit XX* (Shkup: İnstituti Shqiptar i Mendimit dhe Qyteterimit İslamik, 2002), 92.

verildiği bu okulda 2004-2005 yılına kadar kızlar için de uzaktan eğitim hizmeti verilmiştir.

İsa Bey Kız Medresesi Kalkandelen Şubesi; Makedonya İslam Birliği'nin kızların örgün eğitimde yer alabilmeleri amacıyla yürüttüğü çalışmalar neticesinde 2004-2005 eğitim-öğretim yılında Kalkandelen'de kızların eğitim gördüğü İsa Bey Medresesi Kalkandelen Şubesi açılmıştır. Bu şube Kalkandelen Müftülüğü'ne ait bir binada faaliyetlerini yürütmektedir.⁵²⁰

İsa Bey Kız Medresesi Üsküp Şubesi; 2006-2007 eğitim-öğretim yılında faaliyete başlayan Medrese 2009-2010 yılına kadar birer sınıf açılmış fakat artan talep doğrultusunda sınıf sayıları çoğaltılmıştır.

İsa Bey Kız Medresesi Gostivar Şubesi; İslam Birliği tarafından 2008-2009 eğitim-öğretim yılında üçüncü şube olarak açılan Gostivar İsa Bey Kız Medresesi Gostivar Müftülük binasında faaliyete devam etmektedir.⁵²¹ Gostivar bölgesine ait nüfus dağılımında Türklerin önemli bir orana sahip olmalarına rağmen Medresede sadece Arnavutça eğitim verilip Türkçe'ye yer verilmemektedir. Bu durum Türk nüfusun rahatsız olduğu ve okulu tercih etmelerinde caydırıcı bir engel durum olarak görülmektedir.

İştîp Hamidiye Erkek Medresesi; İsa Bey Medresesi şubesi olarak 2005-2006 eğitim-öğretim yılında, İştîp'te açılmıştır. İştîp Hamidiye Medresesi'nin diğer medreselerden farkı eğitim dilinin Arnavutça değil Türkçe ve Makedonca olmasıdır. Yatılı okuma imkânı sunulan medresenin giderleri Türkiye Cumhuriyeti tarafından karşılanmaktadır.⁵²²

İsa Bey Medresesi şubelerinde ortak ders program ve müfredatın takip edilmesi yanında öğrencilerin sosyalleşmelerine yönelik kulüp etkinliklerinde de ortak program ve etkinlikler yürütülmektedir. İlahi Korosu başta olmak üzere, tiyatro etkinlikleri, Edebiyat okumaları, beden eğitimi etkinlikleri öğrenciler tarafından yürütülen yoğun katılımlı

⁵²⁰ Redzepi, Üsküp İsa Bey Medresesi'nin Dünü ve Bugünü, 233.

⁵²¹ Arif, Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya'da Din Eğitimi, 18

⁵²² Redzepi, Üsküp İsa Bey Medresesi'nin Dünü ve Bugünü, 234.

faaliyetlerdir. Bunların yanında gönüllü ve yetenekli öğrencilerin “İkre” adını verdikleri, senede iki sayı olarak yayınlanan bir dergi yayınlama etkinlikleri de vardır.⁵²³

İsa Bey medresesi özellikle Osmanlı sonrasından günümüze kadar bölgede ihtiyaç duyulan dinî kadroların yetiştirilmesinde ve dinî hayatın organize edilmesinde büyük katkı sağlamaktadır. Tecrübe edinmeleri ve halkla iletişimlerinin gelişmesi açısından Ramazanda ve Bayramlarda ülkenin birçok şehir ve köylerine gönderilen 2, 3 ve 4. sınıf medrese öğrencileri imamlık, vaizlik ve mukabele okumak gibi önemli görevleri gerçekleştirilmektedir. Mübarek gün ve gecelerde talebeler tarafından Mevlid-i Şerif, İlahi konserleri, tiyatrolar ve sair faaliyetler düzenlenmektedir.⁵²⁴

Tablo 7. İsa Bey Medresesi Ders Programı⁵²⁵

Dersin Adı	I	II	III	IV
Kıraat	✓	✓	✓	✓
Akaid	✓	✓	✓	✓
Tefsir				✓
Hadis				✓
Fıkıh	✓	✓	✓	✓
Fıkıh Usulü				✓
İslam ve Sanat Tarihi				✓
Ahlak	✓	✓		
Kelam			✓	
İslam Tarihi	✓	✓		
Kur'an Bilimleri			✓	
Siyer-i Nebevi			✓	
Felsefe				✓
Sosyoloji			✓	
Psikoloji			✓	
Matematik	✓			
Fizik		✓	✓	
Kimya		✓	✓	
Biyoloji	✓			
Tarih	✓			
Coğrafya	✓			
Pedagoji	✓	✓		✓
Bilgi ve Teknoloji	✓			

⁵²³ Sejdini, *Kuruluşundan Günümüze Makedonya İslam Birliği'nin Örgün ve Yaygın Din Eğitimi Hizmetleri*, 78.

⁵²⁴ Bk. Eljesa Hasani, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi* (Bursa: Uludağ Üniv., Sosyal Bilimler Estitüsü, 2010)

⁵²⁵ Makedonya İslam Birliği Resmi Sayfası (2012) <http://medreseja-isabeu.com/qender/#more> (09.04.2021)

Arnavut Dili	✓	✓		
Beden Eğitimi	✓	✓	✓	✓
Makedon Dili	✓	✓	✓	✓
Türk Dili	✓	✓	✓	✓
Arap Dili	✓	✓	✓	✓
İngiliz Dili	✓	✓	✓	✓

Kuzey Makedonya da dinin öğrenilmesi, dini hayatın yaşanması ve sürdürülmesinde, dini eğitim kadrolarının yetiştirilmesinde temel eğitim kurumu olan İsa Bey Medresesi şubeleri ülkedeki önemli bir ihtiyacı karşılamaktadır.

Kuzey Makedonya Eğitim ve Bilim Bakanlığı resmi dini gruplara bağlı okullara karşı istikrarsız yaklaşımlar sergilemektedir. Belli dönemlerde dini gurupların idaresinde faaliyet gösteren okulları lise dengi okullar olarak kabul ederken bazı dönemlerde ise bu kararından vazgeçip bu okullara denklik vermemektedir. Bu tutum halkın okul tercihlerinde kararsızlıklar ve kaygılar yaşamalarına sebebiyet vermektedir.

b. İslami Bilimler Fakültesi

Lise seviyesinde eğitim veren İsa Bey Medresesi ilk mezunlarını vermesinin ardından lisans düzeyinde eğitim verilebilecek yüksek eğitim kurumuna ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle Makedonya İslam Birliği Üsküp İslami Bilimler Fakültesi'ni kurma girişiminde bulunmuştur. 1995 yılında İslam Birliği tarafından gerekli bütün izin belgeleri temin edilerek aynı yıl içinde fakülte binasının temeli atılmıştır. İki yıl aradan sonra Üsküp İslami Bilimler Fakültesi'nde 1997-1998 eğitim-öğretim yılında eğitim faaliyetine başlanmıştır. Üsküp İslami Bilimler Fakültesi, lisans düzeyinde eğitim vermekte ve dört yıllık medrese veya diğer liselerden mezun olan her başarılı öğrenci fakülteye başvurabilmektedir. Fakültenin tüzüğüne göre 27 ders okutulmaktadır. İslami Bilimler Fakültesi Arnavut dilinde eğitim vermektedir.⁵²⁶

⁵²⁶ Sejdini, *Kuruluşundan Günümüze Makedonya İslam Birliği'nin Örgün ve Yaygın Din Eğitimi Hizmetleri* 83.

Tablo 8. İslami Bilimler Fakültesi Müfredat Programı⁵²⁷

Dersin Adı	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Arap Dili ve Fonetik Morfoloji	✓							
Kelam	✓		✓					
Arap Dili Morfoloji		✓						
İslam'ın Temel İlkeleri		✓						
Fıkıh		✓	✓		✓		✓	
Arapça Fonetik ve Konuşma			✓	✓				
Dinler Tarihine Giriş				✓				
Hadis İlimine Giriş	✓	✓		✓				
Veraset ve Vakıflar Hukuku				✓				
Kur'an						✓	✓	✓
Kur'an ve Tecvit I, II, III, IV					✓	✓		
Tefsir Bilimine Giriş					✓			
Tefsir					✓		✓	✓
Hadis I, II, III, IV				✓	✓	✓	✓	
İslam Hukuku						✓		
Aile Hukuku				✓	✓			
Seçmeli								
İslam Tarihi	✓	✓						
Genel Felsefe Tarihi	✓	✓						
Arnavut Dili	✓	✓						
Türk Dili				✓	✓			
Makedon Dili			✓	✓				
İngiliz Dili	✓	✓	✓	✓				
Teknoloji	✓							
Din Ahlakı	✓							
İslam Felsefesi		✓						
Din ve Toplum								
Eğitim ve Öğretim		✓						
Akademik Yazı		✓						
Staj				✓		✓		
Psikoloji			✓	✓				
Dinler Tarihi			✓					
Oryantalizm			✓					
Hitabet						✓		
Pedagoji					✓			
Osmanlı Türkçesi						✓	✓	
Eğitim Bilimi						✓	✓	
Sosyal Psikoloji								
İslam Tarihi ve Sanatları							✓	
Osmanlı Tarihi							✓	
Balkanlar'da Kültür ve Medeniyet Tarihi								✓
İslam Birliği Teşkilatı'nın Kuruluşu								✓
İslam Öğretiminin Metodolojisi								✓
Demokrasi ve İnsan Hakları								✓

⁵²⁷ İslami Bilimler Fakültesi Resmi İnternet sayfası, <http://www.fshi.edu.mk/historiku-2/> (08.01.2021)

C. Yaygın Din Eğitimi

Formal eğitim türlerinden biri olan yaygın eğitim, örgün eğitim imkânlarından istifade edememiş olanların ya da örgün eğitimden bağımsız olarak bireylerin farklı alanlara yönelik ilgi ve yönelimlerin eğitim yolu ile kazandırılması amaçlı yapılan eğitsel faaliyetlerin bütününe verilen isimdir. “Okul dışı eğitim”, “yetişkin eğitimi”, “işbaşında eğitim” gibi değişik ifade biçimleri de vardır.⁵²⁸

1912’den sonra Kuzey Makedonya’nın politik ayrışma ve yönetim değişikliklerinin neden olduğu istikrarsızlıklar ve çatışmalarla dolu tarihinde yaygın eğitim uygulamaları, çok dinli toplum yapısının korunmasında son derece önemli bir rol oynamıştır. Belirtilen dönemden günümüze kadar örgün din eğitimi kurumlarının faaliyet gösteremediği, din eğitiminin örgün eğitimde tamamen yasaklandığı ve dinlerden genel olarak uzaklaşıldığı dönemlerde gizli de olsa dini öğretimin her alan ve aşaması yaygın din eğitimi yoluyla yürütülmüştür. Din eğitiminin örgün eğitim sistemine dâhil edilmesinin hukuki, siyasi ve sosyal şartların sağlanmasına bağlı olması ve bunun gerçekleşmesindeki zorluklar insanları yaygın eğitime yönlendirmiştir.⁵²⁹ Hristiyan Ortodoks Kilisesi ve Makedonya İslam Birliği’nin devlet yönetimi tarafından tanınması, yaygın eğitim uygulamaları yanı sıra eğitim ve öğretim kurumu açmak gibi birçok hakların tanınmış olması vesilesi ile oluşturulan tüzük çerçevesinde din hizmetleri gerçekleşmiştir.

Makedon Ortodoks Kilisesi; Makedon Ortodoks Kilisesi’nde pazar günleri devam eden vaaz ve duaların dışında, belirli dini bayramların ritüel ve kutlamaları özenle gerçekleştirilmektedir. Aynı zamanda doğum (vaftiz), evlilik ve ölüm gibi, insan hayatının en önemli aşamaları kilise çatısı ve onayı altında gerçekleşmektedir. Hristiyanlık inancına göre kutsal sayılan zamanlarda ritüeller kiliselerde din adamları rehberliğinde yapılmaktadır. Birer yaygın eğitim alanı olan kiliseler, “günah çıkarma” gibi asli ibadetler yanı sıra dini müzik icra alanları olmuşlardır. Makedon Ortodoks Kilisesi ve sivil toplum kuruluşları tarafından din ve kültür içerikli birçok süreli yayınlar yayımlanmaktadır.⁵³⁰

⁵²⁸ Mehmet Şişman, *Eğitime Giriş* (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 9.

⁵²⁹ Yugoslavya Anayasası 1974.

⁵³⁰ Katin, “Makedon Ortodoks Kilisesi’nin Yapılanması ve Faaliyetleri”, 226-227.

Kilise cemaatlerine milli tarih, coğrafya ve dini bilgilerin öğretildiği pazar okulları düzenlenir. Ayrıca kilise topluluklarına edebiyat, folklor, spor, yemek pişirme ve benzeri alanlarda etkinlikler yürütülmektedir. Çok sayıda gazete, dergi⁵³¹, bülten gibi yazılı ayrıca geniş ve güncel bilgilerin yer aldığı resmi internet siteleri, radyo ve televizyon aracılığıyla da yaygın din eğitimi sürdürülmektedir.⁵³²

Makedonya İslam Birliği, Kuzey Makedonya’da yaşayan Müslüman nüfusun dini kültür hayatı, sorunlarıyla birlikte son derece canlıdır. Ülkede yaşayan Müslüman topluluğun temsilcisi olan resmi kurumsal yapı “Makedonya İslam Birliği” adlı teşkilattır. Bu kurumsal yapı ülkede Müslümanların hak ve özgürlüklerini edinmelerinde hükümetle olan ilişkileri yönetirken bir yandan da Müslüman toplumun dini kültür hayatına ait tüm hizmet birimlerini insiyatifi ve kontrolü altında yönetmektedir.

Faaliyet ve sorumluluk alanları içerisinde, dini kültür hayatı ve din eğitim-öğretimi başta gelmektedir. Dinin kurumsal işleyişinde yer alacak din görevlileri kadrosunun seçimi ve tayini gibi meselelerden nikâh, hac ve umre gibi organizasyonların düzenlenmelerine varıncaya kadar Müslüman toplumun dini ihtiyaçlarını karşılamaya dönük faaliyetleri yanı sıra din eğitim ve öğretiminde de örgün ve yaygın alanlarda plan, proje ve uygulamalardan sorumludur.

İslam tarihinde camiler bir mabed olmanın yanında aynı zamanda bir yaygın eğitim kurumu olarak da var olagelmıştır. Camilerin bu misyonu halen tüm İslam dünyasında yaşanan tarihsel bir eğitim geleneğidir. Kuzey Makedonya’da da çok sayıda mevcut olan camiler, din eğitiminin yasaklandığı dönemlerde dahi Kur’an öğretimi başta olmak üzere temel islami ilimlerin eğitim ve öğretiminin verilebildiği eğitim mekanları olmuşlardır. Dini özgürlüklerin ve hakların serbestiyet kazandırıldığı dönemlerde ise cami ile birlikte Kur’an kursları da yaygın din eğitiminin önemli uygulama alanlarından olmuştur.

Vaaz, hutbe, hafızlık eğitimi gibi düzenli olarak yürütülen yaygın din eğitimi faaliyetleri yanı sıra cenaze, nikâh, mevlit, özel gün ve gecelerin kutlanması gibi sosyokültürel hayat içerisindeki yaşantı usulleri de eğitsel ortamlar olarak değerlendirilmektedir.

⁵³¹ Makedon Ortodoks Kilisesi’nin ilk resmi yayını iki ayda bir yayınlanan “Vesnik” dergisidir. 1980 yılında üç aylık “Voskresenie” daha ileriki yıllarda çıkarılan “Crkven Jivot”ve “Domostroy” dergileri yayınlamaya başlamıştır.

⁵³² Şenol Ahmedov, “Makedon Ortodoks Kilisesi Tarihi”, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2014), 106.

Makedonya İslam Birliği yazılı basın ve neşriyat enstrümanlarını da dini eğitim faaliyetleri arasında değerlendirmektedir. Bu alanda özellikle süreli yayın⁵³³ olarak dergiler⁵³⁴, kitaplar⁵³⁵, gazeteler halkın dini ve ahlaki öğrenmelerinde katkı sağlayıcı bir rol oynamaktadır. Görsel ve sosyal medya unsurları da İslam Birliği tarafından yaygın eğitim amaçlı olarak yönetilmektedir.⁵³⁶ Yaygın din eğitiminin, eğitime uygun iletişim vasıtaları aracılığıyla her yaş ve düzeydeki insanları dini ve ahlaki konularda doğru bir şekilde bilgilendirmek ve toplumu aydınlatmak açısından devam ettirilmesinin gerekliliği görölmektedir.

⁵³³Takvim: ilk defa basılmaya 1968 yılında başlanmıştır. Makedonya Cumhuriyeti İlmiye Cemiyeti'nin (Din Görevlileri Derneği) hazırlamış olduğu bu ilk takvim "Takvim 1968, Hicri 1387/88" adı altında yayınlanmıştır. Türkçe ve Arnavutça olarak basılmıştır.

⁵³⁴ Bağımsızlıktan sonra ise Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği'nin en önemli yayın faaliyetlerinden biri resmi yayın organı olan "El-Hilal" dergisidir. 1985 yılından beri üç aylık dönemlerle yayınlanan "Hilal Gazetesi" Arnavutça, Makedonca ve Türkçe dillerinde basılmaktadır.

⁵³⁵ 1985 yılında Makedonya İslam Birliği, Dr. Muhammed Hamidullah'ın "İslam'a Giriş" adlı eserinin yanında günümüze kadar birçok kaynak eser tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır.

⁵³⁶ Bk. Sejdini, Kuruluşundan Günümüze Makedonya İslam Birliği'nin Örgün ve Yaygın Din Eğitimi Hizmetleri.

SONUÇ

Çalışmamızın ana konusu Kuzey Makedonya’da din eğitimi sorunsalıdır. Konunun özellikle dayandırıldığı hukuki mevzuat ve uygulamaları hakkında genel bilgi oluşturulmaya çalışılmıştır.

Kuzey Makedonya hakkında hangi alanda araştırma yapılırsa yapılsın, doğru değerlendirme ve sonuçlara ulaşmak için çokkültürlü toplum yapısını dikkate almak gerekir. Çokkültürlülük merkezlerinden biri kabul edilen Balkan coğrafyası, Doğu menşeli Osmanlı Devleti ile Batılı temsilciler olan Hristiyan Avrupa devletleri arasında stratejik bir bölge olması sonucu, etnik ve dini köken çeşitliliği açısından homojen toplum yapısına sahip olamamıştır. Dolayısıyla demografik yapının oluşmasında tarihsel, doğal, özgün ve dinamik nitelikleriyle Kuzey Makedonya’daki çokkültürlülük kendine özgü bir yapı ortaya koymaktadır ve bu özelliği ile Avrupadaki diğer ülkelerde görülen çok kültürlü olma niteliklerinden farklı çizgiler içermektedir.

Avrupadaki çok kültürlülük, özellikle Sanayi Devrimi sonrası yaşanan ve daha çok sosyo-ekonomik ve siyasal göçe dayalı toplumsal değişimlerin sonucudur. Ekonomik ve sosyal sebeplerle başka ülkelerde yaşayanlar genelde Avrupa ve gelişmiş diğer ülkelerin çokkültürlülüğü içinde yer almaktadırlar.

Bunun yanında asırlara dayalı vatandaşlık bağı ile birbirine bağlı olan, aynı coğrafyada doğup büyüyen farklı etnik, dini ve kültüre mensup unsurların oluşturduğu çokkültürlü toplumlar da mevcuttur. Bunun en önemli örneklerinden biri Makedon, Arnavut, Türk, Romen, Torbeş, Ulah, Sırp, Boşnak ve diğer etnik, ayrıca Hristiyanlık, İslam ve Yahudilik dinlerine mensup dini guruplardan oluşan Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’dir.

Günümüz modern demokrasi anlayışının da şekillenmesinde etkili olan Çokkültürlülük bireylere farklılıklarını geliştirme ve aktarma imkânını vererek farklı kültürlerin tanınması gerektiği düşüncesini esas alan tarihsel bir siyasi program, entelektüel tartışma ve pratik deneyim bütünü olarak tanımlanabilir. Tüm insanların özgürlük ve eşitliğini savunan çokkültürlülük; entelektüel, siyasal ve kültürel farklılıklara karşı saygı duyma temeline dayanmaktadır. Karşılıklı saygı olgusunun var olabilmesi, farklılıklarımızı ifade etmede, sahip çıkmada ve akılcı eleştiriler karşısında saygı duyulamaz farklılıkları diğerlerinden ayırt etmede, fikirlerimizi değiştirmeye ve geliştirmeye yönelik tutum ve

becerilere bağılıdır. Çokkültürlülüğün ahlak açısından taşıdığı kriterler, bu erdemlerin tartışmalarla ortaya çıkarılmasında yer almaktadır.

Çokkültürlülüğün içerdığı temel değerlerin toplum hayatında yer alabilmesi ve sosyal bütünlüğe istikrar kazandırılabilmesinin en temel aracı eğitimidir. Çokkültürlü toplumlarda eğitimin ana hedeflerinin başında, daha doğru ve kapsamlı bilginin sağlanması, öğrencilerin akademik ve sosyal sorunlarına eleştirel düşünmenin uygulanması ve vatandaşların daha demokratik bir toplum hayatına erişmesi olması beklenir. Eğitimde gözetilen bu hedef ırk, din, etnik köken, kültür, cinsiyet ve dil farklılıklarına sahip olan insanlar arasında çeşitlilik ve fırsat eşitliğinin teşvik edilmesiyle güçlendirilir. Eğitim aracılığıyla, adalet ve demokrasi gibi önceliklerin yerine getirilmesi süreci toplumsal değişimin bir başka yönüdür. Ortak hedeflere ulaşılmasında saygı, iletişim ve etkileşim açısından önyargıların azaltılması, çokkültürlü eğitimin faydaları olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda farklı kültür zenginliği topluma canlılık kazandırarak daha gelişmiş bir dünya görüşünün gelişmesine yol açar.

Toplumun esasını oluşturan ve ayakta tutan değerlerin başında o toplumun dili, kültürü ve dini gelmektedir. Birey hayatında insan kimliğinin bir parçası olan, insan hayatını anlamlı ve yaşanabilir kılan temel değer kaynağı olarak kabul gören din, toplum yapısının da temel dinamikleri arasında yer almaktadır. Bu sebeple tarih boyunca dini olmayan bir toplumdan bahsetmek mümkün olmamaktadır. Konu Kuzey Makedonya gibi çokkültürlü bir coğrafyada daha kritik bir önem içermektedir.

Çokkültürlülük değerlerinin eğitim yolu ile kazandırılmasında en kuvvetli referans örgün ve yaygın eğitim içerisinde yer verilecek olan din eğitimidir. Çağımız düşünürleri kültür, eğitim, sosyal ve ekonomik seviyesi ne olursa olsun her toplumun içinde bulunduğu olumsuzlukları aşarak sağlıklı, huzurlu ve güvenli bir toplum ortamında yaşanması açısından, din ve din eğitiminin önemine dikkat çekmektedirler. Dinin vazgeçilmezliği, din eğitim ve öğretiminin genel öğretim içindeki konumu, müfredatı ve metotları, fert toplum ve kültür açısından ele alınarak bilimsel esaslara göre tespit edilerek uygulanmasının yollarını bulmak ve bunu günlük siyaset ve ideolojik yaklaşımların dışında gerçekleştirilmesi beklenmelidir.

Osmanlı döneminde sürdürülen çokkültürlü sistemin çatısı altında etnik ve dini unsurların din, dil ve kültürel kimliklerinin eğitim yoluyla korunması ve aktarımında herhangi bir

yasaklama ya da kısıtlamaya gidilmediği görülmektedir. Balkan savaşlarının ardından yaşanan siyasi ve toplumsal sorunlar devam ederken insanın temel ihtiyaçlarından olan dini hayat ve din eğitimi de örgün ve yaygın olarak devam ettirilmeye çalışılmıştır. Dönemin karışıklıkları ve belirsizlikleri dini gurupların hukuki statüleri, hak ve özgürlükleri çerçevesinde din mensuplarının temsil edilmesi ve dini düşünce ve uygulamalarının devam ettirilebilmesi için örgün ve yaygın din eğitimi hizmetlerinin oluşturulmasına özen gösterilmiştir. Dini hayatın yaşanması, korunması ve gelecek nesillere aktarılmasının yeterli dini bilgilere sahip olan kişilerin yetişmesine bağlı olması din eğitim ve öğretimini bu dönemlerde daha büyük stratejik öneme sahip kılmıştır.

Etnik ve dini unsurların aidiyetlerini korumada ve aktarmada hukuki statülerinin dışında yaşanan mahrumiyet ve tartışma konularının başında dini kültür hayatı ve din eğitimi alanı gelmektedir. Bununla birlikte yaşanan birçok coğrafi, idari ve politik değişim süreçlerinde yan yana yaşamaya devam eden etnik ve dini unsurların, getirilen yasaklama ve sınırlandırılmalar sebebiyle örgün din eğitimine ulaşamadıkları dönemlerde yaygın din eğitimi yoluyla dini eğitimi ihtiyaçları karşılanmıştır. Toplum hayatında dini kültür hayatının devamlılığının sağlanmasında gösterilen çabalar, din eğitiminin vazgeçilmezliğini ortaya koymuş aynı zamanda günümüzdeki canlı dini hayatın yaşanmasına vesile olmuştur.

Günümüzde Kuzey Makedonya'nın çokkültürlü toplum gerçekliğini doğru anlamada etnik, dini ve kültür unsurlarının tarihi, siyasi, kültürel süreç ve özelliklerini bilmek önemlidir. Bu süreçlerin doğru okunması, anadilde eğitim, din eğitimi gibi konuların bir sorun olarak görülmesini engelleyecek ve temel haklar çerçevesinin oluşturulmasında önemli faktörler olduğunu ortaya çıkaracaktır. Dini gurupların hukuki statüleri, uygulama alanları, hizmet alanları, örgün ve yaygın eğitim özelliklerinin hak ve sınırlarının belirlenmesi de bu açıdan dikkate alınmalıdır. Etnik, dini ve kültürel unsurların hukuki, politik ve sosyal yapı özelliklerinin tanınması ve bilinmesi, eğitim ve din eğitimi süreçlerini analiz etme açısından önemlidir.

Kuzey Makedonya'daki ana dilde eğitim, çokkültürlü eğitime entegre olma ve bu yönde geliştirilmesi gereken birçok temel eğitim sorunları içerisinde konumuz açısından din eğitiminin yetersizlikleri dikkat çekmektedir.

Kuzey Makedonya bağımsızlık süreci ve sonrasında din, siyasi akımları etkilemek ve sosyal ilişkileri değiştirmek için yaşamın her alanında yerini almaya başlamış, dini ve siyasi çevrelerce desteklenen din eğitimi konusu oldukça hassas bir konu haline gelmiştir. Özellikle öğrencilere din eğitimi verilip verilmemesi, din eğitiminin Anayasa ile güvence altına alınıp alınmaması, müfredatın kimler tarafından hazırlanması gerektiği gibi konular gündem teşkil etmeye başlamıştır.

Kuzey Makedonya 1991 Anayasası'nda yer alan "laiklik" ilkesi ülkedeki dini kurum ve kuruluşların statülerini, din eğitimi anlayış ve uygulamalarını şekillendirmiştir. Kuzey Makedonya eğitim sisteminde uzun süre din eğitiminin yer almamasındaki en temel nedenlerden biri laiklik kavramına getirilen katı yorumdur.

Ancak 2000'li yılların başında eğitim sisteminde din eğitiminin yer almamasının sorgulandığı bazı gelişimler yaşanmıştır. Ohri Çerçeve Anlaşması (2001)'nin olumlu katkısı ile birlikte, 2002-2003 eğitim öğretim yılında sadece 3. Sınıf düzeyinde din dersinin, seçmeli ders olarak okutulmasına yönelik tüzük değişikliğine gidilmiştir. Bununla birlikte sistemli hareket edilmemesi sonucu müfredat ders kitapları ve öğretim kadrosu yetersizliklerinin çözümüne gidilmesi yerine Anayasadaki laiklik ilkesine aykırı olduğu gerekçelendirilerek ders yılı tamamlanmadan tüzük değişikliği iptal edilmiş ve ders öğretimden kaldırılmıştır.

2007 Eğitim yasası ve Entegre Eğitim Stratejisi gibi ulusal ve uluslararası eğitim politikalarında olumlu değişikliklere gidilmiştir. Eğitim sisteminin çokkültürlü eğitime entegre olma yolunda atılan olumlu adımlarla birlikte örgün din eğitim ve öğretimi uygulamalarını da etkileyen anadilde eğitim konusu çözüme kavuşturulması gereken en önemli gündemlerden biri olmuştur.

2007 Eğitim Yasası çerçevesinde yapılan kanun değişikliği ile din eğitiminin anayasal bir hak olarak tanınması sonucu din dersinin, 2007-2008 eğitim-öğretim yılında sadece ilkokul 5. sınıflarda, seçmeli statüsünde yer alması sağlanmıştır. Fakat ilk uygulamada yapılan hata tekrarlanarak dönem sonunda ders yeniden öğretimden kaldırılmıştır.

Kişinin kendi dinini öğrenme hakkı temelinde devam eden bireysel ve toplumsal arayışlar neticesinde 2010/2011 eğitim öğretim yılında ilköğretim okullarında "dinlerde ahlak" beşinci/altıncı sınıflarda seçmeli ders statüsünde, haftada iki ders olarak belirlenmiştir.

Günümüze kadar sürdürülen bu uygulamada metot, müfredat ve yaygınlaştırma yönünde herhangi bir olumlu değişikliğe gidilmemiştir.

Bağımsız Kuzey Makedonya'nın görece kısa tarihinde din eğitimi alanındaki yaşantıları genelde olumsuz nitelikler barındıran süreçlerle yaşana gelmiştir. Bu olumsuz tecrübeler dikkate alındığında eğitim-öğretime başlamadan önce hukuki temel sorunların çözüme kavuşturulması ve netleştirilmesinin gerekliliği ve önceliği söz konusudur. Örneğin, Din dersinin eğitim sistemi içerisinde zorunlu dersler arasında yer almaması öğrencilerin duygu ve manevi dünyalarının gelişimine ve değerler eğitimine gerekli yaş ve ortamlarda ulaşılmasına engel olmaktadır.

Ayrıca laiklik anlayışının dünyadaki gelişmeler ve din eğitimi uygulamaları dikkate alınarak yeniden tanımlanması, din eğitime yönelik atılacak ilk adımlardandır. Devletin varlığını ve laikliği korumak ile insanın dinini öğrenmesi ve çocuğuna öğretmesi hakkı arasında bir karşıtlık ilişkisi söz konusu değildir. İnsanın, dünyaya gelişine sebep olduğu çocuklarına inancını öğretme ve onlara inancın ölçüleri içerisinde bir dini eğitim verme hakkı, evrensel hukukun en önemli konularından birisidir. Bu hak, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi'nde ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde "herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olduğu" ifadeleri ile yer almaktadır. Ayrıca Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde "Devletin, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana babanın ve bu eğitim ve öğretimi kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama hakkına saygı göstereceği" ilkesi benimsenmiştir.

Kendi dinini öğrendikten sonra toplumdaki diğer dinler hakkında da bilgi sahibi olmak önyargılar sonucunda ortaya çıkacak olan toplumsal huzursuzlukların önlenmesini sağlayacaktır. Farklılıkların bir arada yaşaması, fonksiyonel bütünleşmenin sağlanması ve toplumun sosyo-ekonomik kalkınması için gerekli olduğu anlaşılmaktadır.

Bunun yanında anadilde eğitim sorununun da din eğitimi uygulamalarına olumsuz yansımaları olmaktadır. Kişinin kendi dinini anadilde öğrenmesi, kimlik, kültür ve geleneklerine sahip çıkıp gelecek nesillere aktarılmasında temel motivasyonu sağladığı dikkate alınmalıdır.

Ayrıca din dersi öğretiminde görev alacak olanların hangi lisans eğitiminden mezun olması gerektiği, çalışanların maaşının devlet tarafından mı yoksa dini gruplar tarafından

mı karşılanması gerektiği gibi kronikleşmiş tartışmalara son verilebilmesi önem arz etmektedir. Kendi dinini temel kaynaklar doğrultusunda ehil kişiler tarafından yeterli ve sağlıklı şekilde öğrenen kişi ahlaki düşünce ve davranışlarını bu çerçevede bilinçli şekilde uygulaması toplumun her kesimi için olumlu sonuçlar doğuracağı unutulmamalıdır. Buna dayalı olarak yaşanan tecrübelerin ışığında ders verecek öğretmenlerin edebiyat ya da felsefe bölümü mezunları yerine teoloji lisans mezunu olması, inanç tutum ve davranışlarının derse uygun olması, öğrencilerin çelişkiye düşmemesi açısından önemlidir.

Bununla birlikte ihmal edilmemesi gereken konulardan biri de müfredat ve ders materyalleri probleimidir. 2010-2011 eğitim-öğretim yılından itibaren din öğretiminde kullanılan ders kitaplarının yeniden gözden geçirilmesi ve daha önce temas edilen hataların düzeltilmesi ve eksikliklerin tamamlanması, yanlış bilginin önüne geçilmesi açısından önemlidir. Müfredat içeriklerinin de dünyadaki gelişmelerin dikkate alınarak hazırlanması ve eğitim teknolojilerinin de imkânlarından faydalanılması eğitim kalitesine katkı sağlayacaktır.

Değerlendirmelerimizde yer verdiğimiz bu sorunlara kalıcı ve istikrarlı çözümlere kavuşulmasında dini guruplar ile Eğitim Bakanlığı'nın işbirliği içinde sorumluluk paylaşımlarında bulunmaları kritik öneme sahiptir. Din eğitimi ve uygulamalarının nitelik kazanmasında önemli rol oynayacak olan bu görev paylaşımı, öğrenci ve ailelerin din eğitim ve öğretimine dair beklentilerinin karşılanarak olumlu tutum ve yaklaşımlarının artmasına vesile olacaktır.

Din eğitiminde yaşanan olumlu ve olumsuz tecrübelerin ışığında fert ve toplum ihtiyacını dikkate alarak, ciddi ve kapsamlı çalışmaların ertelenmeden yapılması için gündeme alınması gerekir. Alanında uzman kişilerin yer alacağı çalışmalar ülkedeki Dini Gruplar önderliğinde devlet kurumları çatısı altında gerçekleşecek bir işbirliği içerisinde yapılmalıdır. Çokdinli ve çokkültürlü toplumların eğitim sistemi içerisinde alan bilgisine sahip kişiler tarafından verilecek din eğitiminin ihtiyacı karşılamasının yanında bâtıl ve radikal dini grup öğretilerine rağbet gösterilmesinin de önüne geçilerek farklı bölünme biçimlerinin önüne geçilebilecektir.

İnsanlar ve toplumlar arası iletişim ve etkileşim devam ettikçe kültür değişimleri ve kültür aktarımı devam ederek geleceğin de şekillenmesinde etkili olacaktır. Günümüz

şartları dikkate alındığında gelecekte kùltürlerin daha iç içe yaşayacağı kanaatine varılabilir. Ayrıca bireylerin gelecek kuşaklara hazırlanmaları noktasında çokkùltürlölüğün benimsenmesi ve gerçekleşmesi için sosyal değışmelere uygun ortamın sunulması ve değışen sosyal yapıya bağılı olarak sürekliliğinin sağlanması önemli etmenler olarak görölmektedir. Toplumdaki bireylerin tarih, kùltür ve sanat alanlarında ilerlemelerinde, duygu dünyasının gelişimine katkı sağlayan dini bilginin olumlu etkileri göz ardı edilmemelidir. Kuzey Makedonya'nın kendine özgü nitelikleri barındıran çokkùltürlü toplum yapısı ile geleceğe taşınabilmesinde, örgün ve yaygın eğitim kanallarında yeterli ve sistemli din eğitime yer verilmesi önemli bir faktör ve kazanım olacaktır. Bu konuda daha ciddi, kapsamlı araştırma ve çalışmaların yapılarak uygulamaya geçirilmesine ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- A.Koyuncu, Ç., & Yılmaz, S. (2018). Makedonya'daki İstikrarın Sürdürülebilirliğinin Ohrid Çerçeve Anlaşması Bağlamında Analizi. *International Journal of Social Inquiry* (11), 155-181.
- Ağırbaşı, Ş. (2012). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din Ve Vicdan Özgürlüğü. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* (101), 83-102.
- Akseki, A. H. (1966). *İslam*.
- Akşin, S., & Fırat, M. (1993). *İki Savaş Arası Dönemde Balkanlar, Balkanlar, ı, İstanbul, 1993, s.97–124*. İstanbul: Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları.
- Alkan, N. (2007). Yugoslavya'nın Dağılması,. e. B. Gökdağ, & O. Karatay içinde, *Balkanlar El Kitabı C.2:.* Ankara: Vadi Yay.
- Altaş, N. (2003). *Çokkültürlülük ve Din Eğitimi*. İstanbul: Nobel Yay.
- Altaş, N. (2014). Küreselleşme, Çokkültürlülük ve Din Eğitimi. M. Köylü içinde, *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*. İstanbul.
- Altay, E., & Akkaya, A. (2022). Kuzey Makedonya'da Türkçe Eğitimi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* , 7, 147-167.
- Altunkanat, S. (2019). Dini Çoğulculuk Açısından İmam Hatip Liselerinde Okutulan Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Dersinin İncelenmesi (Adana Örneği). Adana.
- Andonovski, Z. (1991). “Bağımsız ve Egemen Makedonya”. *Makedoniya*, (462).
- Angelevska, M. (15.05.2022). *Sekularizmot I Religioznoto Obrazovanie Vo Evropa* . <https://bigorski.org.mk>: <https://bigorski.org.mk/etika/sekularizmot-i-religioznoto-obrazovanie-vo-evropa/> adresinden alınmıştır
- Anık, M. (2012). *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Yay. .
- Arıcan, K. (2011). Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , XV (1), 71-98.
- Arif, K. (2010). Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya'da Din Eğitimi (1991-2010). Bursa.

- Arslan, E. (2012). “Kimikleşme ve Küresel Kimlik Oluşumunda Makedonya”. *Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri*. Isparta.
- Arslan, M. (2019). Kültürel Bağlamda Din . M. A. Kirman, & A. Özbolat içinde, *Kültür ve Din*. Adana: Kahran Kitabevi.
- Arslan, Ş. (2005). Din Eğitiminde Dünya'da Uygulanan Modellere Toplu Bir Bakış. *Türk Milli Eğitim Sisteminde Din Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu*. Kültür Yay.
- Aruçi, M. (1998). “Eski Yugoslavya II”, Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar . İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yay.
- Aruçi, M. (2008). Aruçi, “The Muslim Minority In Macedonia And Its Educational Institutions During The Inter-War Period Islam In Inter-War Europe. N. Clayer, & E. Germain. içinde London: Hurst&Company.
- Aruçi, M. (2010). “Makedonya’da Osmanlı Dönemine Ait Olan Tarihi Eser: Varoluş veya Yokoluş”. *Balkanlar’da İslam Medeniyeti Dördüncü Milletlerarası Kongre Tebliğleri*, (s. 299-337). Üsküp.
- Aruçi, M. (2011). "Osmanlı Sonrası İki Dünya Savaşı Arasında Makedonya'daki Müslüman Toplum ve İslâmî Eğitim Kurumları". 2 / 2 (Aralık 2011): 11-38. *Balkan Araştırmaları Dergisi* (2), 11-38.
- Aruçi, M. (2013). Yugoslavya. 43, s. 573-579.
- Asım, S. (2004). *Üsküp Tarihi ve Civarı*. (S. Baki, Çev.) İstanbul: Rumeli Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Aslantürk, Z., & Amman, M. T. (2000). *Sosyoloji - Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Avrupa Birliği Konseyi. (2013). Din veya İnanç Özgürlüğünün Teşviki ve Korunmasına İlişkin Avrupa Birliği Kılavuz İlkeler.
- Ayar, H. (2016). Makedonya Cumhuriyeti'nde Toplumsal Barışa Katkısı Açısından Din ve Ahlak Dersleri (Ders Kitapları Değerlendirmesi. II. *Uluslararası Öncü Öğretmenler Zirvesi Bildiriler Kitabı*.

- Aycan, İ. (2005). Mvecut Din Öğretimi Uygulamalarının Değerlendirilmesi. *Türk Milli Eğitim Sisteminde Din Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu*. Ankara: Kültür Yay.
- Aydın, M. Ş., & Osmanoğlu, C. (2016). *Kültürlerarası Din Eğitimi*. Ankara: Nobel.
- Aydın, M., & Osmanoğlu, C. (2016). *Kültürlerarası Din Eğitimi*. İstanbul: Nobel Yay.
- Ayhan, H. (1995). *Eğitim Bilimine Giriş*. İstanbul: Şule Yay.
- Ayhan, H. (2000). Din Eğitimiine Genel Bir Bakış: Atatürk'ün İslam Dini ve Din Eğitimi Hakkındaki Görüşleri. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* (18), 5-27.
- Ayhan, H. (2010). Din Eğitimi ve Öğretimi: 21. Yüzyılda Beklentiler. O. Oğuz, A. Oktay, & H. ayhan içinde, *21. Yüzyılda Türk Eğitim Sistemi*. İstanbul: Pegem Yay.
- Ayhan, H. (2014). *Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Dem Yay.
- Bajrami, M. (2005). *Periudha Historike E Medrese Se İsa Beut*. Shkup.
- Bal, İ. (2001). *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Banac, I. (1984). *The National Question in Yugoslavia Origins, History, Politics*. London: Cornell Unv. Pres.
- Banks, J. A. (1993). Multicultural Education: Historical Development, Dimensions, and Practical. *Review of Research in Education* , 3-49.
- Banks, J. A. (2013). *Çokkültürlü Eğitime Giriş*. (H. Aaydın, Çev.) İstanbul: Anı Yay.
- Banks, J. A., & Banks, C. M. (2013). *Multiculturalial education : Issues And Perspectives*. Wiley.
- Barın, T. (2016). *Farklılıkların Bir Arada Yaşamasında Liberal Bir Yaklaşım*. <https://dergipark.org.tr:https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/227125> adresinden alınmıştır
- Barišić, S. (18.09.2022). *Serbian Orthodox Church and Yugoslavia*. www.yuhistorija.com:https://www.yuhistorija.com/culture_religion_txt01c2.htm adresinden alınmıştır

- Barkan, Ö. L. (1951). “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, , XII (1-4).
- Başgil, A. F. (1977). Din ve Laiklik.
- Baumann, G. (2006). *Çokkültürlülük Bilmecesi*. (I. Demirakın, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Bideleux, R., & Jeffries, I. (2007). *A History of Eastern Europe*. New York: Routledge.
- Bilgin, B. (1992). *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Gün Yay.
- Bilgin, B. (1999). Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (39), 1-26.
- Bilgin, B. (1999). Örgün Din Eğitimi’nde Yeni İhtiyaçlar ve Yönelişler. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* (6), 187- 200.
- Bilgin, B., & Selçuk, M. (1997). *Din Öğretimi*. Ankara,: Gün Yayıncılık.
- Bolay, S. H., & Türköne, M. (1995). *Din Eğitimi Raporu*. Ankara: TDV Yay.
- Bora, T. (1991). *Milliyetçiliğin Provokasyonu*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Boyacı, Y. (2016). Bağımsızlık Sonrası Makedonya ve Türk Siyasi Partiler. Çanakkale: Çanakkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bozkurt, G. S. (2010). Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar. (X/2), 51-95.
- Braude, B., & Lewis, B. (1982). *Christiansand Jews in The Ottoman Empire: The Functioning of a PluralSociety*. Londra: Holmesand Meier Publishers.
- Brunnbauer, U. (2002). The Implementation of the Ohrid Agreement: Ethnic Macedonian. *Center for the Study of Balkan Societies and Cultures (CSBSC)* .
- Buturoviç, A. (12.06.2022). *Izmedu Religije i Politike Biti Muslimanu Jugoslaviji Kao İzazov* . https://yuhistorija.com/serbian/kultura_religija_txt00c6.html adresinden alınmıştır
- Castellan, G. (1995). *Balkanların Tarihi*. (A. Y. Başbuğu, Çev.) İstanbul.

- Commission of the European Communities. (12.07.2021). *The former Yugoslav Republic of Macedonia*.
https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/sites/default/files/pdf/key_documents/2006/nov/fyrom_sec_1387_en.pdf, 2 adresinden alınmıştır
- Cromartie, M., & Loconte, J. (2007). Modern Kamusal Alanda Din ve Dini Kuruluşlar. *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çapçioğlu, F. (2015). Çok Kültürlü Topumlarda Din Eğitimi Modelleri - İndiana Örneği. *Toplum Bilimleri Dergisi*, IX (18).
- Çayırılı, N. (2002). Makedon Türkleri. *Türkler Ansiklopedisi*, 20.
- Çayırılı, N. (2017). “Makedonya Türkleri”. E. B. Gökdağ, & O. Karatay içinde, *Balkanlar El Kitabı II*. (s. 315-331). Ankara: Akçağ Yay.
- Çelik, H. (2008). “Çok Kültürlülük ve Türkiye’deki Görünümü”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX (15).
- Çelik, M. (2018). *Fatih Sultan Mehmed Dönemi Fermen ve Arşiv Belgeleri*. Gebze: Gebze Belediyesi Kültür Yay.
- Dalkılıç, M. (2008). 2001 Ohri Çerçeve Anlaşması Sonrası Makedonya’da Sürdürülebilir Etnik Barış ve Politik Bütünlük Sağlanması Bağlamında Türkiye’nin Rolü. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (1).
- Danişmend, İ. H. (1971). *İzahlı Osmanlı Kronolojisi I*. (Cilt IV).
- Demir, T. (2013). Dini Çoğulculuk. *Liberal Düşünce* (71), 41 - 64.
- Demircioğlu, F. (2019). Makedonya Cumhuriyeti’nde Barış ve Güvenlik Meseleleri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IV (1), 201-246.
- Demirçelik, E. (2020). *Eğitimde Çokkültürlülük*. Ankara: İksad Yay.
- Demirtaş, B. (2017). Makedonya’da Yaşayan Ulahlar. B. A. Gökdağ, & O. Karatay içinde, *Balkanlar El Kitabı 2*. Ankara: Akçağ Yay.
- Derviş, F. (2014). Yugoslavya Kralığı’nda Müslümanların Statüsü ve İlköğretim Hakları, *. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları dergisi*, IV (8).

- Diakov, V. N., & Kovalev, S. İ. (2017). İlkçağ Tarihi 1. Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan,. *İlkçağ Tarihi Cilt: 1* (Ç. İnce, Çev.). içinde İstanbul: Yordam Kitap.
- Dikici, A. (2014). Türkiye'deki Balkan Muhacirleri Arasında Kaybolan Bir Topluluk: Torbeşler. *Avrasya Etüdleri* , 46 (2).
- Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum*. (2001). İstanbul: MEB Yay.
- Dini Liderlerinin Başbakan İle Görüşmesi*. (01.03.2022). <https://bfi.mk/reis-ulemaja-dhe-kreret-tjere-fetare-ne-takim-te-kryeministri-i-shtetit/> adresinden alınmıştır
- Doğan, M. N. (2005). Din Eğitim ve Öğretiminin Vazgeçilmezliği. *Türk Milli Eğitim Sisteminde Din Eğitim ve Öğretimi Sempozyumu*. Ankara: Kültür Yay. .
- Doytcheva, M. (2009). *Çokkültürlülük*. (T. A. Onmuş, Çev.) İletişim Yay.
- Dualı, Ş. M. (2013). Rusya Federsasyonu'nda Din Eğitim Mselesi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi* , II (1), 219-245.
- Durak, N. (2019). Makedon Ortodoks Kilisesinin Dünyü ve Bugünü. *4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi*, (s. 93-103).
- Durkheim, E. (2020). *Eğitim ve Sosyoloji*. İstanbul: Cem Yay. .
- Eagleton, T. (2019). *Kültür*. (B. Göçer, Çev.) İstanbul: Can Yay.
- Efimija, S. (12.05.2021). *Religijata vo Obrazovaniето*. <https://bigorski.org.mk/>: <https://bigorski.org.mk/vesti/soopshtenija/religijata-vo-obrazovaniето-sestra-efimija/> adresinden alınmıştır
- Eliot, T. S. (1981). *Kültür Üzerine Düşünceler*. (S. Kantarcıoğlu, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Emin, N. (2014). *Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu*. Ankara: Seta: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırma Vakfı.
- Ercan, Y. (1989). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Ergin, O. (1984). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*. İzmir: Der. Salih Özbaran,.
- Erşahin, İ. (2018). Çokkültürlülük ve Dinî Çoğulculuk Bağlamında İngiltere Okullarında Din Eğitimi. *Türk Akademik Araştırmalar* , III (1), 99-116.
- Etikata vo Religiite Mora da Ostane Kako del od Obrazovniot Sistem*. (05.01.2023). <https://bigorski.org.mk/>: <https://bigorski.org.mk/vesti/nastani/etikata-vo-religiite-mora-da-ostane-kako-del-od-obrazovniot-sistem/> adresinden alınmıştır
- European Commission, “North Macedonia 2020 Report”. (02.07.2021). <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/>: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/north_macedonia_report_2020.pdf adresinden alınmıştır
- European Commission, “The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2010 Progress Report”. (26.01.2021). https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/default/files/pdf/key_documents/2011/package/mk_rapport_2011_en.pdf, adresinden alınmıştır
- Etikata vo Religiite Mora da Ostane Kako del od Obrazovniot Sistem.”05.01.2023. <https://bigorski.org.mk/>. <<https://bigorski.org.mk/vesti/nastani/etikata-vo-religiite-mora-da-ostane-kako-del-od-obrazovniot-sistem/>>.
- European Commission, “North Macedonia 2020 Report”. 02.07.2021. <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/>. <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/north_macedonia_report_2020.pdf>.
- European Commission, “The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2010 Progress Report”.26.01.2021. <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/default/files/pdf/key_documents/2011/package/mk_rapport_2011_en.pdf>.
- EFİMİJA, Sestra. “Religijata vo Obrazovanieto.”12.05.2021 . <https://bigorski.org.mk/>. <<https://bigorski.org.mk/vesti/soopshtenija/religijata-vo-obrazovanieto-sestra-efimija/>>.

- “Etikata vo Religiite Mora da Ostane Kako del od Obrazovniot Sistem.”05.01.2023.
<https://bigorski.org.mk/>. <<https://bigorski.org.mk/vesti/nastani/etikata-vo-religiite-mora-da-ostane-kako-del-od-obrazovniot-sistem/>>.
- European Commission, “North Macedonia 2020 Report”. 02.07.2021.
<https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/>. <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/north_macedonia_report_2020.pdf>.
- European Commission, “The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2010 Progress Report”.26.01.2021. <
https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/default/files/pdf/key_documents/2011/package/mk_rapport_2011_en.pdf>.
- Furat, A. Z. (2012). Balkan Ülkelerindeki Devlet Okullarında Din Dersleri. *Journal of Intercultural and Religious Studies* (2), 67-109.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*. Ayraç Yay.
- Gjorgiev, D. (2012). XV - XVI'ncı Yüzyıllarda Makedonya. *On Dördüncü Askerî Tarih Kongresi Bildirileri*. İstanbul: T.C. Genelkurmay Başkanlığı.
- Gjorgjevski, G. (12.05.2021). *Religiya vo Obrazovaniето*., <https://bigorski.org.mk:https://bigorski.org.mk/etika/religioznata-edukacija-vo-evropskite-ucilishta/adresinden-alinmıstır>
- Gorgevski, G. (10.11.2021). *Religioznata Edukacija vo Evropskite Učilišta*.
<https://bigorski.org.mk/>: <https://bigorski.org.mk/etika/religioznata-edukacija-vo-evropskite-ucilishta/> adresinden alınmıstır
- Gospod pet godini tropa voškolskite porti*. (24.04.2022). <http://star.dnevnik.com.mk:>
<http://star.dnevnik.com.mk> adresinden alınmıstır
- Gökalp, Z. (1974). *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temeller*. İstanbul: MEB Yay.
- Gökalp, Z. (2014). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat .
- Gökalp, Z. (2018). *Yeni Mecmua Yazıları*. (S. Çonoğlu, Dü.) Ötüken Neşriyat.
- Gökdağ, B. A. (2012). Balkan Ülkelerinin Anayasalarında Dil Kullanımı İle İlgili Düzenlemeler. *International Periodical For The Languages* (7/4), 69-97.

- Greek MPs Ratify Macedonia Name Change in Historic Vote.* (07.11.2020).
<https://www.theguardian.com:>
<https://www.theguardian.com/world/2019/jan/25/greek-mps-ratify-macedonia-namechange-historic-vote> adresinden alınmıştır
- Gutmann, A. (1996). Challenges of Multiculturalism in Democratic Education. R. K. içinde, *Public Education in a Multicultural Society: Policy, Theory*,. New York: Cambridge University Press.
- Gülen, Ö. (2021). Avrupalılaşma Sürecinde Dil Hakları Üzerinden Demokratikleşme Ve Ulus İnşası: Romanya, Bulgaristan Ve Kuzey Makedonya.
- Günboyu, G. P. (2012). Makedonya’da Arnavut Makedon Çatışması Ve Ohrid Anlaşması. Y. Oktay, & T. Babalı içinde, *Türkiye - Makedonya İlişkileri*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Gündüz, T. (2003). *İslam, Gençlik ve Din Eğitimi*. İstanbul: Düşünce Kitabevi.
- Güngör, E. (1986). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Gürsoy, K. (2003). Laiklik . TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Güveloğlu, G. K. (2019). *Sırp Hırvat Sloven Krallığı’ndan Yugoslavya’ya Yugoslavya’nın Siyasi Hayatı ve Türkiye ile Diplomatik İlişkileri (1918-1941)*, . Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Güvenç, B. (1979). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Güvenç, B. (2002). *Kültürün ABC’si*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Habermas, J. (2014). *Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşı*. (M. H. Doğan, Çev.) YKY.
- Hacısalıhoğlu, M. (2003). Makedonya. *TDV İslâm Ansiklopedisi* , 27, s. 437-444.
- Hamza, A. (2005). Makedonya-Arnavutluk İlişkilerinde Makedonya Arnavutlarının Etkisi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hamzaoğlu, Y. (2000). *Balkan Türklüğü (Makedonya, Bulgaristan, Slovenya)*,. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hamzaoğlu, Y. (2006). *Atatürk ve Makedonya Türklüğü*. Üsküp: Autoprint Yay.

- Haviland, W. A., Prins, H. E., & vd. (2017). *Kültürel Antropoloji*. İstanbul: Kaknüs Yay.
- Hazır, M. (2010). Amerikan Çokkültürlülüğü ve Meluncan Kimliği.
- Hızlı, M. (2010). Balkanlar Ve İslâm Balkanlarda İslâm Dini Ve Kültürel Hayat. E. A. İmamoğlu, & İ. Rruga. içinde İstanbul: Ensar Yayınları.
- Hull, J. M. (2004). Demokratik Çoğulcu Toplumlarda Din Eğitimi Üzerine Genel Değerlendirme. M. D. Müdürlüğü (Dü.), *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum* . içinde İstanbul: MEB.
- Hull, J. M. (2014). *The Contribution of Religious Education to Religious Freedom: a Global Perspective*. <https://iarf.net/REBooklet/Hull.htm> adresinden alınmıştır
- İbrahimgil, M. Z. (2008). Balkanlarda Türk Eserlerinin Bugünkü Durumu ve Köprü Mimarisinden Örnekler. *Köprüler Kurduk Balkanlara Uluslararası Sempozyumu*, (s. 207-228).
- İkbal, M. (2015). *Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*. (R. Acar, Çev.) İstanbul: Timaş Yay.
- İnalcık, H. (1996). "The Meaning of Legacy: The Ottoman Case". e. L. Brown içinde, *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint On The Balkans and the Middle East* (s. 17-29). New York: Columbio University Press,.
- İnalcık, H. (1999). "Osmanlı Fetih Yöntemleri". *Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı* (19) . İstanbul: YKY.
- İnalcık, H. (2003). Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği. L. Brown içinde, *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası* (G. Ç. Güven, Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- İnbaşı, M. (2002). Makedonya'da Osmanlı Hâkimiyeti: Değişen Ve Değişmeyen Kimlik Makedonya Sorunu Düünden Bugüne. *Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları* .
- İnbaşı, M. (2013). Balkanlarda Osmanlılar: Fetih ve İskan. e. B. Gökdağ, & O. Karatay içinde, *Balkanlar El Kitabı C.1*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İnbaşı, M. (2017). Balkanlar'da Osmanlılar: Fetih ve İskan. *Balkanlar El Kitabı 1*. içinde İstanbul: Akçağ yayınları.

- İpşirli, M. (2003). Medrese. *TDV İslam Ansiklopedisi* , XXVIII.
- İslamofobiye Karşı Fatih'in Fermanı.* (05.03.2022).
<https://www.trthaber.com/haber/yasam/islamofobiye-karsi-fatihin-fermani-4006.html> adresinden alınmıştır
- İzeti, M. (2004). *Balkanlarda Tasavvuf*. İstanbul: Gelenek Yay.
- Jelavich, B. (2017). *Balkan Tarihi II . 20 Yüzyıl* (Cilt 2). İstanbul.
- Jovanovska, T. K., & Spasenovski, A. (2018). *Makedonija Zakonot Na Verskite Zaednici Vo republika i Priračnik Za Verska Sloboda*. Skopje: Konrad Adenauer .
- Jovanovska, T. K., & Spasenovski, A. (2018). *Priračnik Za Pravoto Na Verskite Zaednici I Za Slobodata Na Veroispoved Vo Republika Makedonija*. Skopje: Konrad Adenauer.
- Kalın, İ. (2016). *Ben Öteki ve Ötesi*. İstanbul: İnsan Yay.
- Kant, I. (2020). *Eğitim Üzerine*. İstanbul: Say Yay.
- Karal, E. Z. (1996). *Osmanlı Tarihi C.IX*. Ankara: TTK Yay.
- Karamahmut, R. (2006). Makedonya Müslüman Azınlıkları Dini Kurumları ve Çağdaş Sorunları.
- Karpat, H. (2019). *Osmanlı Devletinin Kısa Sosyal Tarihi*. İstanbul: Timaş Yay.
- Karpat, K. (1992). Balkanlar. *TDV İslam Ansiklopedisi* , 5 , 25-32. TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Katalin, B., Marko, G., Aleksandar, S., & Nikolija, Č. (2014, 15-19 Septemvri). Узурпација на секуларизмот од државните. *Religija, etnička pripadnost, Istraživački trudovi* .
- Katin, S. N. (1999). The Organization And Activites. *Unversity Of Nis The Scientific Journal* , VI (2), 271-275.
- Katin, S. N. (2018). Makedon Ortodoks Kilisesi'nin Yapılanması ve Faaliyetleri. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* , II (2).
- Kavaja, K. (2017). Ethnicity, Politics, And Education In Macedonia. *European Journal of Education Studies* , III (9).

- Kazancı, S. (2022). Makedonya’da Romanlar Üzerine Bir Araştırma: Üsküp, Şutka Örneği. *Bartın Üniv. Edebiyat Fakültesi Dergisi* .
- Keesing’s Record of World Events. (1991). *Volume 37 (Volume 37)* .
- Kenan, S. (2006). Müzakere, Avrupa’da Dini Kurumlar ve Din Öğretimi- Öğreniminin Kamusal Alandaki Genel Eğitime Katkısı. *AB Sürecinde Dini Kurunlar ve Din Eğitimi*. İstanbul.
- Kenar, N. (2005). *Bir Dönemin Perde Arkası Yugoslavya*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Kettani, M. A. (1986). *Muslim Minorities In The World Today*. Londra: Mansel.
- Kılavuz, M. A. (2009). Örgün ve Yaygın Eğitimde Öğrenenlerin İhtiyaçları Doğrultusunda Din Eğitimi ve Öğretimi. *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 123-139.
- Kılıç, R. (2004). Dini Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu? *Dini Araştırmalar Dergisi* , VII (14).
- Kılıç, R. (2004). *'Küreselleşme ve Din Üzerine'*, . İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kirman, M. A. (2011). *Din Sosyolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yay.
- Kjorbajram, S. (2018). Bağımsızlıktan Günümüze Makedonya (1991-2014). Edirne.
- Koceva, D. (2014). Religiskoto Obrazovaeie vo Multietničkite Opštstva So Osvrt na Makedonskoto Opštstvo. Skopje.
- Koraelçi, M. (1993). Din Kültür İlişkisi. *Felsefe Dünyası* (8).
- Korunalp, E., & Adaş, S. (2020). Makedonya’da İsim Sorunu: Yunan ve Makedon Milliyetçiliklerinin Kıskacında Kimlik İnşası. *Iğdır Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi* (21), 311-343.
- Koyuncu, Ç. A., & Yılmaz, S. (2018). Makedonya'daki İstikrarın Sürdürülebilirliğinin Ohrid Çerçeve Anlaşması Bağlamında Analizi. *International Journal of Social Inquiry* , XI (1), . 155-181.
- Köktürk, M. (2006). *Kültürün Dünyası, Kültür Dünyasına Giriş*. İstanbul: Hece Yay.
- Kuçuradi, İ. (1998). *Uludağ Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak, Kültür Kavramları*. Ankara: TFK Yay.

- Kuper, A. (2009). Kùltürlerin Yanılsaması. N. Jornet içinde, *Evrenselden Özele Kùltür* (Y. Sezen, Çev.). İstanbul: İz Yay.
- Kutlu, S. (2007). *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Meclisi 26. Oturumu. (1991, Kasım 17).
- Kuzey Makedonya Devlet İstatistik Kurumu. (09.08.2022). <http://www.stat.gov.mk/> adresinden alınmıştır
- Kuzey Makedonya'daki İç Karışıklıkları Sonlandıran Ohri Çerçeve Anlaşması 21 Yılı Geride Bıraktı. (23.01.2022). <https://Www.Gzt.Com/Mecra/Kuzey-Makedonyadaki-İc-Karisikliklari-Sonlandiran-Ohri-Cerceve-Anlasmasi-21-Yili-Geride-Birakti-3674435> adresinden alınmıştır
- Küçükcan, T. (203). İslam Dünyasında Laiklik. *DİA* , 23 . İSAM.
- Kymlicka, W. (1998). *Çokkùltürlü Yurttaşlık, Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- L.Bilge, M. (1991). Arnavutluk mad. *TDV İslâm Ansiklopedisi* , III, s. 383-390.
- M.İ.B. Tüzüğü, madde. 32-33- 34. (tarih yok).
- Makedonska Pravoslavna Crkva Obrzovanie. (11.09.2022). [www.m-p-c.org:](http://www.m-p-c.org/) https://www.m-p-c.org/?page_id=23 adresinden alınmıştır
- Makedonya Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Karar no.: 10-2858/1. (2002). Üsküp.
- Makedonya Cumhuriyeti Resmi Gazete. (1997). (35).
- Makedonya Cumhuriyeti Resmi Gazetesi. (24 Nisan 2007).
- Makedonya Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Kararı, 202/2008-0-1.
- Makedonya'daki Türkçe Eğitimindeki Sorunlar ve Çözüm Önerileri Çalıştay. (2016). Aahipkıran Stratejik Araştırma Merkezi.
- Makeodnya Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Kararı, 42/2003-0-0. (5.11.2003).
- Makeodnya Cumhuriyeti Resmi Gazetesi, Br.:103, Op.Cit. (tarih yok).

- Mançev, K. (2006). *İstoriya na Balkanskite Narodi (1945-1990)* . Sofya: Paradigma.
- Mandacı, N., & Arman, M. N. (2012). *Çağdaş Balkan Siyaseti*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Manzoor, S. P. (2008). Tanrı'yı Terk Etmeden Tarihe Sahip Çıkmak: İslâm, Sekülerizm ve Dünyevileşme Sorunu. *Milel ve Nihal* , V (2).
- Marolov, D. (2013). Understanding the Ohrid Framework Agreement, S. P. Ramet et al. (eds.), 2013: 135. E. S. Ramet içinde, *Civic and Uncivic Values in Macedonia*.
- Marshall, G. (1999). *Çokkültürlü Toplum Md. Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yay.
- Maslow, A. H. (1996). *Dinler, Değerler, Doruk Deneyimler*. (H. K. Sönmez, Çev.) İstanbul.
- Matevski, Z., Aziri, E., & Velichkovski, G. (2006). Introducing Religious Education in Macedonia. E. b. Kuburić, & C. Moe içinde, *Religion and Pluralism in Education* (s. CEIR Novi Sad 2006). Novi Sad.
- Matkovski, A. (1972). Odnosite Pomegu Ohridskata Arhiepiskopija I Osmanliskata Drzava. *Glasnik* , XVI (2).
- Mazower, M. (2013). *Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*. (A. Ozil, Çev.) Alfa Basım Yayım.
- Mehmedov, A. (2018). Bulgaristan'da İslam Eğitimi Kurumları'nın Kısa Tarihi 1371 – 1944. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi* (4), 121-129.
- Metodija, Z. (2002). Pravoslavna Hristijanska Vjeronauka Za Treto Oddelenie Osnovno Obrazovanie. Skopje.
- MİDB Tüzüğü 1994. (tarih yok). <http://bfi.mk/al/shkup/> adresinden alınmıştır
- MİDB Tüzüğü 2003.
- MİDB Tüzüğü 2008.
- Mirascieva, S. (2010).

- Mirascieva, S., & Petrovski, V. (2011). Education, Culture And Religion In The Multiethnic Macedonian Community. *International Balkan Education And Science Congress*, (s. 1404-1409). Edirne.
- Mohammed, A. A. (2020). The Statusand Pronounced Effect of Multicultural Education. *Access Library Journal* (7).
- Muhiq, F. (2007). Shkupi Kryeqendra e Shtatë Portave. Shkup: Sken Point.
- Murati, S. (29.12.222). K. *Makedonya'daki Toplulukların Anayasal Konumu*. <https://timebalkan.com/k-makedonyadaki-toplulukların-anayasal-konumu-türk-toplumunun-konumuna-iliskin-ozel-bir-inceleme/> adresinden alınmıştır
- Murati, Ü. (2015). Makedoya'da Müslüman Toplumun Örgün ve Yaygın Din Eğitimi. İstanbul.
- Murtezan, F. (2008). *Makedonya'da Yönetmelik Değişim*. Üsküp: MATÜSİTEB Yayınları.
- Nesimi, Q. (2012). "Bitola Sicilleri'ne Göre Osmanlı Devleti'nin Himayesinde Bulunan Makedonya Hristiyanlarının Dini Hürriyeti". *Milel ve Nihal* , IX (2), 37-54.
- Normoon, H. (2000). Almanya'da Hristiyan din dersinin hukuksal çerçeve koşulları ve İslam Din Dersi. *Türkiye ve Almanya'da İslam din dersi tartışmaları* . içinde Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Konrad Adenauer Vakfı Yay.
- Nuredin, A. (2008). Düünden Bugüne Makedonya Türkleri. *Hikmet İlmi Araştırma Dergisi* (11).
- Ocak, A. Y. (1984). *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Oğuzhan, F. (1993). *Eğitim Temelleri Sözlüğü*. Ankara: Emel Matbaacılık.
- Okay, Y., & Babalı, T. (2012). *Türkiye-Makedonya ilişkileri*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Oktay, A. (2010). 21. Yüzyılda Yeni Eğilimler ve Eğitim. A. Oktay, & H. A. Orhan Oğuz içinde, *21. Yüzyılda Eğitim ve Türk Eğitim Sistemi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Oktay, E. O. (2003). "Çözölemeyen Düğüm Makedonya Sorunu ve Makedonya Türkleri". d. E. Türbedar içinde, *Balkan Türkleri*. Ankara: ASAM yayınları.
- Okumuş, E. (2005). *Dinin Meşrulaştırma Gücü*. İstanbul: Özgü Yayınları.

- Okumuşlar, M. (2007). Çok Kültürlü Toplumlarda “Din Hakkında Öğrenme” ve “Dinden Öğrenme” Modeli. *Marife* (2), 251-264.
- Orhan Sakin, U. D. (1996). Makedonya’daki Osmanlı Evrakı. Ankara: Türkiye Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2002). *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Oruç, Z. (2011). Balkanlarda Osmanlı Mirası Ve Ulusçuluk Çerçevesinde Balkan Türklerinin Kimlik Ve Yönetim Sorunları (Kosova Ve Makedonya Örneği).
- Özbudun, S. (2003). *Kültür Halleri; Geçmişte, Ötelerde, Günümüzde*. İstanbul: Ütopya Yay.
- Özcan, A. (1998). Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar. Azınlıklar içinde, *III. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı*. İstanbul: İSAM Yay.
- Özcan, H. (1999). *Maturidi’de Dini Çoğulçuluk*. İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Faültesi Yay.
- Özkan, A. (2012). *Enver Hoca Dönemi Arnavutluk(1945-1985)* .
- Özkan, H. H. (2006). Popüler Kültür ve Eğitim. *Kastamonu Eğitim Dergisi* , XIV (1).
- Özkul, O. (2013). *Kültür ve Küreselleşme*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Özlem, D. (2008). *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*. İstanbul: Doğu Batı Yay.
- Pajaziti, A. (11.12.2021). *Ilberral Democracy And Cultural Etatism Versus Multiculturalism: The case of Macedonia*. https://www.academia.edu/10350423/Ilberral_democracy_and_cultural_etatism_vs_multiculturalism adresinden alınmıştır
- Pajaziti, A., & Kasami, B. (2012). Religion and Education in New Millennium Macedonia. *Milel ve Nihal* , 9 (2).
- Pajaziti, A., & Selami, C. (2017). *Religija i Tolerancija*. Skopje: Zip Enstitute.
- Parekh, B. (2002). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*. (B. Tanrısevsin, Çev.) İstanbul: Phoenix Yay.
- Parekh, B. (2002). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*. Ankara: Phoenix Yay. .

- Parladır, S. (1995). Din Eğitimi Bilimine Giriş. *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* (9).
- Pars, A. H. (2017). Makedonya Arnavutları. B. A. Gökdağ, & O. Karatay içinde, *Balkanlar El Kitabı 2*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Polat, İ., & Kılıç, E. Türkiye’de Çokkültürlü Eğitim Ve Çokkültürlü Eğitimde Öğretmen Yeterlilikleri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (10), 352-372 .
- Popovic, A. (1995). *Balkanlarda İslam*. İstanbul: İnsan Yay.
- Poulton, H. (1994). *Who are the Macedonians?* London.
- Ramadani, N. (2009). *İslamska Veronauka za Petto Odelenie*. Skopje: Toper Yay.
- Ramadani, N. (2010). *Etika e Religiyoneve*. Shkup: Grafikçi Centar.
- Ramiz, Z. (2002). Zhvillimi İ Kultures Te Shqiptaret Gjate Shekullit XX. *Instituti Shqiptar İ Mendimit Dhe Qyteterimit İslamik* .
- Ripiloski, S., & Pendarovski, S. (2013). Macedonia and the Ohrid Framework Agreement: Framed Past, Elusive Future. *Perceptions* , XVIII (2), 131-161.
- Rusi, I. (2004). Macedonian Story: To the Conflict in 2001 and Beyond. *Proceedings of the In Proceedings of the In Proceedings of the International Conference on the Potential Crisis and Conflicts in the Western Balkans*.
- Saatçi, M. B. (2017). Makedonya Sorunu. B. A. Karatay içinde, *Balkanlar El Kitabı I*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sakin, O., & Demirbaş, U. (1996). , “Makedonya’daki Osmanlı Evrakı”. *Türkiye Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları* (29).
- Sancaktar, C. (2012). Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlar’daki Kültürel Ve Demografik Miras. *Sosyal Bilimler Dergisi* , V (2), 53-93.
- Saraç, T. (1985). *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Say, Ö. (2013). *21 Yüzyılda Ulus Çokkültürlülük ve Etnisite* . Kaknüs Yay. .
- Say, Ö. (2017). Çokkültürlülük Kavramı ve Anlamın Çokluğu. *Karabük Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , VII (1), 29-39.

- Secretary General Congratulates Greece, Republic of North Macedonia on Settling Long Standing 'Name' Dispute, as Agreement Enters into Force.* (11.10.2021). <https://www.un.org/press/en/2019/sgsm19460.doc.htm> adresinden alınmıştır
- Sejdini, H. (2019). “Kuruluşundan günümüze Makedonya İslam Birliği’nin Örgün ve Yaygın Din Eğitimi Hizmetleri”. İstanbul.
- Selçuk, M. (1998). Din Öğretmi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi? *İslamiyat* , I (1), 73-87.
- Sidorovska, S. (2020). Čupovska Osnovnoto Obrazovanie Vo Vardarskiot Del Na Makedonija Meѓu Dvete Svetski Vojni (1918-1941). *Journal Of History* .
- Sırp Ortodoks Kilisesi Makedonya Ortodoks Kilisesi'nin Otosefalliğini Kabul Etti.* (17.10.2022). <https://www.gazeteduvar.com.tr/>: <https://www.gazeteduvar.com.tr/sirp-ortodoks-kilisesi-makedonya-ortodoks-kilisesinin-otosefalligini-kabul-etti-galeri-1566169> adresinden alınmıştır
- Sipahi, İ. H. (2016). Batı Makedonya'da Maddi Olmayan Kültür Mirası.
- Skeie, G. (2006). Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Anlamı. R. Kaymakcan içinde, *Çok Kültürlülük: Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*. İstanbul: Dem Yay.
- Sluzben Vesnik na Republika Makedoniya. (23 Temmuz 1997).
- Smojlovic, A. (1979). Muslims in Yugoslavia. *Journal of Institution of Muslim* , II (1).
- Solnon, J.-F. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*. (Ç. A. Berktaş, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Šorović, M. (2019). The Republic of North Macedonia a New Country in The Western Balkans. *Research in Social Change* , XI (3).
- Sosyal, E. K., & Yıldız, S. (2021). Makedonya Sorununun Konstrüktivizm Bağlamında Değerlendirilmesi. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* , X (1), 105-144.
- Spasenovski, A. (12.05.2021). *Religijata vo Obrazovaniето*. <https://bigorski.org.mk/>: <https://bigorski.org.mk/vesti/soopshtenija/religijata-vo-obrazovaniето-aleksandar-spasenovski> adresinden alınmıştır

- Spasenovski, A. (2014). *Političkite Partii i Granicite na Sekularizmot vo Republika Makedonija*. Skopje: Konrad Adenauer Stiftung.
- Stefov, R. (2008). *Very Short History of the Macedonian People From Prehistory to the Present*. Toronto: Ebook Edition.
- Studiska Programa za Studentite Zapişani 2020/2021*. (01.07.2022). [www.pbf.edu.mk: http://pbf.edu.mk/studenti/programa/programa-za-studentite-od-1-i-2-godina/](http://pbf.edu.mk/studenti/programa/programa-za-studentite-od-1-i-2-godina/) adresinden alınmıştır
- “Studiska Programa za Studentite Zapişani 2020/2021.”01.07.2022. [www.pbf.edu.mk. <http://pbf.edu.mk/studenti/programa/programa-za-studentite-od-1-i-2-godina/>](http://pbf.edu.mk/studenti/programa/programa-za-studentite-od-1-i-2-godina/).
- SUZUKİ, Bıb H. “ Curriculum Transformation for Multicultural Education.”1984. <<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0013124584016003005>>.
- Suzuki, B. H. (1984). *Curriculum Transformation for Multicultural Education*. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0013124584016003005> adresinden alınmıştır
- Şahin, V. N. (2018). Kuzey Makedonya’ Sorunu Çözer Mi? *Avrasya İncelemeleri* .
- Şişman, M. (2019). *Eğitime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
- Şotarovska, B., & Georgievska, T. (2014). *Dinleri Tanıyalım*. (C. Ruşid, Çev.) Makedonya Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı.
- Ştrup, K. (2015). *Pravnata položba na Makedoncite vo Jugoslavija*. (İ. Krotkova, Çev.) Macedonica Litera.
- TASAV. (2012). *"Yugoslavya'nın Dağılması ve Bosna Savaşı" Balkan Savaşları'nın 100. Yıldönümünde Balkan Tecrübeleri*. Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı.
- Taşkıran, Ö. M. (2021). Makedonya’da Sosyo-Ekonomik Yaşam (1908-1938). İzmir.
- Taştan, Y. K. (2017). “Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri” . *Balkanlar El Kitabı C. I*. (s. 403-433). içinde İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Tatar, V. (2012). Eski Yugoslavya’da Yeni Devletler: Birleşmiş Milletler Ve Büyük Güçler. İstanbul.

- Taylor, C. (2005). *Çokkültürcülük: Tanınma Politikası*. (A. Gutmann, Dü., & C. Aktaş, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Taylor, C. (2005). *Çokkültürcülük: Tanınma Politikası*. (A. Gutmann, Dü., & C. Aktaş, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- TDK. (10.07.2021). <http://tdkterim.gov.tr/bts/> adresinden alınmıştır
- Tito, J. B. (2005). “Özyönetimli Sosyalizm”,. (İ. Esin, Çev.) Ankara: Koza Yayınları.
- Todorova, M. (1997). “Balkanlarda Osmanlı Mirası” . E. K. Saybaşıllı, & G. Özcan içinde, *Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Topçu, E., & Menek, İ. H. (tarih yok). Ulus Devlet ve Çokkültürlülük . *Gaziantep Üniv. İslahiye İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası E-Dergi* .
- Tosun, C. (2001). *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Yay.
- Tuncer, F. F., & Demir, B. (2020, June). Makedonya’dan Kuzey Makedonya’ya: Bir Ulus Devletin Dönüşümü Üzerine Sosyal İnşacı Bir Analiz. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* , 10 (15), s. 5338-5370.
- Turan, Ö. (1997). Balkan Türklerinin Dini Meseleleri. *Yeni Türkiye* (16).
- Turhan, M. (1969). *Kültür Değişmeleri*,. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Türkçe Dersi Programları*. (2001). Üsküp: Eğitim Bakanlığı Pedagoji Enstitüsü Yayınları.
- Türkmen, Z. (2015). *Büyük Harpte Makedonya Cephesinde Osmanlı Ordusu 20. Kolordu ve Bağlı Birliklerinin (Takviyeli 177. Piyade Alayı) Makedonya Cephesindeki Mücadelesi*. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları.
- U.S. Relations with Macedoni. (2005). *The American Journal of International Law* , 99 (1).
- Uçar, R., & Sayın, G. (2017). Türkiye’de Laiklik Tartışmaları Çerçevesinde Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Zorunlu Hale Gelişi Ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2), 269-298.
- Uçilişta Programa*. (11.10.2022.). www.mpb.mk: <https://mpb.mk/ucilisna-programa/> adresinden alınmıştır

UNESCO. (2006).

United 2007 Report on International Religious Freedom - Macedonia. (11.12.2021).
<https://www.refworld.org/docid/46ee678ac.html> adresinden alınmıştır

United Nations Human Rights. (03.05.2022). *Institute on Religion and Public Policy Report: Religious Freedom in Macedonia.*
http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/Documents/Session5/MK/IRPP_MKD_UPR_S5_2009_InstituteonReligionandPublicPolicy.pdf adresinden alınmıştır

US Department of State,. (1998). *The Former Yugoslav Republic of Macedonia Country Report on Human Rights Practices For 1998.*

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar, 1. Cilt.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ülger, İ. K. (2016). *Yugoslavya Neden Parçalandı.* İstanbul: Ummuttpe Yayınları.

Veseli, H. S. (2005). *Makedonya Devlet Okullarında Din Dersleri.* Ankara.

Weber, M. (1998). *Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi.* Y. Aktay içinde, *Din Sosyolojisi.* Ankara .

Yavuz, K. (1998). *Günümüzde Din Eğitimi, Adana.* Adana: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.

Yugoslavya Anayasası 1974. (12.07.2022). <http://www.osaarchivum.org/files/holdings/300/8/3/text/81-3-1.shtml> adresinden alınmıştır

Yugoslavya Federasyonu Anayasası 1974, 74. Madde.

Yüksel, A. (2018). Öğretmenlerin Çokkültürlü Yeterlik Algılarının Küresel Vatandaşlık Algıları Üzerine Etkisi Ve Kültürel Zekânın Bu İlişki Üzerindeki Aracı Etkisinin Belirlenmesi.

Zlateski, P. (2009). *Pravoslavna Hristijanska Vjeronauka Za Petto Oddelenie Osnovno Obrazovanie.* Skopje.

Zlateski, P. (2010). *Etika vo Religite.* Skopje: Grafički Centar.

ZLATESKİ, Petko. Etikavo Religite. Skopje: Grafički Centar, 2010.

ZLATESKİ, Petko “Pravoslavna Hristijanska Vjeronauka Za Petto Oddelenie Osnovno Obrazovanie.” Skopje, 2009.

“Makedonska Pravoslavna Crkva Obrzovanie.”11.09.2022.

“Dinî Kuruluş ve Gruplar Kanunu" 2007, III, 24-27. (tarih yok).

European Commission, “The Former Yugoslav Republic of Macedonia Report 2015”. (11.07.2021). https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/former-yugoslav-republic-macedonia-report-2015-0_en adresinden alınmıştır

"1948 ve 1981'de Yugoslavya'da Türklerin Nüfusu Kaçtı?". (11.10.2022). <https://yenibalkan.com/tr/gundem/1948-ve-1981de-yugoslavyada-turklerin-nufusu-kacti> adresinden alınmıştır

55 Yıllık Uzlaşmazlık Son Buldu. (11.12.2022). <https://www.gercekgundem.com/:https://www.gercekgundem.com/dunya/342271/55-yillik-uzlasmazlik-son-buldu-makedonya-ortodoks-kilisesi-otosefalligine-kavustu> adresinden alınmıştır

www.m-p-c.org. <https://www.m-p-c.org/?page_id=23>.

1948 ve 1981'de Yugoslavya'da Türklerin Nüfusu Kaçtı?".”11.10.2022. <<https://yenibalkan.com/tr/gundem/1948-ve-1981de-yugoslavyada-turklerin-nufusu-kacti>>.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Ümmi	MURATİ
Doğum Yeri ve Yılı		
Bildiği Yabancı Diller	Makedonca	İngilizce
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	2003 2007	Zlate Popovski Lisesi
Lisans	2008 2012	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2012 2015	Marmara Üniv. S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri/ Din Eğitimi
Doktora	2015	Uludağ Üniv. S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri / Din Eğitimi
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma	Çalışılan Kurumun Adı
1.	2012 2013	Kalem Vakfı Okulları
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar		
Katıldığı Proje ve Toplantılar		
Yayınlar:	2021- Uluslararası Balkan Sempozyumu “Kuzey Makedonya’da Çokkültürlülük ve Din Eğitimi” 18-19 Aralık 2021, İstanbul. 2019- Mirasımızın İzinde: I.Balkan-Türk Kadın Çalıştayı, Konuşmacı- 16 Şubat 2019 Edirne. 2018- Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi, “Balkanlarda İslami Kimliğin Muhafazasında Meddah Medresesi” 27 - 28 Nisan 2018, İstanbul. 2016- SETA&ÖNDER Eğitim Müzakereleri “Türkiye’de Din Öğretimi Müfredatı” 27 Nisan 2016. 2012- Nisan 16-20 “Evliya Çelebi’nin Balkanları Kongresi” katılımcı.	
Diğer:		
İletişim (e-posta):		